

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Historiske Meddelelser om København

1991

med register til årbøgerne 1988-91

Redaktion: Helle Linde, Henrik Gautier, Kell Pedersen, Hans Kofoed

På omslaget: Lågdekoration til Brandis opsats dekoreret med genier og medicinske planter. Afbildninger for Guldsmed-Arbejde. Foto: Jørgen Watz.

Historiske Meddelelser om København er
medlemsskrift for Selskabet for Københavns Historie

© Københavns Kommune 1991

ISBN 87-89457-02-1

Trykt hos Rønsholt Trykkeri A/S, Brøndby

Manuskripter, der ønskes optaget i årbogen, sendes til
redaktionen, Københavns Stadsarkiv,
Københavns Rådhus, 1599 København V

Indhold

<i>Bjørn Westerbeek Dahl</i> : Georg Hoffmanns og Peter Byssers opmåling af København fra 1648.....	7
<i>Jens-Ivar Mørch</i> : »Udi Seigneur Tafttebergs Hus i Løgstør«, Slægtshistoriske oplysninger om kunstmalerne Jacob Coning og Johan Herman Kønig.....	32
<i>Rolf Dahl</i> : Schiønning Andersens sidste vilje. Da Trinitatis Kirkes Fattigskole blev rig.....	42
<i>Carol Gold</i> : »Børnehaver« eller småbørnsskoler i København i begyndelsen af 1800-tallet. Oversat af <i>Hans Kofoed</i>	63
<i>Victor Hermansen</i> : Christian Jürgensen Thomsen som fattigforstander 1808-17, med indledning ved <i>Kirsten-Elizabeth Høgsbro</i>	74
<i>Torben Ejlersen</i> : Møllerliv i København.....	86
<i>Ida Haugsted</i> : Arkitekt Theophilus Hansens dagbog og brødrene Dalhoff - et samarbejde mellem kunstner og håndværkere.....	102
<i>Ning de Coninck-Smith</i> : »... med klare glade øjne.« Wesselsminde - Dagbladet Politikens svagbørnskoloni ca. 1900-1920.....	128
Lazarettet for ikke-tyske flygtninge i København 1945. Dagbog ført af <i>Johanne Møller-Larsen</i> med indledning ved <i>Helle Linde</i>	139
Københavns Stadsarkiv i 1990.....	158
Selskabet for Københavns Historie i 1990.....	163
<i>Anmeldelser:</i>	
København før og nu - og aldrig. Redaktion og billedtekster <i>Bo Bramsen</i> . Bd. 9 Vestervold falder. Af <i>Caspar Jørgensen</i> . Bd. 10 Nørrevold, Østervold og Kastellet. Af <i>Erik Wassard</i> . (<i>Henrik Gautier</i>).....	165

<i>Nis Nissen</i> : Københavns Bybygning 1500-1856. Visioner. Planer. Forfald. (<i>Karl-Erik Frandsen</i>)	169
<i>Max Siegumfeldt</i> : Københavns kommune humanitær byplanlægning 1940-70. (<i>Caspar Jørgensen</i>)	170
<i>Kim Karmark</i> : Laug og zünftighed. De tyske håndværkerskikke, deres ankomst, etablering og forsvinden belyst gennem det københavnske snedkerlaugs historie 1577-1800. (<i>Søren Federspiel</i>)	171
<i>Anne Løkke</i> : Vildfarende børn - om forsømte og kriminelle børn mellem filantropi og stat 1880-1920. (<i>Birte Broch</i>)	172
Register til årbøgerne 1988-91	175

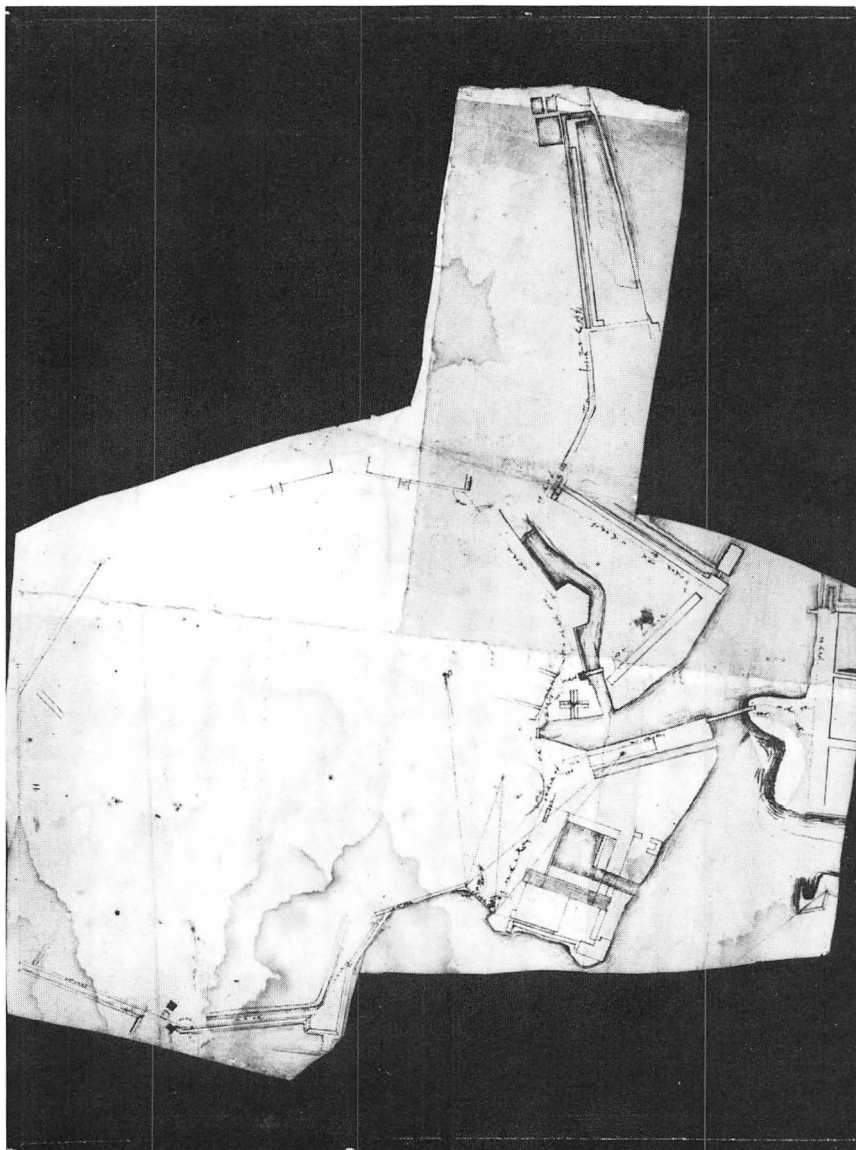
Georg Hoffmanns og Peter Byssers opmåling af København fra 1648

Af Bjørn Westerbeek Dahl

Den 4. juni 1648 fik de to kongelige ingeniører i København, Georg Hoffmann og Peter Bysser, udbetalt 3 rigsdaler og 16 skilling til dækning af de ekstraudgifter, de havde haft til medhjælpere i forbindelse med en opmåling af hovedstaden.¹ Af regnskabet fremgår det, at hver hjælper fik 8 skilling om dagen. Det svarer til, at der - foruden de to ingeniører, der var på fast løn - har været anvendt 38 dage til opmålingen.

På grundlag af dette arbejde godkendtes året efter en københavnsk bebyggelsesplan, og kortet blev op gennem 1650'erne, og måske helt frem til 1672, brugt som grundkort i den københavnske byplanlægning. Under svenskekrigene blev det desuden brugt som forlæg for en række militærhistoriske kort, der skulle vise de danske sejre over svensken.

En af de koncepter, der blev udarbejdet i foråret 1648, er bevaret til vore dage. Den findes på Det Kongelige Bibliotek, og viser, at man arbejdede efter helt moderne opmålingsprincipper.² Konceptkortet viser den sydlige del af København med den forreste del af Christianshavn - desværre uden mange topografiske oplysninger. Til gengæld viser det, hvorledes de to ingeniører har grebet deres opmåling an: Efter én gang nøjagtigt at have opmålt en basislinie med målekæder og stokke, har de ved vinkelmåling fra liniens endepunkter til et bestemt sigtepunkt kunnet beregne afstanden til punktet efter simple matematiske formler. Da summen af vinklerne i en trekant er 180° , kan man med kendskab til længden af den ene side (basislinien) og to af de tre vinkler, beregne længden af de to andre sider. Denne triangulation har de derpå understøttet og kontrolleret med en længdemåling med kæder og stokke.

Konceptkort fra Peter Byssers og Georg Hoffmanns opmåling af den sydlige del af København 1648, formodentlig tegnet af Georg Hoffmann. Som måleenhed er - som vanligt for ingeniører i 1600-tallet - anvendt rhinlandske roder à 5 alen à 2 fod. 1 rode svarer til 3,76 m. Original: Maximumhøjde: 645 mm, maximumbredde: 624 mm. Det Kgl. Biblioteks Håndskriftafdeling. Ny Kgl. Samling 371 c-2°.

På konceptkortet ses fremgangsmåden tydeligt: Som basislinie har de brugt en del af strækningen mellem Løngangen (ved den nuværende Stormgade) og »Bastionen ved Slotsherrens Stald«, der lå, hvor Marmorbroen ligger i vore dage. Herudfra har de så sigtet mod Nikolaj Kirkes spir, spiret på Blåtårn og Børsens dragespir. Deres kontrolopmåling løber langs den nuværende Tøjhusgade og knækker i et punkt mellem Børsen og Holmens Kanal over til Christianshavn, hvor der er foretaget en længdemåling i Strandgade.

Fra målelinien i Tøjhusgade løber - parallelt med Holmens Bro - endnu en linie, der fører opmålingen forbi Holmens Kirke og videre langs den gamle befæstning til Landemærket. Fra Holmens Kirke fører en forgrening over Gammelholm ind til Nykøbenhavn for at slutte ved Det Islandske Kompagnis reberbane langs den nuværende Toldbodgade. Ved alle knæk på linien er der foretaget vinkelmålinger og afstanden mellem knækkene er nøjagtigt opmålt. Midt i byen er angivet beliggenheden af spirene for Vor Frue Kirke og St. Petri Kirke. De er dog ikke sat i forbindelse med opmålingen i den sydlige del af byen, men det viser, hvilke sigtepunkter, man må have benyttet, da man arbejdede i den nordlige del af middelalderbyen.

Koncepttegningen er næppe tegnet af Peter Bysser, hvis kantede håndskrift ligger langt fra den benyttede skråskrift, som til gengæld kan genkendes som Georg Hoffmanns skrift, kendt fra talrige breve og rapporter. Den ligner også til forveksling skriften på et håndtegnert kort over Stockholm, der for nylig er blevet tilskrevet Georg Hoffmann.³ Han må efter al sandsynlighed være ophavsmand til kortet her.

Georg Hoffmann var født ca. 1612 i Lauban i Schlesien og efter studier i Leipzig og Strasbourg dukker han uventet op i Danmark under Torstenssonkrigen. Han blev muligvis kaldt til landet af den senere rigshofmester Joachim Gersdorff, hvis far stammede fra et gods, der lå få kilometer fra Lauban. Efter fredsslutningen i 1645 blev han i Danmark og var i perioden 1648-1651 ingeniør i København sammen med Peter Bysser. Efter 1651 lader han til at have beskæftiget sig med fæstningsbyggeri og fortifikation på et teoretisk plan og synes ikke direkte at have været tilknyttet et af de mange byggerier på fæstningerne, der foregik her i årene op til Karl Gustav Krigene. I 1652

fik han skøde på en grund på hjørnet af Fiolstræde og Nørre Voldgade, dér hvor Købmandsskolen ligger i vore dage.

Under 1. Karl Gustav Krig var han med i felttoget i Skåne og blev efter Roskildefreden i februar 1658 kaldt til København. Her havde han tilsyn med byens fæstningsværker under 2. Karl Gustav Krig og skulle fra august 1659 påse, at ingen uvedkommende slap ind i byen ad søvejen ved Toldboden. Her fik han også overdraget en grund.

Da Henrik Ruses projekt til et nyt Kastel skulle godkendes i 1661, deltog Georg Hoffmann i den kommission, der skulle bedømme Ruses planer. Herefter hører man ikke meget til ham. Han døde i 1666, rimeligvis efter flere års sygdom og blev begravet i Holmens Kirke den 23. marts.⁴

Peter Bysser kendes om muligt endnu dårligere: I 1630erne var han Axel Urups voldmester ved opførelsen af Christianspriis ved Kieler Fjorden, og han fulgte Urup til København, da denne i 1647 fik inspektionen over hovedstadens fortifikation. Samme år blev han ingeniør. Bysser opholdt sig derpå i København i de følgende ti år, kun afbrudt af et par inspektionsrejser til Skåne i 1652. Den 16. august 1657, altså blot en uges tid efter at Karl d. 10. Gustav havde brudt Roskildefreden, blev Bysser beordret til Fredericia, hvor han skulle stille sig under Georg Hoffmanns befaling. Georg Hoffmann kom imidlertid aldrig over til den jyske fæstning, og da svenskerne i oktober 1657 erobrede byen, blev Bysser taget til fange. Hermed forsvinder han ud af historien og er vel død kort tid efter. Hans enke, Lisbeth, boede i 1669 i Nellikegade 25.⁵

Koncepttegningen er den eneste af de mange tegninger fra selve opmålingen, der er bevaret til vore dage. Heller ikke renetegningen eksisterer mere, og resultaterne af de to ingeniørers opmålinger ville have været tabt, hvis ikke der i det følgende årti havde været brug for at anvende dem som forlæg for en række københavnske byplaner. De fællestræk, som disse kort har, må derfor kunne føres tilbage til den tabte originaltegning. De har også lighed med den eneste trykte udgave af kortet, som blev publiceret i Samuel von Pufendorfs store værk om Karl d. 10. Gustavs bedrifter, og som ad arkivalsk vej kan føres direkte tilbage til den tabte original.

Peter Byssers kort

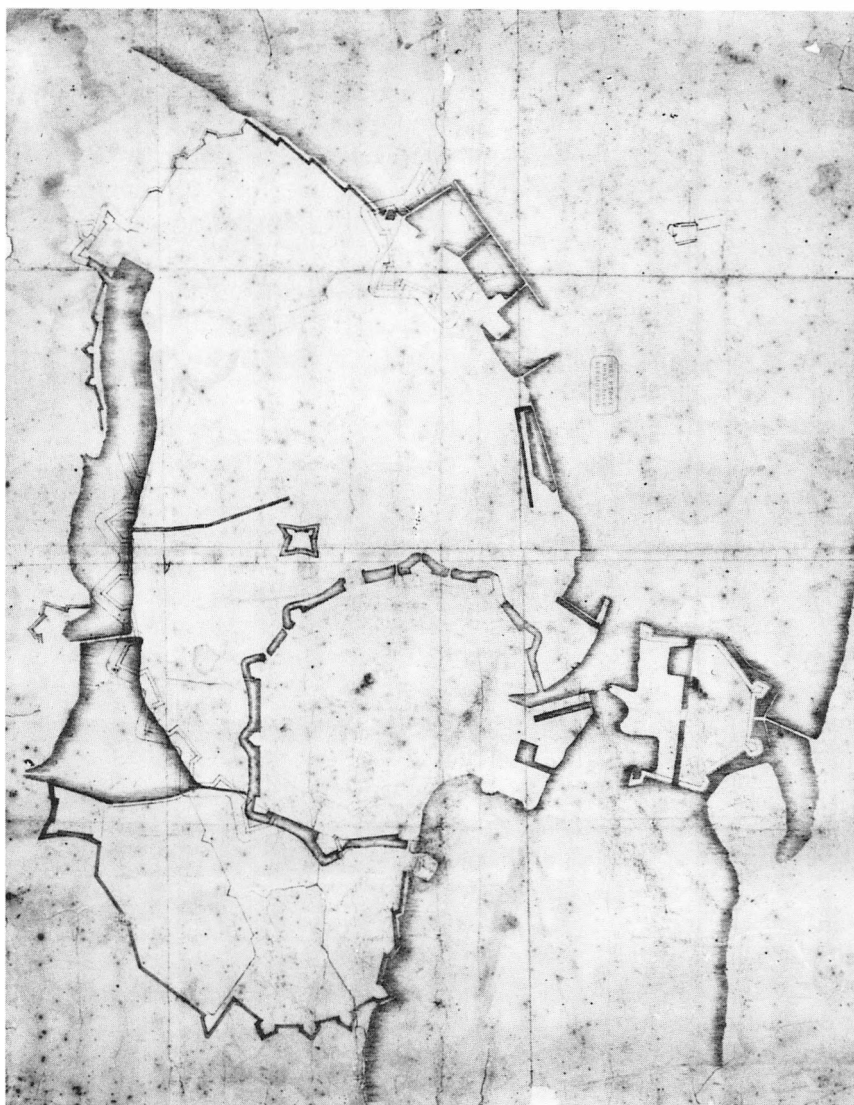
Fra tiden lige efter opmålingen - enten 1648 eller året efter - kendes et stort tegnet kort, der tydeligvis kan føres tilbage til de to originale opmålinger. Det er uheldigvis fattigt på topografiske detaljer, og er vel blevet tegnet som en slags grundkort til brug i den københavnske byplanlægning, og viser derfor kun fordelingen mellem land og vand i det københavnske område inden for søerne.⁶

Rundt om den gamle by ligger de ældre grave med de karakteristiske små bastioner i den tidlige nederlandske fæstningsmaner fra begyndelsen af 1600-årene. Christianshavn og Slotsholmen er udbygget og de svage retranchementer rundt om Vestre og Østre Forstad går i en bue langs henholdsvis Kalveboderne og Øresund ind til skanserne ved Ladegården og ved Vartov (Trianglen). Østre retranchement fortsætter mod sydvest og indrammer den nordlige del af Sortedamssøen. På tilsvarende måde er Vestre retranchement fortsat op langs St. Jørgens Søes vestside til skansen ved Ladegården. På østsiden af samme sø ligger en lille supplerende vold.

I Nykøbenhavn er den eneste markerede bygning Det Islandske Kompagnis reberbane, som også var gengivet på konceptkortet fra 1648, men iøvrigt oplyser kortet intet om den ganske omfattende bebyggelse i området.

I Kongens Have ses voldgraven omkring Rosenborgs fire små pyntebastioner og kanalen fra Sortedamssøen ind til de kongelige fiskedamme lige øst for slottet. Da denne kanal er fremstillet i en lige ubrudt linie, kunne det tyde på, at voldgraven i Christian den 4.s nye Østervold, der kom til at afsnøre forbindelseskanalen, ikke har været vandfyldt. Men det er umuligt ud fra dette kort at afgøre, hvor langt man var nået i byggeriet af selve volden. Til gengæld ligger den gamle fæstningslinie forholdtvis intakt omkring den gamle by. Dens dage var dog talt, og enkelte steder var vold og grav allerede blevet gennembrudt i den nordlige og især i den østlige del, hvor området omkring den gamle Østerport var blevet åbnet med en passage hen over det senere Kongens Nytorv.

Kortet indeholder et bemærkelsesværdigt projekt til en udvidelse af København med en omlægning af Christian den 4.s nye Østervold, som man mere eller mindre intenst havde arbej-

Peter Byssers kort over København fra 1640ernes slutning med forslag til forlægning af Nørre- og Østervold ud til Søerne. Kortet er tegnet på grundlag af opmålingen i 1648. Original: 532 x 644 mm. Det Kgl. Biblioteks Håndskriftafdeling. Ny kgl. Samling 372d-2°, nr. 3.

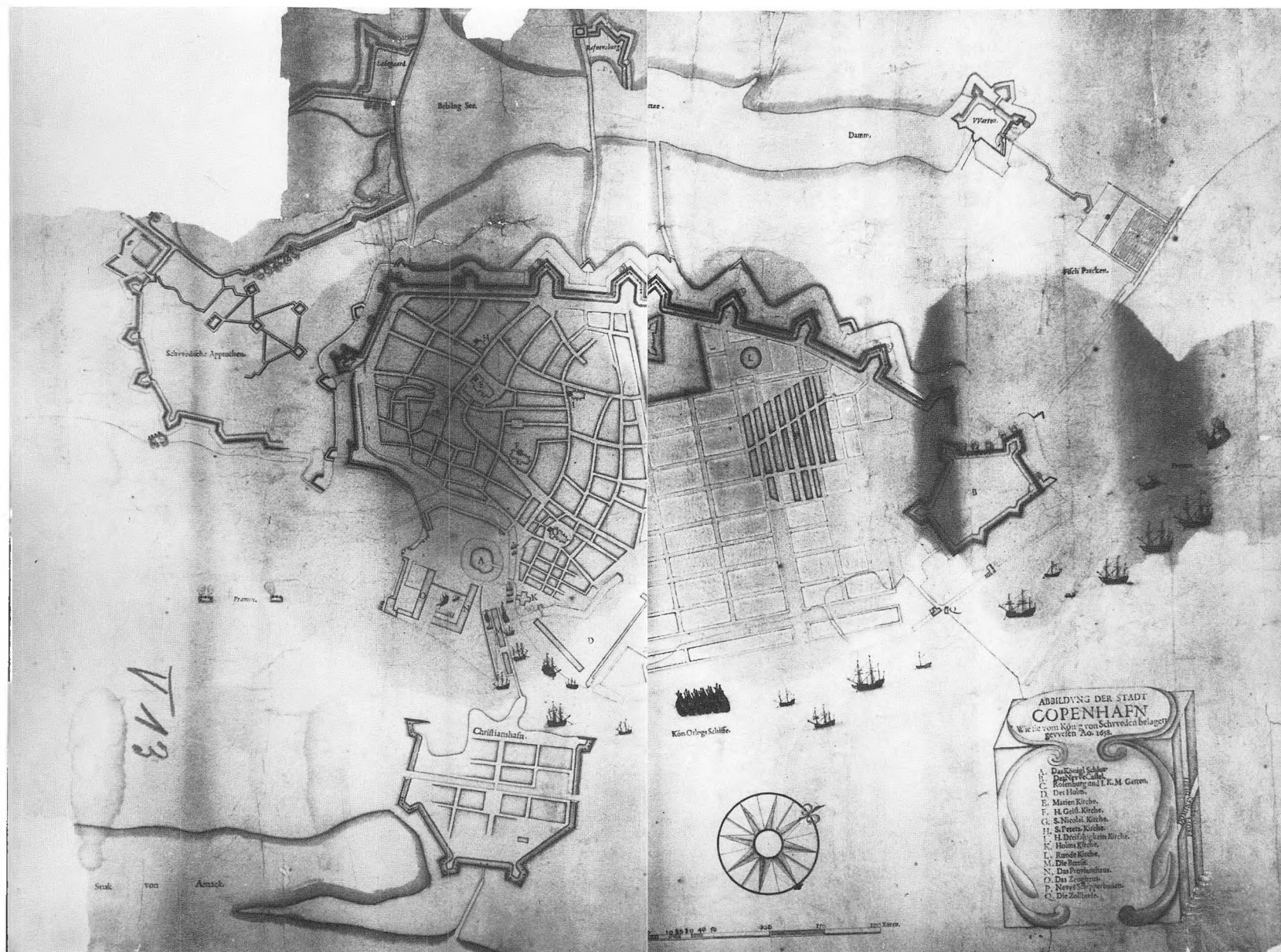
det på i snart tyve år: Fra Hanens (senere Hahns) Bastion ved den nuværende Jarmers Plads skulle en stor bue med seks nye bastioner i den yngre nederlandske maner forbinde den gamle Vestervold med Kastellet. Linien er afsat i en punkteret streg i et næsten regulært cirkelslag uden hensyntagen til terrænets topografi. Fire af de planlagte bastioner skulle således bygges ude i Søerne, og en femte skulle lægges henover kanalforbindelsen mellem Peblingesøen og voldgraven ved Hanens Bastion. Markeringen af det nye anlæg standser præcis på det sted, hvor Østre retranchements fortsættelse på den modsatte bred af Sortedamssøen tager sin begyndelse, men der kan ikke være nogen tvivl om, at bastionlinien har skullet fortsætte helt over til Kastellet, der ligeledes er afsat i punkteret streg.

Kortet har store topografiske ligheder med konceptkortet, hvortil det tydeligvis knytter sig. Det er dog tvivlsomt, om korttegneren her er Georg Hoffmann: Uheldigvis er kortet helt skriftløst, men langs med kystlinien løber en fin konturskravering vinkelret på kysten, hvor koncepttegningen har en grovere skravering parallelt med kysten. Det er derfor nærliggende at tilskrive Peter Bysser tegningen med den ambitiøse plan for et Storkøbenhavn. Hans øvrige kortproduktion peger i samme retning: Den samme kystskravering findes på et kort over Emmernæs ved Kolding Fjord fra 1630erne, hvor Peter Bysser arbejdede som voldmester for Axel Urup. Og på kort over Helsingborg og Landskrona, der er tegnet af Bysser, da han i en kort periode i 1652 var tilknyttet de skånske fæstninger, findes samme signatur.⁷ Han må altså, med den usikkerhed, der altid ligger i en tilskrivning af denne art, være ophavsmanden til det anonyme kort.

Christoph Heers kort

Et af de mest bemærkelsesværdige kort, der har 1648-planen som forlæg, findes i byarkivet i Strasbourg. Det er et historisk kort, i og med at det ikke blot er et topografisk kort over København, men også viser byen i de første måneder af Karl Gustavs belejring i august-september 1658.⁸

Ude i Vestre Forstad (Vesterbro) ses, hvorledes de svenske styrker har gravet deres løbegrave ind mod Vesterport, hvorfra de mødes med en kraftig ild fra kanonerne på volden. Langs

Christoph Heers kort over København, tegnet i slutningen af 1650erne på grundlag af opmålingen fra 1648. På kortet er tegnet oplysninger om de svenske

løbegrave m.v. ind mod Vesterport fra de første måneder af Københavns belejring 1658. Original: 501 x 668 mm. Archives Municipales de Strasbourg. C V 13.

med St. Jørgens Sø vises, hvorledes svenskerne behændigt udnyttede de svage danske forværker langs søens inderside, der oprindeligt var anlagt til byens forsvar.

Efter det heldige danske udfald i august og den hollandske hjælpeflådes ankomst til byen i begyndelsen af oktober, trak svenskerne sig tilbage til højdedragene mellem Bellahøj og Brønshøj, hvor de opførte en stor befæstet lejr. Det var denne delvise danske sejr - det første nederlag af betydning til svenskerne i den ellers katastrofale krig - der må have foranlediget, at kortet er blevet tegnet.

De militære oplysninger er tegnet ind på et grundkort over København med en omhyggeligt tegnet byplan. Den projekterede bebyggelse i Nykøbenhavn er tegnet med gul kontorkolorering, hvormed man efter tidens konvention gengav planlagte anlæg. Der er ikke antydning af, at der siden 1650 havde været en omfattende byggeaktivitet i området.

Gadeplanen for Nykøbenhavn er bemærkelsesværdig ved at vise gennemførelsen af de lange, lige gader, der krydser hinanden i rette vinkler. Nyboder, der oprindeligt var anlagt som et led i en bebyggelsesplan, hvor 16 radialgader strålede ud fra en ottekantet plads, der skulle have ligget omtrent hvor Borgergade/Klerkegade mødes i dag, ødelægger helt det regelbundne gadenet. Her ses også resterne af Christian den 4.s store udfartsvej, »Den Store Stenbro«, der var blevet anlagt omkring 1630, men som nu var blevet overflødig, og derfor leder skævt ind på Østerport. Dette skæve gadeforløb kan endnu spores i matrikelskel og eksisterer endnu i gaden Gammelvagt.

Rigensgade er ført igennem Kongens Have til den nuværende Gothersgade, dengang »Kongensgade«. Mellem Adelgade og Rigensgade ligger endnu en planlagt gade, »Herregade«, der efter dette kort skulle gå fra Gothersgade til Klerkegade, standset af Nyboder, hvis længer endnu ikke havde været genstand for gennembrydning. Desuden er der projekteret endnu en parallelgade, kaldet »Vendersgade«, mellem Store Kongensgade, datidens »Gothersgade«, og Bredgade, da som senere kaldet »Norgesgade«. Denne »Vendersgade« skulle gå fra Kongens Nytorv helt til Kastellet.

Gaderne syd for Store Kongensgade bliver afbrudt af en tværkanal, »Prinsens Kanal«, langs vestsiden af den nuværende

Fredericiagade, der egentligt var anlagt som kajgade. En anden - unavngiven - kanal var planlagt ude ved Toldboden, men den skulle kun gå ind til Bredgade. Nyhavn ses ikke. Langs havnen skulle der bygges to kanaler, »Kongens Kanal« og »Dronningens Kanal«, beskyttet af to kunstige øer, »Kongens Dam« og »Dronningens Dam«, hvor ordet dam endnu betegnede den oprindelige betydning af dæmning.

Et omfattende indeks på tysk henviser ved bogstavsignaturer til flere af byens markante bygningsværker. Selve indeksfeltets udformning er dog det mest spændende: Det er udformet som en kasse, der flyder i vandet, set i perspektiv oppefra. På forsiden af kassen ses en smuk blomsterkartouche med indekset, og på kassens låg et titlen gengivet. På siden af kassen står Frederik den 3.s valgsprog: »Dominus providebit«, Herren vil råde. Kortet har en meget fint udarbejdet kompasrose og en målestok i rodemål, der viser, at det er tegnet i det også for samtiden noget pudsige skæve måleforhold af ca. 1:6.788.

Kortet har lidt en del overlast i tidens løb: Det mangler øverste venstre hjørne, og kanterne er ganske slidte. De oprindeligt kraftige farver er blegnet, og en stor plet af ubestemmelig oprindelse slører en del af midterpartiet. Det er dog tydeligt, at tegningen har været farverig og omhyggeligt udført. Bemærkelsesværdigt er det dog, at alle navne, på selve kortet som i indekset, ikke er skrevet i hånden - hvad man umiddelbart skulle forvente på et håndtegnede kort - men er trykt ind på papiret ved hjælp af løse typer i et håndstempel. Det er en teknik, som man i mangel af bedre kan betegne som »typetrykteknikken«.

Kortet er ikke signeret, men det må efter al sandsynlighed være tegnet af den dansk-tyske militæringenieur Christoph Heer, der opholdt sig i Danmark fra 1658 til 1669. Han må have taget kortet med sig, da han i 1670 blev ingeniør i Strasbourg, hvor han opholdt sig, indtil han i 1681 måtte flygte, da de franske tropper indtog byen.⁹ Christoph Heer er i Danmark kendt som ophavsmanden til en række kopier af kort over Frederik den 3.s fæstninger, indbundet i et rødt fløjlsbind med en fin titelside med en dedikation til kongen (»Monumentum«-håndskriftet).¹⁰

Blandt bindets 22 kort er der et kort over København, der har stor lighed med Strasbourgkortet: Det er - som de øvrige planer

i håndskriftet - i samme skæve måleforhold, det har den samme kasselignende kartouche, og titlen er - som den eneste tekstoplysning - trykt ind på papiret med den omtalte typetrykteknik. Der kan ikke være nogen tvivl om, at de to kort er indbyrdes afhængige af hinanden, og at Christoph Heer er ophavsmand til dem begge.

Håndskriftets kort har dog nogle uoverensstemmelser med Strasbourgekortet, der viser, at Heer til »Monumentum« har benyttet sig af et revideret forlæg - omend forskellene ikke er store. Han har indtegnet en række forværker på Vestervold og Christianshavn, der er blevet bygget i løbet af sommeren 1659. Muligvis er kortet tegnet i 1660 eller året efter - svarende til den datering, det er muligt at indkredse ved en undersøgelse af de øvrige kort i manuskriptet. Som eneste topografiske ændring af gadenettet ses det, at Nyboder nu er blevet indpasset i det regelrette gadenet: »Herregade«, og »Adelgade« er nu ført helt igennem boderne til henholdsvis en mindre tværgade, »Vildtpretgade« ved Østerport og pladsen foran Kastellet. Denne ændring må derfor være foretaget mellem 1658 og 1660/61.

Christoph Heer var født i Lauban i Schlesien i 1637, og efter studier ved universitetet i Leipzig kom han knap 20 år gammel til København for at lære praktisk fortifikation hos sine to fætre, Georg Hoffmann og dennes lillebror Gottfried Hoffmann. Gennem dem kom Heer også i forbindelse med Niels Steensen og Ole Borch, der var huslærer for rigshofmester Joachim Gersdorffs børn. Om kredsen Heer-Hoffmann-Steensen og Borch vides meget lidt: Georg Hoffmann var den ældste (f. ca. 1612) og lader til at have været lærer og inspirator for de øvrige. Niels Steensen, der var på alder med Heer og kun få år yngre end Gottfried Hoffmann (f. ca. 1631) og Ole Borch (født 1627) er den eneste, der har efterladt sig personlige papirer fra perioden. Han nævner Georg Hoffmann ikke mindre end tolv gange i den tre måneders periode, hvor han førte dagbog i 1659. Georg Hoffmann lader til at have været dybt optaget af medicinske, matematiske og astronomiske problemer. Bemærkelsesværdigt i denne sammenhæng er det, at Steensen nævner konstruktionen af et instrument til at formindske og forstørre måleforhold med, altså en slags pantograf. Desuden beskrives et primitivt målebord uhyre indgående.

Af de personer, der nævnes i Niels Steensens notater, kan kun Georg Hoffmann komme i betragtning som den, der har indført den unge student i disse matematiske og tekniske emner. Dermed får vi en bekræftelse af, at opmålingen af 1648 - som koncepttegningen også kunne antyde - er tegnet ved hjælp af et målebord. Opmålingen er således det ældst påviselige eksempel på en målebordsmåling her i landet.

Niels Steensen var i denne periode optaget af at tilegne sig så meget viden som muligt. Hans dagbog er derfor en udpræget lærdomsdagbog uden sladderagtige oplysninger af biografisk karakter. Han får dog lige omtalt Georg Hoffmanns bror, Gottfried Hoffmann, som han dog ikke nævner ved navn og en passant Christoph Heer. Sidstnævnte omtales som en svagelig ung mand, der havde været døden nær efter at have indtaget et afføringsmiddel, og som ved en anden lejlighed havde udskilt en indvoldsorm! Mere vigtigt er det dog, at Steensen nævner at have set nogle besynderlige landkort, trykt med løse typer, altså kort, der svarer til den teknik, der er anvendt på Christoph Heers to kort over København. I al sin ordknaphed nævner Steensen dog hverken, hvor han har set kortene eller i hvilken anledning.¹¹

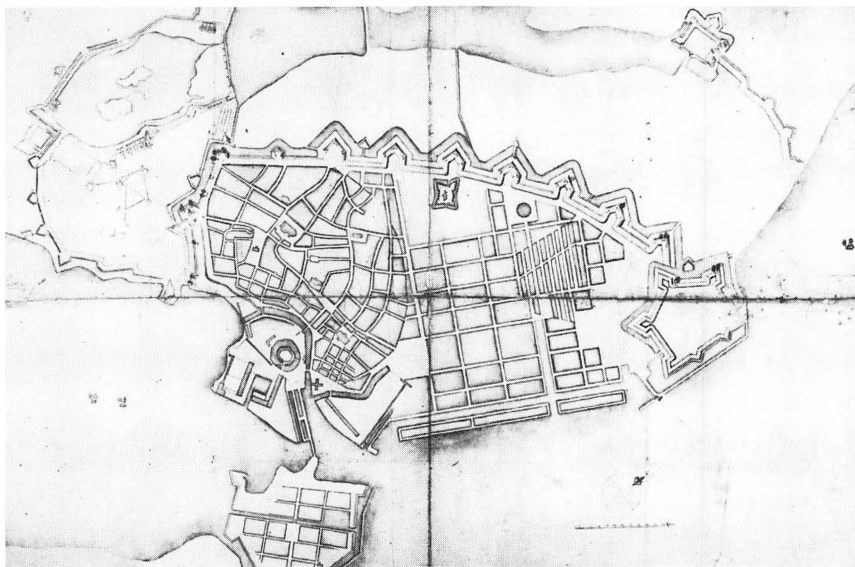
Af de ca. 25 typetrykte kort, der findes bevaret til vore dage ud over Heers 22 planer i »Monumentum«, er der kun ét, der er signeret. Det er et kort over Nordvestskåne fra efteråret 1657, tegnet af Georg Hoffmanns lillebror, Gottfried.¹²

Det er dog påfaldende, at de øvrige kort alle kan føres tilbage til Gottfried Hoffmanns aktiviteter i perioden 1657-1665. Men hermed er det ikke afgjort, at det alene er ham, der har benyttet teknikken, idet han som sin nærmeste medhjælp fra 1658 og helt frem til 1669 havde netop fættereren Christoph Heer. Heer kan derfor i et vidt omfang have været ophavsmanden til flere af de anonyme typetrykte kort.

Dermed er det ikke samtidig bevist, at Heer også har tegnet forlægget for kortene. Netop hans Københavnskort viser, at han har foretaget kortkopieringer i stor stil med udgangspunkt i Gottfried Hoffmanns kortsamling.

Gottfried Hoffmanns kort

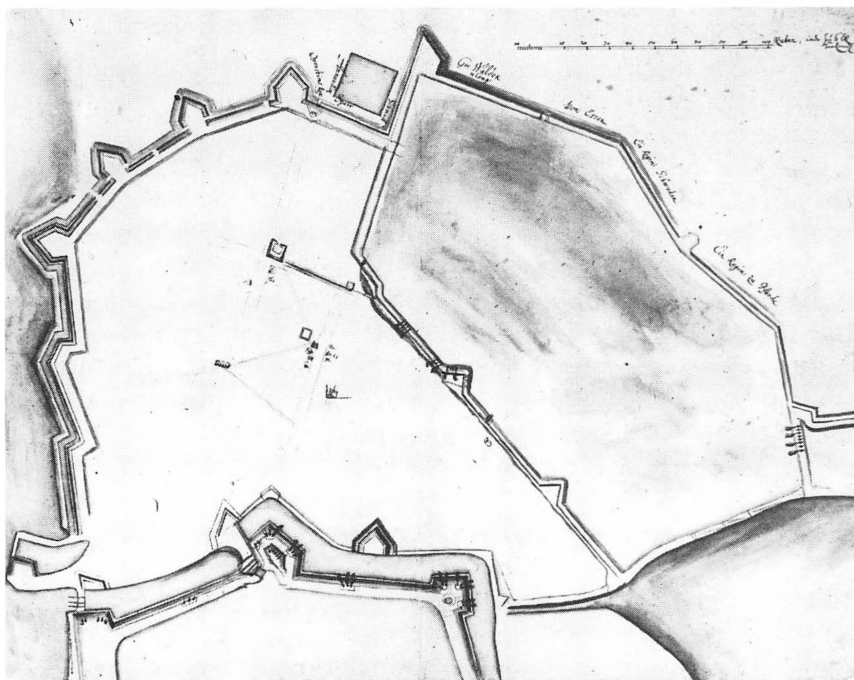
Et halvt år før Niels Steensen skrev sine dagbogsnotater, havde Gottfried Hoffmann den 4. november 1658 fået kongeligt privilegium på at udgive kort over København, der skulle vise begivenhederne under de to første måneder af den svenske belejring af byen i august-september samme år.¹³ Selve udgivelsen blev ikke til noget, men indirekte kendes det fra tre kortarbejder, hvoraf to bærer tegnerens karakteristiske håndskrift.

Gottfried Hoffmanns københavnskort fra 1658, tegnet med udgangspunkt i 1648-opmålingen. Original: 853 x 1189 mm. Det Kgl. Biblioteks Håndskriftsamling. Ny kgl. Samling 372d-2°, nr. 1.

På Det Kongelige Bibliotek findes et meterstort håndtegnet kort over København. Det er i præcist det dobbelte måleforhold af Heers kort (altså ca. 1:3.423) og gengiver de danske og svenske kanonstillinger og svenskernes løbegrave ganske som Heers Strasbourgekort. Kortene er tydeligvis indbyrdes afhængige, så hvis kortet her ikke er det umiddelbare forlæg for Heers kort, så må det i hvert fald være en kopi eller en genpart af samme forlæg. Kortet er uheldigvis ikke signeret, men dets ydre og en enligstående tekstoplysning, skrevet i hånden, taler i hvert fald ikke mod en tilskrivning til Gottfried Hoffmann.

En undersøgelse af to detailkort, der hører til planen må opveje enhver tvivl: De viser begge området mellem St. Jørgens Sø og Vestervold, hvor det gik voldsomt til i de to måneder, og er vel forstudier til det store kort, udarbejdet i forbindelse med den planlagte udgivelse.¹⁴ På de to planer af Vestervold har korttegneren skrevet navnene på de svenske kompagni- og regimentschefer langs med Christian den 4.s retranchement, som svenskerne brugte til dækning. De er skrevet med Gottfried Hoffmanns karakteristiske og let genkendelige skrift, som kendes fra utallige breve, rapporter og sikre kortarbejder. Han må altså have tegnet de to detailkort og dermed også det store generalkort.

Specialkort over området mellem Vestre retranchement og selve Vestervold, tegnet af Gottfried Hoffmann 1658. I den afbrændte Vestre Forstad ses de svenske løbegrave og batterier, og det ses, hvorledes svenskerne har sat sig fast i volden på østsiden af St. Jørgens Sø og herfra kan skyde ind mod Vestervold. Langs volden på den vestre side af søen ses navnene på de svenske øverstkommanderende. Original 328 x 426 mm. Det Kgl. Biblioteks Håndskriftafdeling. Ny kgl. Samling 371e-2^a, nr. 22b.

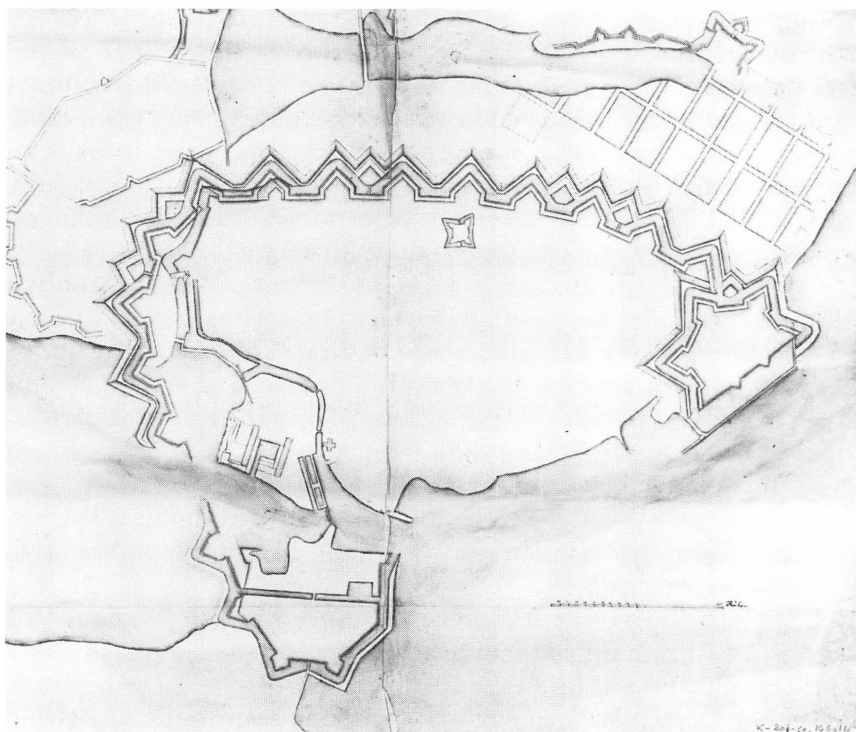
Gottfried Hoffmann havde særdeles gode forudsætninger for at tegne et kort over København:¹⁵ Efter en læretid hos broderen med status af konduktør i København 1648-1650, var han i 1653 blevet udnævnt til ingeniør i Skåne, hvor han i de følgende år befæstede Helsingborg. Ved Roskildefreden i 1658 blev han kaldt tilbage til København for at forbedre hovedstadens forsømte fæstningsværker, og her oplevede han både krig og belejring, indtil han først på året 1662 blev forflyttet til Fredericia. Allerede siden begyndelsen af 1650erne havde han desuden fungeret som militær kortlægger og havde forsynet den danske militæradministration med kort over de danske landsdele og de danske fæstningsværker, og flere af Heers kort fra »Monumentum« kan føres tilbage til kort, tegnet af Gottfried Hoffmann.

I 1657 tegnede han forskellige kort over krigsskuepladsen i Skåne og supplerede dem med et fortrinligt kort over det nordvestlige Skåne, der med sine typetryk er det eneste signerede kort med denne særlige teknik. Efter freden i Roskilde kom Gottfried Hoffmann i marts 1658 tilbage til København, hvor han straks planlagde en nødvendig forstærkning af fæstningen.

Hoffmanns og Heers Strasbourgkort afviger fra hinanden omkring Kastellets bastioner ud mod Øresund, idet Heer kun har markeret Kastellets tre bastioner ind mod land, hvor Hoffmann også viser de to bastioner på »søfronten«. Hoffmanns plan afspejler derfor en revision i forhold til originalopmålingen fra 1648. Her arbejdede man også intenst i 1656 og 1657, og da Gottfried Hoffmann i marts 1658 kom til hovedstaden planlagde han straks at indsætte ikke mindre end 1000 mand til at arbejde på opførelsen af de to bastioner ud mod vandet.¹⁶

Gottfried Hoffmann skal måske også tilskrives to kort over København med en plan til en udvidelse af Vestervold, der skulle føres i en bue over Kalvebodløbet og sættes i forbindelse med en tilsvarende udvidelse af Christianshavns vold.¹⁷

Af de to kort er det ene tydeligvis en skitse til det andet, hvis fæstningsværker er trukket noget kraftigere op. Men begge hænger de - igen via det særprægede måleforhold på ca. 1:6.788 - uløseligt sammen med 1648-kortet og dets genpartier og varianter. På koncepttegningen ses dog den lidt tilfældige bebyggelse omkring Nørre Forstad uden for Nørreport med kirken, der

Projekt til en forlægning af Vestervold og udvidelse af voldanlægget på Christianshavn. Kortet er formodentlig tegnet af Gottfried Hoffmann under eller umiddelbart efter Københavns belejring 1658-60, dog før 1661, da Kastellet fandt sin endelige form. Original: 465 x 564 mm. Det Kgl. Biblioteks Kortsamling. K-20f-ca. 1660/1.

forsvandt, da man i august 1658 i al hast evakuerede og ødelagde forstæderne, som man ikke mente at kunne forsvare mod Karl Gustavs belejringshær. Det kunne tyde på, at de to kort er ældre end 2. Karl Gustav Krig. Og hvis de - hvad håndskriften på kortene stærkt tyder på - er tegnet af Gottfried Hoffmann, må de enten være tegnet under hans første ophold i København, altså mellem 1648 og 1650, eller efter at han i marts 1658 var kommet tilbage til byen som ingeniør og foretog omfattende forstærkninger af fæstningen.

Kortene hører til en tabt rapport, der kunne have oplyst en nysgerrig eftertid mere om projektet og forklare de seks bogstavs-signaturer, der sammen med længdeenheden »ruthen«,

roder, ved målestokken, er det bedste indicium på, at Gottfried Hoffmann har tegnet kortene. Hans håndskrift afviger en del fra broderen Georg Hoffmanns, og på dette desværre noget spinkle grundlag, må de to kort tilskrives ham.

Gottfried blev i 1662 forflyttet til Fredericia, og først ti år senere, i 1672, vendte han tilbage til hovedstaden som ingeniør. Han døde i 1687 og var da ingeniør, kommandant i Kastellet og chef for den af ham selv grundlagte fortifikationsetat.

Gottfried Hoffmanns mange senere kort over København skal ikke omtales her. Men i 1663, altså mens han var i fuld gang med genopførelsen af Fredericia, gav Krigskollegiets præsident Hans Schack ham ordre til straks at kopiere et af sine kort over København i to eksemplarer og sende dem til hovedstaden så hurtigt som muligt.¹⁸ Der kan ikke være nogen tvivl om, at Hoffmann har kopieret et af de kort, han havde i sit arkiv, og at forlægget har været et af de mange kort, tegnet med udgangspunkt i 1648-opmålingen, der fandtes i så mange kopier, genparter og varianter.

På dette tidspunkt var Peter Bysser formodentlig død og Georg Hoffmann helt ude af administrationen, således at Gottfried Hoffmann var den nærmeste til at levere Krigskollegiet et nyt tegnet kort over København. Til gengæld havde Gottfried Hoffmann ikke adgang til originalkortet, der ad mystiske kanaler var havnet i Sverige.

Erik Dahlbergs kort

Christoph Heers og Gottfried Hoffmanns grundplaner, tegnet med udgangspunkt i opmålingen fra 1648 varierer som omtalt lidt i forhold til hinanden som følge af ændringerne i den københavnske byplan op gennem 1650erne, og selvom Heers kopier forekommer noget nærmere originalen end Gottfried Hoffmanns kortarbejder, er det ikke til at afgøre, hvorledes originalkortet har taget sig ud, hvis man blot tager dem som udgangspunkt.

Fra ganske uventet side er kortets originale indhold bevaret, da det blev brugt i en af de mest monumentale bogudgivelser, der så dagens lys i 1600-tallet: I Samuel von Pufendorfs store værk om Karl d. 10. Gustavs bedrifter fra 1696 findes som planche 88 en grundplan af København, der har påfaldende

stor lighed med de tidligere omtalte danske kort.¹⁹ Planchen er som de øvrige illustrationer i Pufendorfværket stukket i Paris i begyndelsen af 1660erne, da den svenske generalkvartermesterløjtnant under krigen mod Danmark, Erik Dahlberg, forberedte udgivelsen af værket.

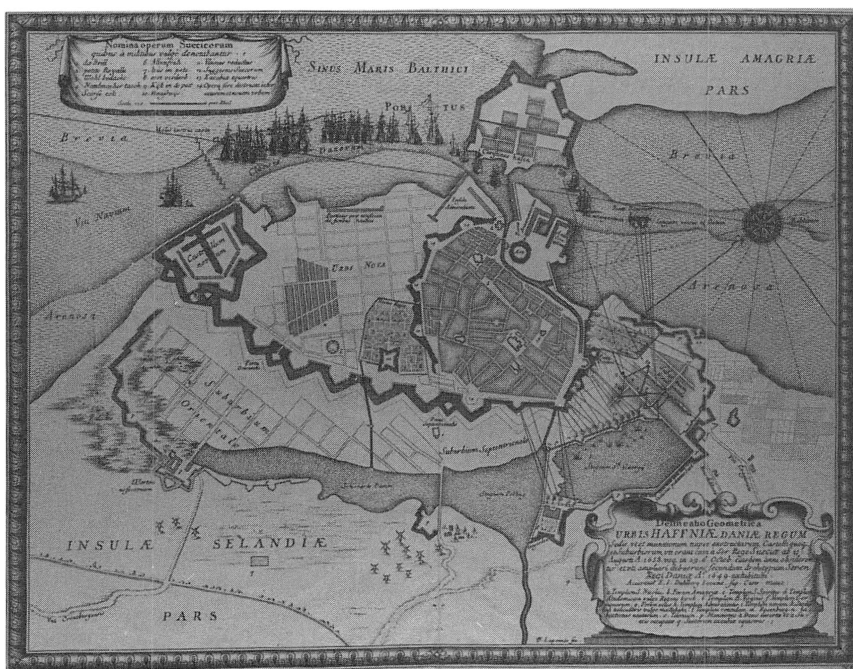
Dahlberg havde på Karl Gustavs opfordring indsamlet kort- og billedmateriale om krigen, og efter en færdigredigering i begyndelsen af 1600erne overvågede han personligt stikningen af de mange kobberplancher i Paris, hvor den franske grafiker D. la Pointe stak planen af København og de øvrige landkort til det store værk.

En del af forlæggene til Pufendorfværkets plancher er tegnet af Dahlberg selv, der i juni 1660 forlod Danmark med et væld af tegninger i sine skitsebøger. Men det gælder overraskende nok ikke Københavnskortet. Ganske vist havde Dahlberg selv opholdt sig i den danske hovedstad i nogle bevægede dage lige før udbruddet af 2. Karl Gustav Krig i august 1658 for at tegne et kort over byen. Men det kort, der blev resultatet af hans rekognosceringer i de få dage, opholdet varede, er ganske unøjagtigt og uden lighed med det omhyggeligt tegnede kort i Pufendorfværket.²⁰

Som Heers Strasbourgekort er det trykte kort forsynet med forskellige oplysninger om belejringen af København indtil vendepunktet i begyndelsen af oktober, men de er indtegnet på et gadenet, der viser den gamle by og de planlagte kvarterer i Nykøbenhavn. Enhver detalje er her i overensstemmelse med Strasbourgekortet, der som tidligere omtalt repræsenterer en tidlig fase i byplanlægningen efter 1648. Kastellet har dog som den eneste undtagelse fået en anden udformning ved en åben kanal ud mod vandet. Den kendes i øvrigt fra nogle danske detailkort fra begyndelsen af 1650erne.²¹ Kortet viser desuden de københavnske forstæder, som de stod, da Karl Gustav begyndte sin belejring.

Den vigtigste oplysning på Pufendorfs planer er dog den omhyggelige angivelse af, hvorfra Dahlberg har fået fat i kortet: I titelkartouchen nævner Dahlberg, at han har tegnet kortet efter en genpart af et kort, der »har været forevist den danske konge i 1649«.

Men Pufendorfkortet kan følges endnu længere tilbage til

Erik Dahlbergs kort over København fra Samuel von Pufendorfs »De rebus a Carolo Gustavo Sveciæ rege gestis«, udgivet i Nürnberg 1696. Tegnet efter det danske kort, der i 1649 blev approberet af Frederik den 3. som autoritativ byplan for København. Stukket af D. Lapointe i Paris i 1660erne. Original: 290 x 376 mm. Københavns Stadsarkiv.

dets danske oprindelse: Da Erik Dahlberg i december 1659 vidnede i den svenske sag mod Corfitz Ulfeldt, nævnede han i et indlæg, at han ikke havde benyttet sig af rigshofmesterens hjælp til at fremskaffe et kort over den danske hovedstad, da der »fandtес ikke mindre end tre kort over den danske hovedstad i den svenske konges egne arkiver«. Heraf skulle et være en dansk originaltegning, dediceret Kongen af Danmark af en dansk ingeniør! Det må uden tvivl være dette kort, han senere benyttede som forlæg for planchen i Pufendorfværket.²²

Det har ikke været muligt at opklare, hvorfra man senere har fået fat i det originale kort fra 1649, men da svenskerne i oktober 1657 erobrede Frederiksodde (Fredericia), tog de samtidig Peter Bysser til fange. Han har sikkert i lighed med andre

ingeniører på dette tidspunkt - Gottfried Hoffmann er allerede nævnt - haft sine kort og hele sit arkiv med sig, der dermed er faldet i svenskernes hænder. Peter Bysser var som nævnt ingeniør i København helt fra 1647 og forblev dér indtil 1657, da han som følge af krigen blev sendt til Frederiksoedde.

Den opmåling, der blev foretaget i 1648 havde ét bestemt formål: Den skulle danne grundlaget for udbygningen af et København, hvor planløsheden i Christian den 4.s sidste år, havde umuliggjort byggeri i de nye kvarterer.

I 1648 foretoges den grundlæggende opmåling, der skulle blive grundlaget for de kommende års bebyggelsesplaner, og fra denne fase stammer Georg Hoffmanns nøjagtige koncepttegning, der afslører, at de to ingeniører arbejdede efter de nyeste principper for opmålinger med brug af målebord og med anvendelse af matematiske beregninger.

Fra projekteringsfasen stammer Peter Byssers forslag til anlæggelsen af et Storkøbenhavn med inddragelse af fæstningens forterræn i den bymæssige bebyggelse. Pufendorfværkets gengivelse af den approberede bebyggelse fra 1649 viser dog, at man i det store og hele fortsatte Christian den 4.s udvidelsesprojekt fra 1620ernes midte. Til gengæld lagde man et helt andet gadenet i bebyggelsen til afløsning af det urationelle oktagonprojekt, der passede så dårligt ind i området. Både i Nykøbenhavn og i de to nye forstæder blev gaderne udlagt i det mere praktiske - men også mindre originale - skakbræt-mønster. Ud mod havnen skulle anlægges to øer, der var afskåret fra resten af bydelen med to kanaler til gavn for handel og søfart. Endnu et handelskvarter var planlagt mellem Slotsholmen og en forlængelse af Vestervold - det der først langt op i 1670erne skulle blive til kvarteret langs Frederiksholms Kanal.

Bebyggelsesplanen af 1649 har traditionelt været tilskrevet Axel Urup, der som inspektør over Københavns fortifikation siden 1647 må have haft sin del af ansvaret for planlægningen.²³ Men han må som sine to nærmeste medhjælpere have haft de to ingeniører i København, Georg Hoffmann og Peter Bysser, der som praktisk arbejdende ingeniører havde opmålt byen i 1648, og som i de følgende år forestod udbygningen af fæstningsværkerne. Det er næppe tilfældigt, at Urup så godt som aldrig

findes i fæstningsregnskaberne, hvorimod Georg Hoffmann (til 1651) og Peter Bysser (til 1657) nævnes i de næsten daglige regnskabsbilag.

At Urup alligevel synes at have koordineret planlægningen og have haft et overordnet ansvar for byggearbejderne kan ses af en regnskabspost fra juni 1657, hvor Peter Bysser får betaling for udgifter han har haft i forbindelse med en rejse til Skåne, hvor Axel Urup på daværende tidspunkt opholdt sig. Formålet med rejsen var at informere Urup om Københavns fortifikation.²⁴

En sammenligning mellem Christoph Heers kort over København (Strasbourgkortet) og kortet i Pufendorfværket viser, at planen af 1649 ikke ændrede sig nævneværdigt fra 1649 til 1658. Først efter Roskildefreden foretoges nogle justeringer: Udbygningsplanerne for Kastellet blev ændret, så anlægget fik yderligere to bastioner til forsvar mod havnen og Øresund, og Nyboders længer blev ved gennembrydning tilpasset den nye skakbrætmonstrede byplan. Antagelig samtidigt tog Gottfried Hoffmann, der nu både havde afløst sin bror Georg og Peter Bysser som byens ingeniør, skridt til at gennemføre den oprindelige plan om en ændring - og kraftig forstærkning - af Vester-vold, som allerede var forudset i 1649-planen.

Krigen ændrede aldeles forholdene, og da man efter 1660 ønskede at fortsætte udbygningen af byen, foretoges nogle afgørende ændringer: Forstæderne blev helt opgivet, og flere af de ambitiøse gade- og kanalanlæg i Nykøbenhavn blev stoppet. Man valgte til gengæld at udbygge Kastellet, der med den indkaldte hollandske militæringenieur Henrik Ruse fandt sin bygmester. Umiddelbart kan det virke som en tilsidesættelse af Gottfried Hoffmann, der året efter blev sendt til Frederiksodde. Det var det dog næppe, idet han fik direkte reference til Krigskollegiet uden om Ruse.

I København forstod man udmærket at bruge Hoffmanns evner. Da man i 1663 skulle have et kort over byen henvendte man sig til ham - og ikke Ruse - og han leverede hurtigt et kort over hovedstaden. Først da den svensk-dansk-tyske ingeniør Carl Heinrich von der Osten i 1668-1672 var ingeniør i København blev der udarbejdet et nyt kort over byen, baseret på en selvstændig opmåling.²⁵ Men da var der også sket så meget i den

københavnske topografi, at revisioner af den gamle opmåling fra 1648 måtte være uhensigtsmæssige. Da Gottfried Hoffmann i 1672 vendte tilbage til København som ingeniør, benyttede han sig også af nyopmålinger: Georg Hoffmanns og Peter Byssers kort fra 1648 havde udspillet sin rolle.

NOTER OG HENVISNINGER

1. Rigsarkivet. Reviderede regnskaber. Militærer regnskaber IV. A 1. Københavns Fortifikation 1647-1649. 4/6-1648
2. Det Kongelige Biblioteks Håndskriftafdeling. Ny Kgl. Samling 371c-2°, nr. 21. - Kortet er gengivet i: Vilh. Lorenzen: Haandtegnede Kort over København 1600-1660. København 1930, planche 17, jf. Vilh. Lorenzen: Problemer i Københavns Historie 1600-1660 belyst ved samtidige Kort, i: Historiske Meddelelser om København 3. rk., 4. bd., 1930, s. 190.
Lorenzen, der var den første, der har beskæftiget sig med undersøgelsen af ældre københavnske kortmateriale, forsøgte ikke at underbygge kortene med arkivstudier, hvorfor mange af hans teorier og dateringer ikke kan stå for en nærmere prøvelse. Dette kort henfører Lorenzen dog til at være »ikke ældre end 1640erne«, som altså synes at være korrekt.
3. Bjørn Westerbeek Dahl: Tre Stockholmskartor från 1650-talet, i: St Eriks årsbok. Stockholm, 1989, s. (43)-54.
4. Georg Hoffmann er nævnt i: Bjørn Westerbeek Dahl: Gottfried Hoffmann. Ingeniør, administrator og militærkartograf ca. 1628-1687, i: Krigshistorisk tidsskrift, 23. årgang, nr.1, s.10-22.
5. J.C.W. Hirsch og K. Hirsch: Fortegnelse over danske og norske officerer med flere 1648-1814 (Håndskrift på Det Kongelige Bibliotek). - Om Lisbeth Bysser: Jørgen H. Barfoed: Christian IVs Nyboder. København 1983, s. 38. Ved en fejllæsning er navnet opfattet som »Byster«.
6. Det Kongelige Biblioteks Håndskriftafdeling. Ny Kgl. Samling 372d-Fol. - Kortet er gengivet og omtalt hos Vilh. Lorenzen som det i note 2 nævnte kort, planche 12 og s. 187-188.
7. Kortet over Emmernæs: Se Vilh. Lorenzen: Axel Urup. København 1953, s. 25. - Kortene over Helsingborg og Landskrona: I Det Kongelige Biblioteks Kortsamling. Kortene er usignede, men kan p.g.a. deres tilknytning til Peter Byssers fæstningsvirksomhed i de to byer med stor sandsynlighed tilskrives ham.
8. Archives Municipales de Strasbourg (C V 13).
9. Den nye bydels oprindelige gadenavne kendes fra en række detailkort over Nykøbenhavn fra 1650'erne og bekræftes af samtidige skøder m.v. - Christoph Heers biografi er behandlet i: Bjørn Westerbeek Dahl: Christoph Heers og Gottfried Hoffmanns kortserier over de skånske fæstninger fra 1650'erne, i: Ale, 1987, nr. 3, s. 15-28.
10. Det Kongelige Bibliotek. Håndskriftafdelingen. Gammel Kgl. Samling 716-Fol.

11. Niels Steensens »Chaos-manuskript« er først blevet udgivet i de senere år: H.D. Schepelern (udg.): Niels Steensen: En danskstudent i 1659 og noterne i hans Chaos-manuskript. København 1986. - Om de typetrykte kort særligt s. 37.
12. Som note 9.
13. O. Nielsen: Kjøbenhavns Diplomatarium, bind 3, s. 483, nr. 786
14. Det store kort i: Det Kongelige Bibliotek. Håndskriftafdelingen. Ny Kgl. Samling 372d-Fol., nr. 1. Gengivet og omtalt hos Vilh. Lorenzen som det i note 2 nævnte kort, planche 23 og s. 228-229. -Kortene over Vestre Forstad og Vestervold: Sammesteds, nr. 22a og 22b. 22a ligeledes gengivet som det i note 2 nævnte kort, planche 24 og begge kort omtalt s. 229. Lorenzen gør ingen forsøg på at ophavsbestemme de tre kort.
15. Som note 4.
16. Rigsarkivet. Privatarbiver. 6262. Hans Schack 35. C. 2. Sager vedr. krigen 1658-60 og 1675-79. Udateret brev fra Gottfried Hoffmann til Schack. Hertil knytter der sig kopi, dateret 10.3.1658, og endnu en kopi, dateret 6.7.1658 sammesteds.
17. Skitsetegningen i: Det Kongelige Bibliotek. Håndskriftafdelingen. Ny Kgl. Samling 372d-Fol., nr. 4. - Rentegningen i: Det Kongelige Bibliotek. Kortsamlingen K-20f-ca 1660/1. - Som de tidligere nævnte kort har også disse været gengivet og omtalt hos Vilh. Lorenzen i de i note 4 nævnte værker, planche 13 og s. 188-189. Lorenzen daterer de for ham anonyme kort til årene 1647-1649.
18. Rigsarkivet. Privatarbiver. 6262. Hans Schack 14. Brev fra Gottfried Hoffmann 24.3.1663.
19. Samuel von Pufendorf: De rebus a Carolo Gustavo Sveciæ Regis gestis commentariorum libri septem. Nürnberg 1696. I det følgende bygges delvis på: Børje Magnusson: Att illustrera fäderne-landet. En studie i Erik Dahlberghs verksamhet som tecknare. Uppsala 1986.
20. Om Dahlberghs spionkort og hans kendskab til kort over København se: Hans Villius: Erik Dahlbergh i spionuppdrag 1658, i: Scandia band 21, 1951-52 s. [1]21. - Dahlberghs spionkort er gengivet hos Vilh. Lorenzen: Som note 2, planche 22.
21. Kort over Kastellet i udbygningsfasen efter 1649 i Det Kongelige Bibliotek. Kortsamlingen. København. Mindre lokaliteter: Kastellet.
22. Som note 20, s. 7. - Originalkortet har forgæves været eftersøgt i Krigsarkivet, Kungliga Biblioteket og Riksarkivet, alle Stockholm. - For understøttelse til bl.a. at kunne foretage en undersøgelse af de mange bevarede forlæg for plancherne i Pufendorfværket takkes Den Letterstedtske Forenings danske afdeling.
23. Se Vilh. Lorenzen: Axel Urup. København 1953, s. 86-96, hvor Urups rolle forekommer noget overvurderet.
24. Rigsarkivet. Reviderede regnskaber. Militære regnskaber. IV. A.4. Københavns fortifikation 1654-1662. Pengeregnskab 14.4.1657-14.5.1658, bilag 30, underskrevet af Bysser 8.6.1657.
25. Gengivet i: Vilh. Lorenzen: Haandtegnede Kort over København 1660-1757, planche 5, hvortil det kan tilføjes at kortet må være identisk med et kort, som Københavns Kommandant afleverede til Krigskollegiet i februar 1670, jf.

Hoffmanns og Byssers opmåling af København

Rigsarkivet. Landetaten. Krigs-
kollegiet. Indkomne sager, 1670.
Memorialer til Kongen fra Krigs-
kollegiet 22.2.1670. - En simpel

sammenligning mellem von
Ostens håndskrift og kortet ude-
lukker enhver tvivl om ophavs-
forholdet.

»Udi Seigneur Taftbergers Hus i Løgstør«

Slægtshistoriske oplysninger om kunstmalerne Jacob Coning og Johan Herman Kønig

Af Jens-Ivar Mørch

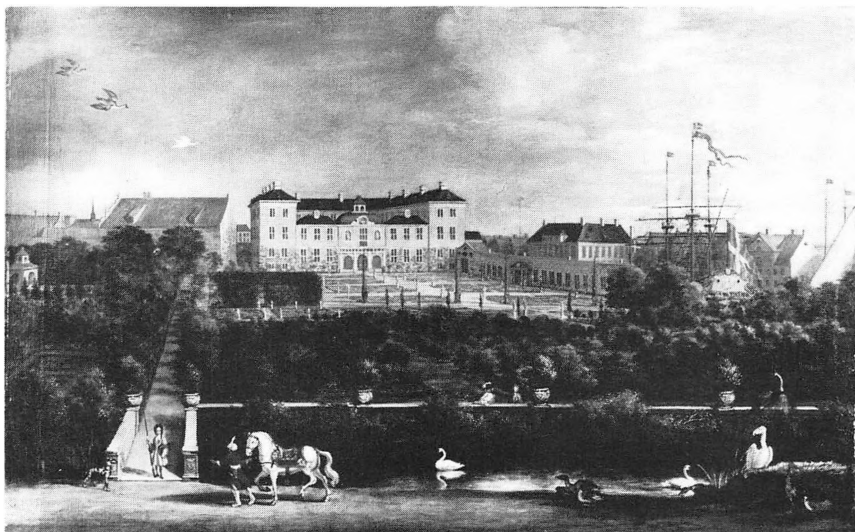
I en meget prisværdig artikel i Historiske Meddelelser om København 1940-1941 nåede Richard Høeg Brask frem til en klar adskillelse af de to malere Jacob Coning, som man nu efter behag kan kalde h.hv. den Ældre og den Yngre eller den hollandske og den dansk-norske Jacob Coning. Med hensyn til slægtskab mellem de to malere Jacob Coning den Yngre (1648-1724) og Johan Herman Kønig (død 1737) nåede Brask frem til, at Johan næppe var søn af Jacob, og at sidstnævnte iøvrigt ikke efterlod sig efterkommere.

I det følgende vil blive påvist, at Brask tog fejl med hensyn til Jacob Conings efterkommere, og at Johan Herman Kønig faktisk *var* søn af Jacob Coning den Yngre. Mange oplysninger i denne artikel er dog overtaget fra Brask.

Jacob Coning den Yngre er født ca. 1648 i Holland og kommer - formentlig 1676 - til Danmark, idet han 27. maj 1676 indgiver en supplik til kongen om beskærmelse mod Københavns malerlav og om hjælp til at få nogle ting igen, som malerne har frataget ham.¹ Kongens afgørelse af sagen er, at Københavns Magistrat skal erklære sig om den, men at dette faktisk sker kan ikke dokumenteres.² Coning har ganske givet fået sine ting igen, ellers ville han have fortsat den »Reyse til fremmede Lande og Steeder«, som han ifølge supplikken har givet sig ud på. Den 9. marts 1677 søger han nemlig tilladelse til at måtte »bruge sin kunst«, og 30. april 1677 udstedes der så kongebrev om, at han uhindret skal kunne dyrke sin malerkunst i København.³

Jacob Coning får formentlig en datter uden for ægteskab med jomfrupige hos dronning Charlotte Amalie, Dorthea Tran-

berg, for ud fra en senere meget præcis alderangivelse fødes datteren Susanne Elisabeth senest 1. maj 1679. Dorteia Tranberg får 29. december 1679 af kongen 200 rigsdaler til sit bryllup,⁴ som nok står straks. Men bevises kan det ikke.

Ulrik Frederik Gyldenløve i haven til sit palæ på Kongens Nytorv, det nuværende Charlottenborg, malet af Jacob Coning 1694. Maleri på Frederiksborg slot, foto Sophus Bengtsson.

I 1680 ses Jacob Coning at arbejde for kongen. I perioden 1680-1685 fødes Johan Herman Kønig.

I 1686 er Coning i Holland i anledning af fætterens Daniels misligholdelse af en lærlingekontrakt, der var blevet indgået 3. september 1682. Samtidig kommer der lidt mere hold på Coning-familiens data, idet det tysk-reformerte samfund i København får tilladelse til at holde gudstjeneste 1685. Kirkebog findes fra 1686. Indtil dette år må familiens data være ført i en eller flere lutherske menigheders kirkebøger, som nu er tabt. Alt ialt kan ægteskaber og børn opgøres således:

Jacob Coning, født i Holland ca. 1648, død i København juli 1724

gift 1. gang omkring 29. december 1679 med Dorteia Tranberg, død ml. 5. december 1704 og 7. januar 1715

Susanne Elisabeth, født ca. 1679, død 1. maj 1758

Johan Herman, død 1737

(Evt. flere børn, døde før 1690)

Et barn født medio 1680, begravet 1. juni 1681⁵

Charlotte Amalia, døbt tysk-reformert, København,
juli 1687, levede 1717, måske død 1735

Clara Juliana Johanna, døbt do. 25. juli 1689, sandsynlig-
vis død før 1715

Jacob Aernold, døbt do. 17. marts 1692, død før 1715

Engel Catarina, døbt do. 8. marts 1695, død før 1715

Dorothea, døbt do. 13. marts 1696, levede 1742

gift 2. gang tysk-ref, København, 12. februar 1715 med
Catharina Hindael, datter af kgl. skipper Johann Hindael,
begravet tysk-ref. 29. november 1735.

I register over Reformerte november 1690⁶ anføres Jacob Coning med hustru og 4 ugifte børn. Af disse må de 3 være Susanne Elisabeth, Johan Herman, Charlotte Amalia og den fjerde sandsynligvis Clara.⁷

Jacob Coning har indsat sig selv i dette norske landskab med Halden set fra fæstningsterrænet, som han har malet i 1699. Norsk Folke-museum.

Optagelsen af »Registre« over fremmede religioners udøvere i København skal ses i lyset af, at disses tilstedeværelse skabte uro i byen og slet ikke var så uproblematisk, som den nys vundne religions-yringsfrihed kunne tolkes som. Måske er det for at forbedre sin status, at Jacob Coning 15. december 1690 tager borgerskab som »Skildrer«. ⁸

1698-1699 er Coning i Norge i hvilken anledning han modtager rejsepenge af kongen.

6. oktober 1701 er han medunderskriver på et forslag om et kunstakademi i Danmark og arbejder i hvert tilfælde til 1713 med diverse småmaleri for hoffet.

18. april 1700 kommunikerer hans børn Susanne Elisabeth og Johan Herman i den tysk-reformerte kirke i København.

27. juni 1706 er det Charlotte Amalias tur.

Johan Herman Kønig maler åbenbart tidligt. Den 7. december 1704 og 18. juli 1705 befinder han sig i Christiania og 1708 er han i Skien. ⁹ Han tager iøvrigt aldrig borgerskab i København. Dorthea Tranberg dør måske i juni 1709, hvis hun er identisk med »Anna Connings« begravet 7. juni 1709 i »Det Jord A«, som er den midterste af Trinitatis kirkes tre jordgrupper. Men der kan jo også være tale om datteren Johanna eller en uvedkommende. Der er ikke fundet tilladelse for Jacob Coning til at sidde i uskiftet bo med umyndige børn. Dette tyder unægteligt på, at Dorthea Tranberg døde 1714-1715 og ikke 1709.

Nedgangstider er på vej. 12. november 1709 går Danmarks ledere ind i den krig, der skal blive til den Store Nordiske Krig og først ende den 3. juli 1720. 1711 er pest-år i Helsingør og København.

Hidtil har familien Conings aktivitet i Danmark været geografisk ret begrænset. Imidlertid ser vi af en dåbsindførsel, at Susanne Elisabeth Kønig i januar 1715 er gift med hr. Jens Pedersen Tafteberg i Løgstør, Løgsted sogn, i nordvestligste hjørne af Himmerland.

Jens Pedersen Tafteberg fødes 5. november 1683 og døbes 2 dage efter i Assens. Hans far dør 1697 som aftensangsprædikant på Strømsø ved Drammen i Norge. Den 21. august 1700 bliver Jens optaget på Københavns Universitet, og ved skiftet

efter hans moder Lene Hansdatter i 1705¹⁰ er han stadig »studiosus« i København. Han tager sin eksamen 28. april 1707 og betegner sig 18. december 1708 som hjemmehørende i Århus.¹¹ 31. oktober 1711 optræder han som forvalter på Aagaard og Aggersborg gårde i hhv. Vester og Øster Han herred.¹² Han forlader formentlig stillingen 1. maj 1714. Uvist hvor og hvornår bliver han gift med Susanne Elisabeth Kønig (de mest åbenlyse kirkebøger mangler), og det er deres, formentlig første, barn Frederik Christian, som døbes og dør i Løgstør i januar 1715.

Samtidig planlægger Jacob Coning i København at indgå sit andet ægteskab, jvf. foran. I den forbindelse opstår den formyndererklæring, som Richard Høeg Brask fandt i Københavns Rådstueprotokol under 7. januar 1715 og tolkede som tegn på, at da var af Jacob Conings børn kun Charlotte Amalia, 27 år, og Dorthea, 18 år, levende.

Imidlertid har Brask overset meddelelsens fortsættelse:

»Curator paa de fraværende Arvingers Vegne Morten Villum-
sen Distilateur boende ved Guldhuset«

Minimumstal på fraværende arvinger må være 2, nemlig Susanne Elisabeth og Johan Herman Kønig. Da førstnævnte var gift, havde hun ikke brug for faderens værgemål. Det havde Johan Herman Kønig heller ikke. Han må have været i det mindste 29 år gammel, hvis han, som antaget, er født før den tysk-reformerte kirkebogs start, og dermed myndig.

I Københavns Overformynderarkiv kan den fortsatte historie om Charlottes og Dortheas arv følges. Udgangspunktet er, at skiftet sluttes 7. januar 1715. Førstnævntes mand Antonius Kyhns, bogholder ved Guldhuset, gav 1719 Jacob Coning afkald for hendes del, godt 20 rigsdaler. Men Dorthea søgte 15. juli 1720 Magistraten om at få pengene, hvilket »nød bifald«.¹³

Der var altså andre arvinger end de af Brask antagne. Desværre er selve skiftet ikke bevaret, heller ikke i de protokoller og arkivpakker som registrene *ikke* dækker. Så vi kan ikke være helt sikre på, at der kun var disse fire børn af Jacob Coning. Når Brask konkluderer, at de øvrige børn må være døde, er det nemlig ikke helt sikkert. Sønnen Jacob Aernold og datteren Engel Catarina ville i 1715 kun have været hhv. 22 og 19 år og dermed være kommet under faderens værgemål, om de havde

levet. Men Clara Juliana Johanna ville have været 25 år og måske allerede gift.

Så bliver da Jacob Coning den 12. februar gift med Catharina Hindael.

I marts 1715 søger Jens Pedersen Tafteberg det ledige embede som herredsfoged i Øster og Vester Han herreder, men får det ikke. Måske fordi han ikke, som den heldige, betaler 200 rdl. til kongens kasse. Fidusen har han dog lært, og da han 17. december 1715 søger ekspektance på embedet som birkedommer i Løgstør Birk og herredsfoged i Års og Slet herreder indbetaler han 200 rdl. Da embedet bliver ledigt, udnævnes han 2. marts 1717.¹⁴

Jens Pedersen Tafteberg og Susanne Elisabeth Kønig er nu etableret i herredsfogedboligen på Toftbjerg i Løgstør. Familien kommer åbenbart til, for 27. juni 1717 er »Charlotte Kønig« fadder hos Jens Tafteberg i Løgstør og 9. september samme år

»copulerede Seignr. Antonius Kyns og demoiselle Charlota Amalia Kynigs effter Kongl. allernaadigste Tilladelse, og stode deris Bryllup udi Seigneur Taftebergs Huus udi Løchstør«¹⁵

Antonius (eller Anton) Kyhn(s) udnævnes til bogholder ved den kgl. militære uldfabrikation i Guldhuset den 10. marts 1719¹⁶ og giver som nævnt 31. maj 1719 svigerfaderen Jacob Coning afkald for sin hustrus arv. Han skulle i sit nye embede have 400 rdl om året, så han havde vel råd til det, hvis han da ellers kunne få pengene! Ved hans udnævnelse er der tilsyneladende en mellemmand, og denne har nok taget sin pris.¹⁷ Måske er det Charlotte Amalia, der begravnes 22. oktober 1735 fra Trinitatis kirke. Fælles børn synes der ikke at have været. Anton Kyhn dør som enkemand og pensioneret bogholder 23. september 1743, 60 år gammel, og begravnes på Garnisons kirkegård.¹⁸

Johan Herman Kønig får 18. april 1719 rejsepenge af kronprins Christian og udstyres 9. juni samme år med latinsk rejsepas.¹⁹

I juli 1724 dør så Jacob Coning i København og enken Thrine Hindael får straks gennemført boforsegling i bogholder Kyhns nærværelse.²⁰ 23. oktober har de tre øvrige arvinger indsendt

deres memorial vedrørende værgemål for den endnu umyndige Dortehea og 25. oktober 1724

»erbøed sig goodwillig og gjorde Haandsrækning Broderen Mons. Cønning Skilderer Logerende i Wimmelskaftet hos Mr Grith Uhrmager.«²¹

Først 26. februar 1725 udstedes imidlertid proklama til debitorer og kreditorer om at anmelde sig i Jacob Conings bo på foranledning af

»hans efterladte Enke Trinke Jendals (!) med Lavvæрге Martin Kuschlag, J. Cønning paa egne og Svoger Jens Taftebergs Wegne, A. Kubes paa sin Kiærestes Wegne...«²²

Oversætter man »A. Kubes« som »A. Kyhn« er her dokumenteret en stor del af familieskabet. Og sandsynligheden for, at kun Susanne Elisabeth, Johan Herman, Charlotte Amalia og Dortehea overlevede deres far er bestyrket.

Catharina Hindael begravnes 29. november 1735 fra tysk-reformert kirke i København »in die beste Erde«.

Tilbage til Løgstør. Herredsfoged Tafteberg lægger formentlig også hus til bryllup for Dortehea Jacobsdatter Kønig, der 1717, 1720, 1721 (2 gange) og 1729 optræder som fadder for diverse børn i kirken og 12. april 1731 selv har et til dåbs med sin ægtemand Christen Christensen Farver af Løgstør. Vi kan ikke sige det sikkert, for kirkebogen har for trolovelsers og bryllupers vedkommende en lakune 1727-1732. Men det nævnte barn får navnet Jacob og har herredsfogedægteparret blandt fadderne. Christen Farver og Dortehea Kønig har 12. marts 1733 en søn Christen og 21. juli 1735 en datter Dortehea til dåbs. Endnu 1742 optræder Dortehea Kønig som fadder, men begge ægtefæller dør måske kort efter dette tidspunkt. I Danske Kancelli er nemlig under 9. november 1742 indført en bevilling til den længstlevende af ægteparret til at sidde i uskiftet bo, men indførslen er overkrydset og mærket »kasseret«. ²³ Dødsfaldene fremgår ikke af kirkebogen, skønt dens lakune i begravelsesoplysninger ligger helt henne i 1746-1750. Af skiftet efter Susanne Elisabeth Kønig i 1758 fremgår, at de da begge er døde, og at en søn netop i 1742 køber et hus i Løgstør af Christen Farver og Dortehea Kønig, som moderen skulle bo i. Christen Farver og hustru synes da enten flyttet eller døde - måske på rejse.

Og endelig viser sig da også Johan Herman Kønig på Tofte-

Johan Herman Kønigs portræt fra
1729 af Mette Bille Axelsdatter.
Maleri på Frederiksborg slot, foto
Poul Beck.

bjerg. Kirkebogen meddeler under »døde i Løgsted« nemlig følgende:

»1737, 13. August, begravet Johan Herman Jacobsen Kyning fra Kiøbenhavn som døde i Herredsfoged Seignr. Taftebergs Huus i Løchstør, æt«²⁴

Herredsfoged Tafteberg følger ham i graven 7. marts 1738, 55 år gammel. Susanne Elisabeth Kønig dør 1. maj 1758 som enke 79 år gammel (den pågældende side af kirkebogen findes ikke på mikrofilmkopierne!).²⁵

Deres børn, født i Løgstør, er:

Frederik Christian, døbt 5. januar, begravet 22. januar 1715
Peder, døbt 29. maj 1716, død 1774 som præst på Holmsland
Ølegaar Dorethea, døbt 20. juni 1717, begravet 1717

Ølegor Dorethea, døbt 1. oktober 1718, begravet 11. maj 1722
Helena Sophia, døbt 6. marts 1720, var 1758 i Løgstør, død
1788 i Stange Sogn, Norge²⁶

Karen, døbt 15. juni 1721, gift 1741 med kvartermester
Michael Kiønning, som 1748 købte Hoberg i Stange Sogn,
Norge.²⁷ I ægteskabet var der en hel del børn.

Jacob, døbt 16. juli 1723, begravet 19. september 1723.

Det kan altså konstateres, at Jacob Coning *har* efterkommere, og det både i Danmark og i Norge.

NOTER OG HENVISNINGER

1. Danske Kancelli, Henlagte sager kronologisk. Forestillingsliste upåskrevne 1676, med bilag (Rigsarkivet). At disse sager betegnes som *henlagte* er (i ordets moderne betydning) misvisende. Deres særlige status er, at deres afgørelse ikke synes at have sat sig spor i protokollerne.
2. Henvendelse fra Kongens Kammer, Kancelli, Skatkammer eller Politi- og Kommercekollegiet til Københavns Magistrat er forgæves søgt såvel hos afsendere som modtager.
3. D. Kanc., Sjællandske Registre 1676-1678, fol. 380b, sag 135 med koncept og indlæg.
4. Hofetaten, Partikulærkammeret, Oberkammerjunkerenes Regnskab, 1673-1685 (nr. 31), fol. 116b (Rigsarkivet)
5. Dette barn noteret hos Brask, men oplysningen kan ikke verificeres. Muligvis fejllæsning af Trinitatis kirkebog.
6. D. Kanc., Henlagte sager kronologisk, upåskrevne 1690.
7. Brask må siges at have begået sin største fejl ved ikke at interessere sig yderligere for de to børn fra 1690-mandtallet, hvorpå han ikke kan hefte et navn.
8. Københavns Magistrat, Rådstueprotokol, 1688-1690, fol. 262 (Stadsarkivet).
9. Skien Rådstueprotokol. Venligst oplyst af fru Inger Rønaasen, Kirkenes, Norge.
10. Bragerne Prosti, Skifteprotokol nr. 1, 1702-1739, fol. 49-52b (Statsarkivet i Oslo).
11. Københavns Universitet, Det teologiske Fakultet, karakterprotokol (1669) 1707-1754 (Rigsarkivet).
12. Tingbogen, nævnte dato (Landsarkivet i Viborg).
13. Københavns Overformynderarkiv, Hovedbog C, 1712-1722, s. 358 (Landsarkivet i København); jvf. Magistratens Resolutionsprotokol, 1719-1722, s. 153 (Stadsarkivet).
14. D. Kanc., Gratialprotokol 1714-1715, s. 304; Jyske Registre, 2. marts 1717, plus Koncepter og Indlæg til J. R., 1717 nr. 29.
15. »Tilladelsen« er ikke fundet i Danske Kancellis arkiv, men iflg. Jyske Registre 1716-1720, fol. 215-215b, nr. 94 (ingen bilag), ansøger Anthon Kyhn fra Randlev i Nørrejylland 17. juli 1717 om tilladelse til samfrændeskifte med børn efter afdød hustru. Sagen er ikke yderligere udforsket.
16. D. Kanc., Sjællandske Registre, 1719-1721, fol. 48b-49.
17. Jvf. påskrift på bilaget til sagen.
18. Borgretten i København, Ordinarie Boer 1743 nr. 37; jvf. Skiftesessionsprotokol, 1743-1753, fol. 3 (Landsarkivet i København).
19. D. Kanc., Sjællandske Registre, 1719-1721, fol. 116b-117 (ingen bilag).
20. Københavns Skiftekommissions Forseglingssprotokol VII, 1720-26, fol. 247b-248 (Landsarkivet i København).
21. Københavns Magistrats Resolutionsprotokol, 1722-1724, s. 573; Rådstueprotokol 1723-1725, fol. 418 (Stadsarkivet).

22. Rådstueprotokol 1723-1725, fol. 494b (Stadsarkivet).
23. D. Kanc., Jyske Registre, 1740-1742, fol. 654-654b, nr. 280 (ingen yderligere bilag).
24. Hans svoger herredsfogedens skifteprotokol findes ikke. Der er hverken fundet skifte i Ålborghus amt, Skifteslutninger 1731-1756 (nr. 6) eller Dødsanmeldelser m.v. 1724ff, eller i København. 25. Skifte i Aalborghus m.fl. amter, B0D, nr. 466, sag 263, 1758-1759 (Landsarkivet i Viborg).
26. Skifteprotokol Sør-Hedemark, 1771-1808, fol. 200b (Statsarkivet på Hamar). Oplyst af fru Inger Rønaasen, Kirkenes, Norge.
27. Panteboka, Hoberg i Stange (Statsarkivet på Hamar).

Schiønning Andersens sidste vilje

Da Trinitatis Kirkes Fattigskole blev rig

Af Rolf Dahl

Hvis man drejer til venstre, når man er kommet ind i foyeren på St. Annæ Gymnasium, vil ens blik falde på en smuk, gammel marmorplade, der er indmuret i gulstensvæggen. Tavlen - et sælsomt malapropos i disse prosaiske omgivelser - giver oplysning om »Kirkeskolernes Velgjørere«, der her har fået deres navne indgraveret med forgyldte bogstaver. Blandt de mange donationer spredt over de tre sidste århundreder lægger man særligt mærke til:

1784 MDM BRAMSEN 12000 RBD.

Bortset fra konferensråd Fædder¹ er der ingen på den lange liste, der overgår madammen i gavmildhed, og man spørger sig uvilkårligt:

Hvem var hun?

Hvor havde hun alle de penge fra?

Hvorledes kom hun på den ide, at give dem til kirkeskolerne?

De to første spørgsmål er hurtigt besvaret. Den glade givers fulde navn var Magdalene Sibylle Bramsen, née Andersen, og pengene var hendes fædrearv. At udrede det tredje spørgsmål er imidlertid lidt mere pladskrævende.

Magdalene Sibylle Bramsens fader, Schiønning Andersen, var et agtet medlem af Stadens 32 mænds forsamling - og meget rig. Han var født den 18. februar 1699² på gården Store Snørød i Farhult sogn nord for Helsingborg,³ og som ung havde han stået i bryggerlære. På et eller andet tidspunkt var han kommet til København, og som 37-årig blev han den 10. august 1736 gift med Anne Lisbeth Reimert, datter af den velhavende hør-

KIRKESKOLERNES VELGJØRERE					
MANGE TILDELTES UBEVANTE HAVE SKJENKET	1758 HVEL BORPÆS	RD 1000.	1796 GABRIEL NIELS EPOCH	RD 1000	
1 LINDRE GAVER OBTENT.	RD 300000	1759 LAURERENDE HANSEN	5000	1797 TIGREN FUGIS ERST	100
KARLST PINKER J. N. HALL	5000	1759 J. O. DE VOSS	500	1800 TORBERG ROSLIN OG HUSTRO	15000
1706 EN AFVAREDE HAV	500	1760 LUNDBERG	500	1801 GROSS J. SACHSE OG HUSTRO	2000
1707 KLEBERGEL CHR. JOHNSCH	2500	1760 JOHNEST BLUMME	600	1803 PERNERD BOGNS OG HUSTRO	10000
1710 S. R. HØRHOJ	7000	1761 ANDREAS BUGGE	500	1810 ALEKSEER O. JENSEN	4000
1711 DRØMMER RØISE	1000	1762 FRU STAVANGER	500	1816 STEEN HALKIER	500
1711 ERICH NIELSEN	500	1765 ARENT VED PASVANDEN	2000	1816 OLE O. BUSCH OG HUSTRO	500
1711 KROBERG CHR. BENZEL	500	1769 KAMMEP SCHJØVING	1000	1818 KAMBERG J. C. BRANDT	5000
1716 MAAGE JERNSK OG ERST	2500	1769 KAMMEP OLE NIELSEN	1000	1818 ERICH-ED. HOLTEN	8000
1719 JOH. SØRENSEN BATTER STORM	500	1770 FRU. MØLLER	500	1818 PRATTENSLAG P. HANSEN OG HUSTRO	500
1719 PAVEL M. VEDDELHØJ	9000	1771 JUSTINA BØRTELIN OG HUSTRO	500	1818 HANDELSM. MEYER A. THIER	25000
1720 ERNST HIRSCHMANN	500	1771 GABRIEL BONNACH	1000	1818 VEDRIG THOMSEN	1000
1723 COMMERCE H. A. HENRIKEN	500	1774 FRU. J. MØLLER	500	1818 SLEGTEN LAGE SVANE OG HUSTRO	3600
1723 HILDEBRAND BENTZEN	1000	1772 FRU. HENSKOG	500	1817 JERSTEDT EIGLEST	500
1727 SVANER MUNCH	1500	1772 ALBERT EDELDORF	500	1817 FRU. WOLFF	15000
1728 COMMERCE H. SINDFELM	3000	1772 ERICH TØRDLØRSEN	1000	1820 FRU. LUGGE	6000
1729 ERICH JOH. J. RIKEROD	800	1776 BRUNEL ØSTREUER	500	1820 HOFER DAVID ANSEL MEYER	15000
1731 ERICH ALBERTIN	1000	1777 NERLESTEDT MØLLER OG HUSTRO	100	1823 FORBAND DANISKEY	1000
1733 THORVALD A. PEDERSEN	3000	1778 ERICH JOHAN POLLEST	5000	1823 KIRKERG. MØLLER OG HUSTRO	1000
1733 NIPP ST. ØRNSTED	500	1780 ABTHOLD. FOGH	1000	1823 ERICHTS DRAGEKIT	300
1733 THORSTEN J. ØLSEN	800	1781 GABRIEL STROG OG HUSTRO	5000	1828 JUSTINA DOUGAARD	1000
1738 E. ØSTREEST ERST	1000	1782 ERICH TØFT	1000	1832 ELDEN KALFF OG HUSTRO	5000
1742 NERKANT H. WIRE	700	1784 KAPT. YTTNICH	600	1833 NED. KAMPMANN	1000
1749 STAVANGER KJALMANN	500	1784 E. E. ØSTREUP	3000	1834 OLAV. HAUSCHILD	1000
1749 JUSTINUS KLARUP	1200	1784 NED. BRAMSEN	12000	1838 ERICHSEN BØFOED	1500
1750 JUSTINUS ALDATHEN	500	1788 ERICH G. LUND	1000	1842 ERICHSEN P. LAUSEN	1000
1750 ERICH ANDERSEN P. HELT	500	1788 ERICH MORUP	5800	1845 HAGER. KASSAU	1000
1751 ERICHSEN BRUN	500	1788 JOSEPHADAM FALKENBERG	1600	1845 NED. SABEL	2000
1752 ERICH BING OG ERST	1000	1787 ANNER. MØLLER	2000	1851 SILKE OG KLEDER J. H. LUND	1400
1752 CAROLUS MULLERTFORT	2000	1788 NED. LYNE	1000	1854 FRU. OG NERLIE CHRISTENSEN OG HUSTRO	500
1754 RØSBERG ERST	500	1789 JUSTINUS BØRTMANN	1000	1854 HAGER. SVERTSEY	1000
1756 KLOSTER N. BLAD	1000	1790 COMMERCE PEDDER	12700	1874 CHRISTEN. H. NICOLAISEN	600
1757 ERICHSEN E. NIELSEN	1000	1791 JUSTINA STAMP	800	1893 GROSSERER LANGHOFF. KR 5000	
1804 ERICHSEN PETER ANDERSEN KR 200.		1821 GROSS. GEORG POULSEN KR 10000.		1824 OVERLÆRERENDE FRU HØRUP.	1000.
1835 FRU. MATHILDE NIELSEN	1000				

Kirkeskolerne oprettedes under pietismen ved gaver fra private. Legatmidlerne fra De forenede kirkeskoler overgik til sangskolen i Fredericiagade, der i 1953 blev gymnasium og kaldtes "Sankt Annæ Gymnasium (De forenede kirkeskoler)". Skolen er senere flyttet til Valby, og tavlen over skolens velgørere, blandt dem mdm. Bramsen, er flyttet med til den nye bygning. Foto Hans Juhl 1991.

kræmmer Lorentz Reimert og hans hustru Cathrine Bugge i Frederiksborggades nuværende nr. 7. Hørkræmmeren havde allerede da indskrænket sin næring⁴ og hans svigersøn flyttede derfor sit bryggeri herhen. Efter sin svigerfaders død 4 år senere overtog han gården, og i de følgende 20 år byggede han sin velrenommerede virksomhed op her.

Allerede året efter han var blevet gift, blev han udnævnt til rodemester, og fra 1755 til 1759 var han overformynder.⁵ Den 21. december 1757 blev han »beskicket til at være en af Stadens 32 Mænd«. To dage tidligere havde der været votering i denne selvsupplerende forsamling, hvor Schjønning Andersen havde fået 15 stemmer, et komfortabelt forspring fremfor den nærmeste konkurrent til værdigheden, Svend Købke, der måtte nøjes med 10.⁶

De 32 Mænd nød nok på denne tid mere anseelse, end de havde reel magt. En væsentlig del af deres arbejde bestod i at kontrollere magistratens virksomhed og i at efterse forskellige kommunale regnskaber, og det var da også som medrevisor af »Kirkevængerne for Hellig Geistes Kircken, Deres aflagde Regnskaber« for 1762, at Schiønning Andersen første gang trådte frem i de forreste rækker i forsamlingen. I de følgende år ses han hyppigt blandt revisorerne, således var han i 1767 og 1769 med til at strø sand på Helligåndskirkens begravelsesregnskab og stolestaderegnskab. Selv førte han dog højst kritiske revisionskommentarer i pennen til regnskabet for stadens brændemagasin både i 1767 og året efter.

Schiønning Andersen var avanceret til nr. 11 blandt forsamlingens medlemmer, da Struensee opløste den i 1771. Kort forinden var han blevet udnævnt til kommitteret for renovationskassen, men da forsamlingen efter Struensees fald atter mødtes og ytrede ønske om, at »icke Smiger og offentlige Fredsforstørrere maa faae Adgang og afvende Kongens Hjerte fra sit troe Borgerskab«, var bryggeren ikke til stede. Han nedlagde nu sit hverv og yngre kræfter overtog efter ham.

Et år efter at Schiønning Andersen og Anne Lisbeth Reimerts bryllup var blevet fejret i Frederiksborggade, blev Magdalene Sibylle født. Hun blev døbt i Trinitatis Kirke den 14. juni 1737, men allerede den 26. august året efter mistede hun sin moder og lille Lene og hendes fader kom hurtigt til at knytte sig nært til hinanden. At bryggeren havde tabt sit hjerte til sin datter skinner igennem ved utallige af hans handlinger senere i livet, og hun - i lighed med så mange andre døtre med en stærk faderbinding - røber sig ved sine valg af ægtemænd: de var begge henved 20 år ældre end hende selv.

Den første af hendes udkårne var krigsråd Gerdes, brygger og købmand. Efter at de to var smedet i hymens lænker den 29. marts 1758, må den alderstegne brygger have følt, at der var blevet for stille i de store stuer i Frederiksborggade, og tanken på at sælge bryggeriet og flytte til ydmygere omgivelser slog rod i ham. Hans øjne faldt naturligt nok på Rosenborggades nuværende nr. 5, som året før på tvangsauktion var blevet overtaget af panthaveren, »Enkekassen for adskillige Stænder«,⁷ og nu var

til salg. Ejendommen bestod kun af et beskedent sidehus på 6 fag og 2 etager, og et baghus. Forhuset havde der ikke været penge til at genopbygge efter den store ildebrand i 1728, kælderen var kun blevet overdækket med et skråtag, og mod gaden var der rejst et plankeværk.⁸ 2 år senere besluttede han sig, og den 16. juni 1760 fik han skøde på gården formedelst 2100 rigsdaler. Da han senere på året skilte sig af med sin bryggergård, fik han 6000 rdlr. for den.⁹ I de beskedne pauluner i Rosenborggade indstillede Schiønning Andersen sig nu på en stille pensionisttilværelse, men otiet blev næppe nær så fredssommeligt, som han havde tænkt sig.

I mellemtiden var Magdalene Sibylle indtrådt i en mere prangende tilværelse med sin gemal Andreas Gerdes i nuværende Vestergade nr. 27. Foruden bryggeriet drev han en omfattende handel på Altona og Amsterdam, men fremfor alt beskæftigede han sig med import af kolonialvarer fra de danske besiddelser i Vestindien.¹⁰

De nygifte levede på en stor fod - en smule *for* stor kan det synes, for allerede sommeren 1760 begyndte krigsrådens mange kreditorer at blive mere nærgående, end han brød sig om. Da den mest pågående af dem, kammerråd Goldt, forlangte sin vekselobligation indfriet, og monsieur Gerdes ikke så sig i stand til det, må der være gået panik i ham. For at undgå at blive sat i gældsfængsel gik han den 19. september i dækning hos sin advokat Ægidius Jacobsen, som sørgede for at sende en konkursbegæring til skifteretten. Endvidere blev der udstedt en panteobligation in blanco, som blev tilbagedateret til den 13. september, lydende på 6800 rdlr. Hvad der egentlig var meningen med dette kunstgreb, blev selvfølgelig aldrig oplyst under den følgende lange bobehandling.

På Magdalene Sibylle kom hendes mands fallit som lyn fra en klar himmel, og i sin kvide sendte hun straks bud efter sin fader. Den gamle brygger kom derhen med det samme, og da han fik at høre, hvad der var sket, blev han meget opbragt. Han havde nemlig to år tidligere gået i kaution for sin svigersøn for et lån på 5000 rdlr., og i den tro, at han var en sikker betaler, havde han undladt at tage pant hos ham. Da fogedens folk kom, beklagede han sig »over denne uforventede Tilstand og især derover, at han havde gaaet i Caution for Krigsraaden, hvorved

han tillige brugte disse Ord: at havde han ventet dette, skulde han have seet sig præcaveret«, og flere andre af de tilstedeværende kunne senere huske, at han havde sagt, at han ingen obligation fra sin svigersøn havde.

Samtidig med rettens folk kom imidlertid Ægidius Jacobsen, og utvivlsomt har han fortalt Schiønning Andersen om blancoobligationen, og bryggeren må på sin side have overtalt advokaten til at sørge for, at den kom til at lyde på hans navn, således at han ville kunne forlange forlods udbetaling i konkursboet for dens pålydende. Monsieur Andersen, som indtil da havde vredet sine hænder »med grædende Taarer over den Tilstand hans Barn og Svigersøn befandt sig i«, sagde nu, at hans svigersøn havde udgivet en obligation til ham, men tilføjede: »jeg har den ikke, men jeg veed, den er til, og den skal komme frem«. Han forklarede, at da han tidligere havde sagt, at han intet om nogen obligation havde hørt, havde han misforstået, og troet, det var en anden obligation, der var tale om.

Da fagedforretningen var overstået, og sr. Gerdes bo forseglet, mødtes prokurator Jacobsen med Schiønning Andersen, og bryggeren fik den tilbagedaterede obligation. Nogle dage senere fik imidlertid svigersønnen og hans advokat kolde tæer over den ulovlighed, de havde begået - en fallent kan jo ikke pantsætte sine ejendele - og ønskede gjort ugjort. Men det øre ville Schiønning Andersen ikke høre på, han havde jo vitterligt 5000 rdlr. i klemme. Og når han havde retten på sin side, kunne han ikke se, at lidt balancegang på kanten af loven kunne skade. Han lod derfor obligationen læse på rådhuset, og begav sig så til prokurator Jacobsen for at hente et brev fra sin svigersøn, hvor han tilstod, at han havde udstedt den pågældende obligation. Advokaten bad om at få lov til at beholde obligationen til gennemsyn, men lovede at sende både den og brevet tilbage om eftermiddagen, hvilket bryggeren gik med til. Men til sin store forundring måtte han erfare, at Ægidius Jacobsen ikke holdt sit ord - hverken brevet eller obligationen blev nogen sinde afleveret. Derimod blev Schiønning Andersen den 27. september stævnet af de andre kreditorer i boet, de var nemlig slet ikke indstillet på at acceptere den mystiske obligation. Vidneafhøringerne fandt sted i løbet af de følgende måneder.

Formodentlig var fru Gerdes flyttet til sin fader i Rosenborg-

gade på denne tid, men ved løsøreauktionen den 27. november var de begge i Vestergade, og Schiønning Andersen reddede ved den lejlighed en del ting for sin datter, blandt andet en stor »indlagt« dragkiste, et stueur i »Fouteral«, tre messinglysestager, to tinstager, to kobberkedler og to små strygejern. Senere på måneden blev bryggergården sat på auktion, og Schiønning Andersen fik hammerslag for sit bud på 11300 rdlr., men da det viste sig, at han ikke - som han havde forestillet sig - kunne få sit tilgodehavende modregnet i købesummen, erklærede han »ikke at kunne eller ville blive ved sit Bud«.

Før den tid havde Magdalene Sibylle og hendes fader i fællesskab sørget for, at det øl, som var under brygning ved sr. Gerdes forsvindingsnummer, blev færdigbrygget. Udgifterne i forbindelse hermed havde Schiønning Andersen måttet dække, så alt i alt kan det vist næppe undre, at fader og datter ikke just omfattede den forsvundne krigsråd og hans advokat med de aller varmeste følelser. Gentagne forsøg på at fravriste prokuratoren obligationen havde slået fejl, men efter at svigersønnen i begyndelsen af det nye år igen dukkede op, og »efter sin Tilbagekomst til Byen« logerede hos sin advokat, sagde seigneur Jacobsen ved en anledning til Schiønning Andersen: »Er der nogen Obligation borte for Eder, saa skal jeg gjøre min Fliid, og hjælpe Eder at søge den op, saa snart I mager det, at Krigsraaden og Fruen bliver eenig«. Men Schiønning Andersen følte sig ikke tiltrukket af rollen som mægler mellem ægtefællerne, så den 31. januar 1761 sendte Andreas Gerdes en vis monsieur Møller med bud til sin frue, at »han længes efter at tale med hende«. Monsieur Møller tilføjede, »at naar hun om Aftenen vilde tage hendes Fader med, og komme ned til hendes Mand, skulde han faae Obligationen, og saa vidste han, at hendes Fader blev fornøjet«. Men henvendelsen var omsonst, så om aftenen kom både Jacobsen og Møller tilbage, og »forlangte, at hendes Fader vilde følge med til hendes Mand«. Schiønning Andersen krævede imidlertid at få sin obligation udleveret der og da, her skulle ikke handles i porten.

Da det stod klart for både krigsråden og hans advokat, at de ikke kom nogen vej med denne form for afpresning, faldt de tilbage på deres gamle metode, nemlig at benægte, at der overhovedet fandtes nogen obligation. Omsider tabte Schiønning

Andersen tålmodigheden, og den 16. februar anlagde han sag mod Ægidius Jacobsen for at få sin obligation tilbage, men under de følgende afhøringer havde både Andreas Gerdes og hans sagfører en kun yderst fåget erindring om begivenhederne den 31. januar, og slet ingen om nogen obligation.

I mellemtiden var sr. Gerdes blevet »gandske syg og senge-liggende«. Han led af podagra, og den forsoning, han tidligere forgæves havde forsøgt at aftvinge sin frue, kom nu i stand. Ved påsketid flyttede de ind hos slagtermester Svendsen i Frederiksberggade, og kort efter meldtes krigsråden i bedring. Men om efteråret blev han igen dårligere, og den 23. marts 1762 døde han.

Andreas Gerdes opnåede aldrig sin svigerfaders tilgivelse. Men selv om han - som Schiønning Andersen selv udtrykte det - havde været ham »til liden Baade«, skulle dog ingen komme og sige, at den gamle brygger ikke undte ham en begravelse, som anstod sig en svigersøn af en af De 32 Mænd. Krigsråd Gerdes blev begravet i Schiønning Andersens gravsted i Trinitatis Kirke med al den pragt, som en standsperson kunne tilkomme. Sangklokkerne kimede en hel time, den bedste ligvogn blev anvendt, der var 2 præster, 2 bedemænd, 6 tjenere - og 12 studenter til at bære, 9 vogne var lejet til de sørgende.

Udgifterne til begravelsen blev dækket af svigerfaderen, som i tillæg betalte slagter Svendsen 50 rdlr. for et års husleje. Det hele beløb sig til 302 rdlr. 5 mark og 1 skilling, og skifteretten bestemte senere, at Schiønning Andersen til gengæld kunne beholde »det ringe Boeskab og de Effecter, som hans Datter og hendes salig Mand havde tillagt sig, siden hans Boe som fallit blev antagen«.

Med sine ejendele flyttede Magdalene Gerdes igen ind hos sin fader ved påske flyttetid 1762. Med hende kom kammerpigen Susanne Lydersdatter og krigsrådens slavedreng, negeren David Cæsar, som kom til at sætte mange grå hår i Schiønning Andersens og hans datters hoveder. Men han var ikke det eneste problem, Andreas Gerdes havde efterladt sig ved sin død. Hans meget omfattende og komplicerede konkursbo verserede endnu i årevis ved retten efter hans bortgang. De 5000 rdlr., som Schiønning Andersen havde kautioneret for, var opsagt til betaling den 11. juni 1761, og han havde forinden

ansøgt skifteretten om at få beløbet udbetalt af boet. Det kunne dog ikke lade sig gøre, så han måtte pænt punge ud med beløbet plus et års rente, tilsammen 5250 rdlr.

I sagen mod de andre kreditorer angående den tvivlsomme obligation agerede Schiønning Andersen nu sin egen sagfører. Parterne indsendte talrige vidtløftige indlæg, og i et af dem skrev bryggeren om sin noget selvmodsigende opførsel den skæbnesvangre 19. september 1760 blandt andet:

Krigsraad Gerdes havde stedse lovet mig Forsikring, og var gaaet bort uden at han først talte med mig. Saa at om jeg, uden at regardere hvad mig er spurgt om i det Intervallum, Fallitdeclarationen kan være omtalt og læst, kan have svaret, som man siger jeg har svaret, saa releverer det aldeles intet, i Betragtning af at da jeg recillogerede mig og bragte Ret i Erfaring hvad det var, der mentes med Tiltalen til mig, sagde jeg strax, at jeg vidste den maatte være til. Mon jeg da, fordi jeg stando pede ikke strax kunne svare, om den var til eller ikke, skulde have tabt min Ret? Jeg paastaaer uforgribeligt Nej!

Dommerne var dog af en anden mening. Den 20. august blev obligationen erklæret ulovlig, og med de 5250 rdlr., som han havde betalt, blev han henvist til en plads i køen blandt boets andre kreditorer.

Det videre forløb i behandlingen af Andreas Gerdes fallitbo skal ikke nærmere omtales her. Blot skal nævnes, at den utrættelige Ægidius Jacobsen så sent som i 1770 med et sagsanlæg forsøgte at få Schiønning Andersen totalt slettet af kreditorernes liste, men det mislykkedes. Interimsopgørelsen fastsatte i 1773 bryggerens fordring med 13 år og 50 dages rente til 8288 rdl. 2 $\frac{1}{2}$ β i betaling. Den endelige boopgørelse forelå først i 1777, da han modtog yderligere 406 rdl. 5 $\frac{1}{2}$ β , men på det tidspunkt var den gamle mand for længst indviklet i mindst lige så komplicerede problemer som hans *anden* svigersøn havde nedkaldt over hans og Magdalene Sibylles hoveder. Herom senere.

I sin tid, da Schiønning Andersen havde besluttet sig til at tilbringe sin enlige alderdom i det smalle sidehus bag plankeværket i Rosenborggade, havde han glemt at tage misteltenen i ed. Lidet kunne han dengang ane, hvad fremtiden skjulte i sit skød for ham, og det viste sig da også hurtigt, efter hans datter var flyttet hertil, at hun ikke var tilfreds med de omgivelser, der

her blev budt hende. Hendes fader kunne nok se, at de ikke var de mest standsmæssige, og deres øjne faldt i første omgang på det faldefærdige plankeværk ind til naboen, garvermester Niels Giessing. Den 11. juli 1763 blev der indgået en aftale mellem de to parter om, at det gamle plankeværk skulle nedrives og erstattes af et nyt og højere placeret oven på en 3 alen høj mur. Endvidere blev det aftalt, at mod at Schiønning Andersen dækkede udgifterne, skulle det nye bygværk til gengæld opføres på naboens grund.¹¹

Med denne forbedring slog Magdalene Sibylle sig foreløbig til ro. Imidlertid var der på denne tid kommet en vis hr. Jens Bramsen ind i billedet, og han kom til at blive Schiønning Andersens anden svigersøn. Med sin forgænger havde han to træk til fælles: han var næsten 20 år ældre end sin tilkommende, og han havde blikket stift rettet på sin svigerfaders pengepung. Desuden var han kværuleant. Det har vi Hof- og Stadsrettens ord for.

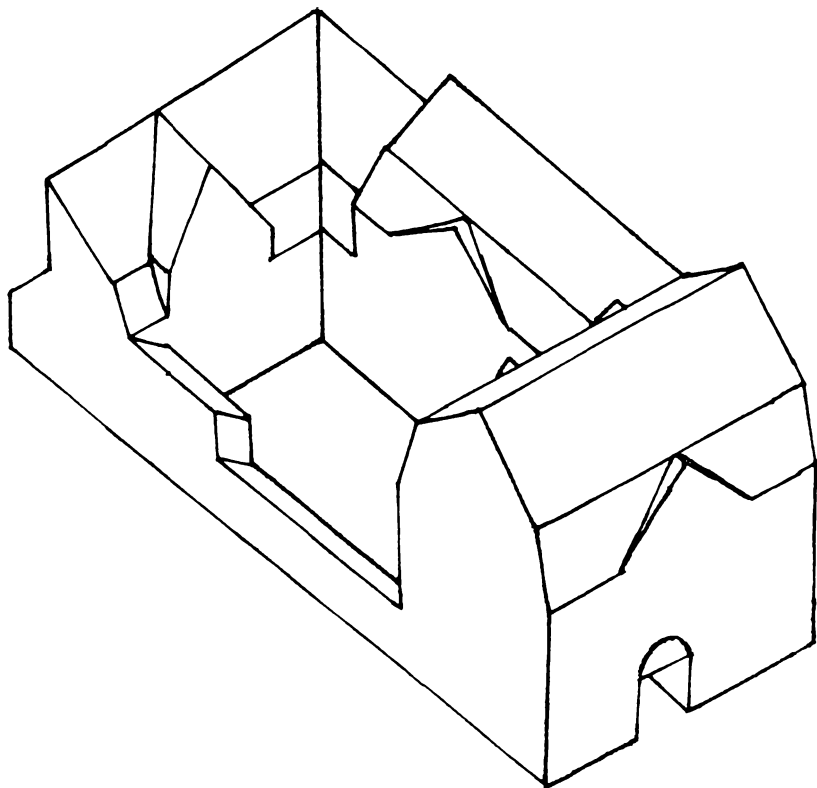
I ubetænksomhed var den jyske handelsmand kommet til at love sin ven kommissionær Peter Birchfeldt 500 rdlr., dersom han kunne afstedkomme, at han blev gift med den unge enke med den rige fader. De blev gift - den 17. oktober 1764 - men hvorvidt det var Jens Bramsens charme og veltalenhed, eller det var Birchfeldts mellemkomst, der havde været den udløsende faktor, skal være usagt. De to herrer kunne øjensynligt heller ikke blive enige om det, monsieur Bramsen takserede kommissionærens indsats til 180 rigsdaler, som han betalte ham, men sr. Birchfeldt på sin side betragtede sine tjenester som mere værd, og den 25. februar året efter anlagde han sag ved Københavns Byting med krav om, at Jens Bramsen skulle betale ham de resterende 320 daler. Den nygifte Bramsen kunne af gode grunde ikke indrømme, at han nogen sinde havde indgået en sådan aftale, som Birchfeldt påstod, han havde; tvært imod hævdede han nu, at de 180 rigsdaler, han havde givet ham, var et lån, og forlangte pengene tilbagebetalt. Nogen kvittering havde han imidlertid ikke at fremvise, så en årelang retssag blev følgen. Der blev indkaldt sribetvis af vidner, utallige retsmøder afholdtes, modstævning blev fulgt af modstævning mod modstævning, advokater blev udskiftet og modindlæg fulgte modindlæg. Da der endelig den 20. januar 1772 faldt dom

i sagen (Bytinget havde i mellemtiden skiftet navn til Hof- og Stadsretten), fik parterne at vide, at søgsmålet såvel som kontrastøgsmaalene måtte bortfalde »som ugrundet og ubeviist«, og dommerne tilføjede, at »da ingen af Parterne i denne langvarige og uordentlige Sag har haft nogen riimelig Grund til Trætte, saa bør de begge for deres udviiste Trættekjerhed hver for sig betale saa meget som Dom og sag koster«. ¹²

Selvfølgelig kunne ikke nogen af kamphanerne affinde sig med en sådan udgang. Dommen blev omgående appelleret til Højesteret, og der lå sagen endnu ved Jens Bramsens død. Men en af de første ting hans enke foretog sig efter hans bortgang var at indgå forlig med Birchfeldt, og efter at hendes fader havde betalt ham 200 rigsdaler, bortfaldt ankesagen ved Højesteret. Desværre gik sagens akter tabt ved Christiansborg Slots brand i 1884, og enkelthederne i en (må man tro) festlig sag er derfor ikke længere at finde. ¹³

Jens Bramsen var født i 1719 i Sønder Bjert syd for Kolding, og var som ung mand kommet til København for at søge lykken. Han tog ind hos Johan Christoff Rüdiger i Vimmelskaftet, og af den aldrende skomagermester, som i løbet af et langt liv havde opsparet en del penge, lånte han til at starte sin egen forretning. Kapitalen anvendte han til at købe kolonialvarer på Det ostindiske Kompagnis auktioner på Christianshavn, for senere at videresælge dem med en vis fortjeneste. Ellers benyttede han sig af sine forbindelser til Slesvig og Holsten, og importerede landbrugsprodukter derfra til København. Da forbindelsen med Magdalene Sibylle var kommet i stand, overtog Schiønning Andersen rollen som økonomisk bagmand for Bramsen, og med sikkerhed i den gamle bryggers pantebreve og andre værdipapirer kunne han udvide sine forretninger betragteligt.

Men dette var ikke den eneste konsekvens af forbindelsen. Nu lykkedes det nemlig omsider Magdalene Sibylle at overtale sin fader til at bygge det gadehus, som ikke var blevet genopført efter branden i 1728. Schiønning Andersen havde hidtil med held strittet imod, når datteren havde givet luft for sin utilfredshed med det trange sidehus, de sammen havde boet i, siden hun var blevet enke, men nu, med udsigt til et snarligt forestående ægteskab, kunne han - om ikke andet så for at

Perspektivskitse af ejendommen Rosenborggade 5, som den kan have set ud fra 1764 til 1853. Det nye forhus og det ombyggede sidehus har moderne frontispicer, baghuset har derimod beholdt sin gavlkvist. Til venstre i gården ses forrest det lange brændeskur, bagved det kombinerede lokum og hønsehus. Muren og plankeværket mod garver Giessing er udeladt. Tegning af forfatteren.

beholde sin elskede datter i nærheden af sig - gå med til at bygge et præsentabelt hus til parret.

»Bygningsanviisning« blev udstedt den 13.april 1764,¹⁴ og ud på sommeren stod det nye hus færdigt. Facaden var 7 fag bred og 2 etager høj. Over de 3 midterfag var der en frontispice, og i manzardtaget to »halvrunde« vinduer. Salsetagen var beregnet til udlejning, mens stueetagen var tiltænkt Magdalene Sibylle og Jens Bramsen. Til højre for porten lå en 3-fags sal med bryst- og pillepanel, væggene var betrukket med papir på lærred, derom var der borter indfattede i forgyldte lister, i gipsloftet var der et cirkelslag med roset, og i vinduerne var der indvendige skodder.

Ud mod gården lå soveværelset, der havde et dobbelt vægfast sengeskab. Her var også bryst- og pillepanel, men væggene var kun betrukket med lærred »mahlet i Ornamenten«. Herfra førte en opgang til de to portkamre, hvorfra der var adgang til et 2-fags værelse på den anden side af porten. Dette rum var knapt så luksuriøst udstyret som stuen til højre for porten.

Så snart huset var indflytningsklart, rykkede Jens Bramsen ind med sin assistent Niels Schmidt. Forretningens kontor indrettedes i værelset til venstre for porten, og varelageret fandt plads i baghuset og kælderen, hvor eksotiske dufte af te, chokolade, kaffe, tobak og andre kolonialvarer snart bredte sig. Den 17. oktober 1764 stod, som allerede nævnt, Magdalene Sibylle for anden gang brud, og de nygifte kunne nu tage de nye, smukke domiciler til højre for porten i besiddelse.

Bramsens møblerede værelserne i en opulent stil, der tydeligt gav udtryk for grossererens strålende selvtilfredshed. For enden af trappen, der førte op til salen, stod to forgyldte konsolborde med marmorplader, og over hver af dem hang et spejl i forgyldt ramme med messingarme. I salen var der en kanapé og 6 »åbenryggede« stole med rødt damaskesbetræk (Åbenrygget = upolstret ryglæn). Desuden havde man fundet plads til 6 åbenryggede guldlædersstole og en ditto lænestol, et »Qvadrillebord« (kvadrille var et populært kortspil) og 3 teborde. På væggene hang der et spejl i brun ramme med forgyldte sirater og 12 kobberstik i glas og ramme, og for vinduerne var der nedhængende kattunsgardiner med kapper. I soveværelset finder vi - foruden sengeskabet - en topseng (himmelseng, der er højest på midten) med grønt og hvidt uldent omhæng, 3 dragkister, et sølvskab og et egechatol. På væggene var der to små spejle i forgyldte rammer og nogle kobberstik. Ægtefællerne manglede ellers ikke noget, hverken af sølv, porcelæn, dækketøj eller andet husgeråd, men på et punkt var udstyret påfaldende magert: Foruden biblen og et opbyggeligt værk af biskop Arentz, var der af bøger kun »20 adskillige Piecer i et Bundt« at finde i hele lejligheden, og det kan nok støtte en formodning om, at Bramsens ikke var folk med præentioner i retning af lærdom.

Dette var rammerne om de nygiftes liv, og her må man forestille sig Bramsen spankulerende iført sin røde kjol med fløjls-

vest, eller - når der var gæster - i den flotte blå manchesterkjol med vest, sorte bukser og silkestrømper. Et helt lille arsenal af martialske attributter bestående af en sølvkærde, en hirschfänger (et kort jagtsværd) med sort håndgreb og forsølvet messingbeslag og et spanskrør med sølvknap stod desuden til hans rådighed, når han skulle promenere, eller - som var den taletrængte grosserers vane - frekventere en af byens mange vinstuer.

Jens Bramsen delte ikke sin svigerfaders interesse for offentlige anliggender, og hans politiske karriere er derfor hurtigt beskrevet. Den 9. marts 1767 udpegede magistraten ham til at indkræve ekstraskatten i Klædebo kvarter, og den 27. marts 1771 blev han udnævnt til »De fattiges Forvalter udi Trinitatis Sogn«, men den fornøjelse betalte han sig fri for, og blev »dimitteret«. Anderledes var det derimod med hans interesse for negotien. Hvert år, når Det asiatiske Kompagnis skibe var kommet tilbage fra Østen, og deres hjembragte rigdomme af silke, te, procelæn m.m. sattes på auktion, kunne man finde monsieur Bramsen blandt de bydende. Enkelte af budene afgav han i kommission for andre, resten købte han for egen regning med videresalg for øje. Indkøbene blev normalt foretaget på kredit med - som tidligere nævnt - sikkerhed i Schiønning Andersens værdipapirer, og efterhånden som varerne blev afsat og penge kom ind, blev gælden tilbagebetalt.

Men det var ikke altid, at hans kunder og andre forretningsforbindelser betalte, og da var Bramsen ikke sentimental, men slæbte synderne for retten. Her skal ikke nøjere redegøres for den brede fure, som grossereren med sine utallige sagsanlæg pløjede gennem dansk retsvæsen, kun hans mellemværende med spækhøker Peter Petersen i Christen Bernikows Stræde skal nævnes.¹⁵

Spækhøkeren, som var mindst lige så kværuletantisk som Bramsen, havde været kunde hos ham i flere år, og fået varer på kredit og lånt penge af ham, da Bramsen i 1768 syntes, det trak vel længe ud med tilbagebetalingen. Han forlangte derfor, at Petersen udstedte en obligation til ham på 200 rigsdaler, som var det beløb, han skyldte ham. Den 16. juli blev obligationen udstedt, og som sikkerhed stillede høkeren hele sit »Boe og Gods«. Bramsen følte sig nu så betrygget, at han genoptog

leverancerne, og den 3. november kvitterede Petersen for modtagelse af bankebyg, perlegryn og flensborgsk sennep med en 3 måneders veksel på 183 rdlr. og 4 skilling. I løbet af vinteren betalte han grosserereren 56 rdlr. på vekslen og 75 på obligationen, men dermed var det slut. Da vekslen forfaldt, havde han ingen penge at betale med, desuden skyldte han penge mange andre steder, og ud på foråret blev det klart for ham, at noget drastisk måtte gøres. Den 10. april blev butikens varelager bragt op til Bramsen, for at ikke Petersens andre kreditorer skulle kunne forgribe sig på det, når han indgav konkursbegæring. Det gjorde han 3 dage senere, og for at undgå at blive smidt i gælds fængsel, søgte han tilflugt hos Bramsens gårdskar i Vognmagergade. Fra sit skjulested ansøgte han kongen om frit lejde for at få tid til at stable en overenskomst med sine kreditorer på benene, og den 23. juni blev kongebrevet udstedt.

Petersen henvendte sig nu til Bramsen for at få sine slagtervarer tilbage, men grosserereren ville ikke drømme om at give dem fra sig, før han havde fået sit tilgodehavende, som nu beløb sig til 285 rdlr., tilbage. Den 11. juni sendte han derfor et brev til skifteretten, der behandlede hans bo, hvor han taler om Bramsens »slette Forhold og underfundige Omgang imod ham«, og truer med sagsanlæg og vidneførsel, dersom han ikke får sine varer tilbage. Bramsen replicerede den 25., at varerne var leveret ham som underpant og sikkerhed for det, Petersen var ham skyldig, og kalder ham desuden »aldeles usandfærdig og ublue«. Efter en hel del tovtrækkeri parterne imellem, samt udskiftning af advokater, kom retten den 10. oktober til den konklusion, at Bramsen var berettiget til at sælge fedevarerne, og beholde det han fik for dem, som afdrag på sit tilgodehavende. Auktionen blev holdt den 15. december, og nedbragte Petersens gæld til 80 rdl. 2 $\frac{1}{2}$ 14 β .

Men hermed var sagen ikke til ende. Spækhøkeren havde nemlig den 21. maj 1769 stævnet Bramsen for Bytinget med krav om erstatning for kødvarerne, hvis pris han generøst havde sat til omtrent det tredobbelte af det, de indbragte ved auktionen. I tillæg havde han forlangt »Reparation og Erstatning«, så beløbet kunne rundes op til 1000 rdlr. Der udfoldede sig i den følgende tid en livlig aktivitet med vidneførelser, hvor beskyldninger af de særeste slags fremførtes - og benægtedes -

indlæg og modindlæg for gennem luften, så sagen kom til at trække ud så længe, at dommen først kunne falde den 23. juni 1772. Den konkluderede i øvrigt med en pure frikendelse af Jens Bramsen.

Under den sidste fase af denne retssag var Bramsen begyndt at skrante, og efter langvarig sygdom døde han den 30. november 1773. Dødsårsagen var skørbug. Den 3. december blev han begravet i Schiønning Andersens gravsted, og der blev ved den lejlighed ikke sparet på noget. Et kongebrev¹⁶ gav tilladelse til, at ligkisten blev overtrukket med sort baj og »paa Laaget med en liden Plade ziiret«, samt at begravelsen foregik om eftermiddagen, selv om luksusforordningen udtrykkeligt forbød den slags, og pragtudfoldelsen var mindst lige så omfattende som ved krigsråd Gerdes begravelse 11 år tidligere.

Dersom alle Bramsens debitorer havde indfundet sig med betaling straks efter hans død, og boet kunne være blevet opgjort med det samme, ville han formodentlig have efterladt sig nærmere 3000 rdlr., men sådan gik det ikke. Proklama blev læst den 11. januar 1774, hvor hans kreditorer og debitorer blev opfordret til at indfinde sig, men som det så ofte sker, var kreditorerne hurtigere i vendingen end debitorerne, og enken og hendes fader stod nu over for et sisyfosarbejde med at inddrive den afdødes udestående fordringer.

Ved sin død havde Bramsen efterladt sig 172 rdl. og 11 β i rede penge, men når nu regningerne begyndte at strømme ind, var de hurtigt opbrugt. Det blev derfor Schiønning Andersen, der måtte træde til og forstrække sin datter, så den afdøde »kunde ligge som en ærlig Mand i sin Grav«. Hvad angik de udestående fordringer kom fader og datter ikke langt ad frivillighedens vej, og ganske hurtigt opgav de at få noget fra de fattigste af debitorerne. Dermed kunne de vinke farvel til nærmere 1000 rdlr. Mod de andre blev der i de følgende år ført en serie tildels lange og opslidende retssager, de fleste af dem med et yderst magert resultat.¹⁷ Det gennemgående træk ved disse trivielle sager - som ikke skal nævnes her - var, at skyldnerne, hvis ikke de rejste fingerede modkrav, gik fri ved at aflægge ed på, at de intet var skyldig.

Endnu mens enkelte af disse retssager verserede, havde enken og hendes fader taget de første skridt til at få Jens Bram-

sens bo endeligt opgjort. I 1778, da det stod lysende klart for enken, at boet ikke just var nogen guldgrube, anmodede hun i en skrivelse af 21. juli skifteretten om at tage det under behandling, så hun kunne »erhverve et lovsikkert Skiftebrev imellem sig og sin salig Mands Arvinger«, og boet blive ekstraderet til hende selv eller hendes fader, »siden ham ingen Gjengjeldelse kan skee til Betaling for sit udlagte« til boets mange kreditorer. Heri henholdt hun sig til sit og sin afdøde mands reciproke testamente,¹⁸ der var oprettet den 2. juli 1767, da hun havde været alvorlig syg, og stadfæstet den 17. december 1773. Testamentet gav den længstlevende af ægtefællerne ret til at sidde i uskiftet bo til sin død uden skifte med den afdødes arvinger, og fastslog desuden, at hvis den længstlevende indgik nyt ægteskab, skulle der udbetales 10 rdlr. til samtlige den afdødes arvinger »og ej mere«.

For sikkerheds skyld blev et nyt proklama læst den 31. august 1778, og da ingen nye kreditorer meldte sig, kunne man omsider sætte sig ned og gøre det endelige regnskab op efter den afdøde. Tid efter anden var der fra hans debitorer indkommet 2002 rdlr. og 12 skilling, og når dertil kommer hans efterladte ejendele, varelageret og indboet, kunne boets formue opgøres til 2539 rdl. 2 $\frac{1}{2}$ 4 B. Udgifterne beløb sig imidlertid til 2849 rdl. 2 $\frac{1}{2}$ 5 B, så regnskabet kom til at give et underskud på 310 rigsdaler og 1 skilling. Men hertil beregnede enken, at hun hvert af de forløbne år siden hendes mands død havde modtaget 370 daler til livets ophold af sin fader, tilsammen 1665 rdlr., så boet kom til at udvise et endeligt underskud på 1975 rdlr. og 1 skilling.

Denne beregning, med specifikationer, regninger, beviser og andre bilag fremlagde Schiønning Andersen i skifteretten den 16. december 1778. Bramsens arvinger - en søster, en nevø og en niece bosat i Jylland - var på forhånd adviseret, men var ikke mødt op. Bobehandlingen blev derfor udsat i 8 dage, men hvis den gamle brygger havde troet at den hellige grav nu var vel forvaret, så fik han sig nogle slemme overraskelser i den følgende tid. Lillejuleaftensdag mødte nemlig en repræsentant for arvingerne og forlangte yderligere udsættelse, og den 6. januar 1779 tilkendegav han, at de »ej vilde entrere i noget Skifte«. Den 3. februar fremlagde han et brev fra arvingerne, ført i pennen af

Peter Uldall - i samtiden mere kendt som Struensees forsvarer end for den melée han anrettede i denne forbindelse.

Jyderne havde nok tegnet sig et lidt vel optimistisk billede af deres slægtnings succes i det københavnske, blandt dem gik han for at have været en bemidlet mand, der mindst var god for 1000 rigsdaler, og i brevet insinueres, at hele skifteforretningen var pro forma værk, fordi »der ej har meldt sig en eneste Creditor«. Der spørges også, hvad der var blevet af enkens mødrene og bedstemødrene arv (!), og, tilføjes det, da boet nu ikke længere kan bringes i den stand det var, da hendes mand døde, fordi hun i 5 år har skaltet og valtet, som hun har fundet for godt, så må arvingerne »afvente, om de kan faae nogen Skadesopretning, naar hun ved Døden afgaaer«.

Den 10. marts modtog skifteretten Magdalene Sibylles indigenerede svar. Hun skriver, at hun »overlader til Skiftecommissionen og hele Verden at bedømme hvorledes hun har skaltet og valtet med Boet«, og, at dersom arvingerne ønskede det bragt tilbage til den stand, det var i, ved hendes mands død, ville det ikke gavne dem, med mindre de da tænkte på hendes mands smukke lomueur, »som en af Arvingerne, nemlig Mads Michelsen, efter hans Begjæring har bekommet gratis«. Efter at hun har gjort rede for hvorledes hendes mødrene og bedstemødrene arv var blevet sat til af hendes ægtemænd, sukker hun: »Men hvad skal jeg sige om disse Arvemidler? Hvor blev den Sne, der faldt i fjor?«.

Den 23. juni 1779 afgav imidlertid skifteretten kendelse,¹⁹ der gav jyderne medhold i, at testamentet ikke gav enken ret til at forlange skifte med dem på indeværende tidspunkt.

Denne afgørelse indebar i virkeligheden at Jens Bramsens slægtninge blev gjort til Schønning Andersens arvinger, og det var den 80 år gamle brygger ikke det mindste begejstret for vel havde hans to svigersønner været ham dyre bekendtskaber, men der var fremdeles skillinger på kistebunden, og det var nu hans agt at forhindre, at de endte i Jylland. Efter domsafsigelsen forlangte han betænkningstid, men den 16. oktober var hans beslutning truffet, og han og Magdalene Sibylle erklærede, at de ikke ville anke afgørelsen.

Schønning Andersen, som ikke for ingenting havde tilbragt et langt liv blandt pengebegærlige mennesker, viste sig nu at

Vor Ærre Saarns Brænd

C.W. Eckersbergs maleri af Københavns bombardement set fra hjørnet af Landemærket og Åbenrå. Trinitatis kirkeskole ligger lige over for Trinitatis kirke i højre side af billedet. Hele området fra Trinitatis kirke og ud til volden brændte. Bymuseet.

være mester for at tilbagevise dette sidste anslag mod sin formue. Han forhastede sig ikke, men skridt for skridt satte han i løbet af de kommende år sin lumske plan i værk.

Den 18. august 1780 modtog han kongens allernådigste bevilning til at gøre hvilken disposition han måtte finde for godt over sin formue »til Efterlevelse efter hans dødelige Afgang«, mod at han sikrede Magdalene Sibylle en årlig indkomst på 600 rigsdaler, så længe hun levede.²⁰

Den 15. januar 1781 købte han ejendommen »Syvstjernen«,²¹ i Landemærket (nuværende nr. 7) for 3700 rdlr., og skænkede den til Trinitatis Fattige Skole.²² Det brøstfældige baghus lod han nedrive og opførte et nyt i dets sted, som stod færdigt ved årets udgang. Sit hjem i Rosenborggade gennem de sidste 21 år havde han solgt den 30. april,²³ og nu flyttede han selv til Landemærket.

I løbet af 1782 lod han det 6 fag lange og 3 etager høje forhus istandsætte. Her flyttede skolen ind, og det aftaltes, at han skulle testamentere skolen og kirken hele sin formue, men at hans datter dog skulle nyde renterne af den, så længe hun levede.

Det kan nok være, at donationen faldt på et tørt sted. Fattigskolen, som havde været husvild siden branden 1728, og havde måttet leje lokaler i byen, var en ludfattig institution, men nu kunne man spare huslejen, og der er vel ikke tvivl om, at gaven afstedkom en total omvæltning både for eleverne, skoleholderen, høreren og lærermoderen.

I samtiden vakte denne generøse handling ikke ringe opmærksomhed. Præsten Nicolai Jonge skrev således:

»Guds Forsyn har opvakt den meget ærværdige 85 Aar gamle Hr. Schiønning Andersen til at viise sig at være en uødelig Veldæder. Af den jordiske Velsignelse, som Gud har skjænket denne ulignelige Velgjørere i det timelige, har han i sit Donationsbrev givet til Trinitatis Fattige Skole fjorten Tusinde og eet Hundrede Rigsdaler og til Trinitatis Kirke to Tusinde, hvilke Penge blive udbetalt ved første Termin efter Donators Død.«

Jeg skal ikke påtage mig at granske bryggerens hjerte og nyrer, men det synes mig, som om Vorherre ikke var helt alene om at motivere den gamle herre, idet den jydsk forbindelse - som nu var afspist med et lommeur - kan have spillet en vis rolle. Men

uanset hvem, der havde inspireret oldingen, format kan man ikke frakende ham!

Få år efter døde den gamle hædersmand, og blev begravet den 27. januar 1784 i »sit nyet Begravelse udi Bredegang under Qvindestolerne«. Dødsfaldet kom pludseligt, og der havde ikke været tid for ham til at ordne med formaliteterne i forbindelse med sit gavebrev. Men hans datter, som nok heller ikke var nogen ynder af sin afdøde mands slægtninge, var ikke længe om at realisere sin faders sidste vilje, og allerede den 3. februar blev testamentet underskrevet, og den 20. fik det kongelig allernådigst konfirmation.²⁴

Legatet bestod af pantebreve til en samlet værdi af 16000 rdlr., og fordeltes nu med 4000 rdlr. til kirken og 12.000 til skolen. Når man lægger til, at ejendommen i Landemærket efter forbedringerne var omkring 6000 rdlr. værd, repræsenterede Schiønning Andersens donation til skolen mere end en tredobling af dens kapital.

Efter faderens død flyttede Magdalene Sibylle Bramsen til »Runde Skole«, som den kaldtes. I 1807 nedbrændte den under englændernes bombardement, og den gamle dame blev under dramatiske omstændigheder reddet fra flammerne af skolens lærer, Jens Mørch.²⁵ Efter branden flyttede hun til Slippen, Landemærkets nuværende nr. 49, hvor også fattigskolen fandt husly. Her døde hun den 9. juni 1824 i en alder af 87 år. Fem dage senere fulgtes hun til familiegravstedet af skolens 10 børn - drengene klædt i sort, og pigerne i hvidt. Magdalene Sibylle Bramsen var den sidste, der blev jordfæstet inde i selve Trinitatis Kirke.²⁶

NOTER OG HENVISNINGER

LA. = Landsarkivet for Sjælland m.v. RA. = Rigsarkivet SA. = Københavns Stadsarkiv

1. Christian Fædder (1710-93), politimester og lidet elsket censor.
2. Nicolai Jonge: Kjøbenhavns Beskrivelse, 2. del. Kbh. 1945. (forfattet i 1780-årene).
3. I Skåne. Skåning = Skøning = Schønning
4. LA. Kirkebøger. SA. Skattemandtalen.
5. SA. Stadens betjeneringer i det 18. århundrede.
6. SA. De 32 mænds forhandlingsprotokoller.
7. LA. Skødeprotokol nr. 14. fol. 326.
8. LA. Brandtaksationer.
9. LA. Realregister for Klædebo kvarter s. 93.
10. LA. Skiftedokumenter. Afsl. 2.10. 1776.
11. LA. Tillysningsprotokol 1761-71, fol. 138.
12. LA. Hof- og Stadsretten. Domprotokol 1. 1. inst. 1771-72, pag. 296.
13. LA. Skiftedokumenter. Prot. 4. 1779 nr. 112.
14. RA. Rentekammeret. Bygningskommissionen af 1742. 422.7: Diverse dokumenter.
15. LA. Domprotokol nr. 1. 1. inst. pag. 553. Sagens akter.
16. RA. Sjællandske Registre 1773-75, fol. 241.
17. LA. Hof- og Stadsretten. Pådømte sager. Bramsens enke contra Urias Nehrmann, pådømt 19.6.1775, Schønning Andersen contra Magnus Mortensen, pådømt 9.10. 1775, Magdalene Bramsen contra Bendix Wahlmann pådømt 30.6. 1777, m.m.fl.
18. RA. Sjæll. Reg. 1773-75, fol. 249.
19. LA. Skiftekommisionen. Decisionsprotokol B 1777-82, pag. 263.
20. RA. Sjæll. Reg. 1780-81, pag. 261.
21. Hvor tidligere beværtningen af samme navn havde ligget, som kunne prale af at have haft så prominente personer som professorerne Ramus, Horrebøw og Holberg som stamgæster.
22. LA. Realregistret for Rosenborg kvarter, fol. 95.
23. LA. Skødeprotokol nr. 24, 1781-82.
24. RA. Sjæll. Reg. 1784-85, fol. 64.
25. Berlingske Tidende 15. oktober 1807.
26. Nationaltidendes aftenudgave 14. juni 1824.

»Børnehaver« eller småbørnsskoler i København i begyndelsen af 1800-tallet

Af Carol Gold, oversat fra engelsk af Hans Kofoed

Det mest bemærkelsesværdige ved »børnehaver« eller småbørnsskoler i København i begyndelsen af 1800-tallet er, at de eksisterede, d.v.s. at der var steder, der tog sig af små børn, passede på dem og holdt dem væk fra gaderne og samtidig bibragte dem elementære kundskaber. De fandtes alle vegne, og vi finder nok aldrig ud af præcis, hvor mange der var.

Direktionen for Almue- og Borgerskolevæsenet i København opgiver i 1815 det samlede antal af børn i den skolepligtige alder til 11.737. Med et befolkningstal på 100.000 forekommer dette tal mig lavt, men det er det eneste, der kan fremskaffes og jeg tror, at den følgende fordeling alligevel er nøjagtig.

Af disse 11.737 børn gik 58% i en eller anden form for skole, langt overvejende i private skoler (71%).¹ Jeg vil antage, at ca. 40% af eleverne i private skoler gik i småbørnsskoler, d.v.s. 28% af alle skolesøgende børn i 1815.

Skønt alle vidste, at sådanne skoler fandtes, blev deres eksistens officielt ignoreret eller beklaget. En beretning fra Trinitatis sogn i 1790 om antallet af skoler i sognet konkluderer, at »nogle forældre sætter deres børn til en eller anden fattig jomfru for at læse og stave i en bog«,² men at disse næppe kan regnes som »skoler«.

Senere historikere har videreført den nedsættende tone. De bruger navne som »pogeskoler« og »fruentimmerskoler« og antyder, at der undervistes i lidet eller intet, og giver således undervisningens almindelige tilstand et dårligt skudsmål. Set med en arbejdende 1990'er moders øjne sætter en undersøgelse af, hvad disse skoler i virkeligheden var, og hvad deres kvinde-

lige ledere udrettede, dem i et mere positivt lys - det var datidens børnehaver eller dagplejehjem.

I 1814 indførte Danmark tvungen undervisning for alle børn, piger såvel som drenge, fra 6 til 13 år eller til de kunne bevise, at de besad de krævede kundskaber.

§ 42 og 43 i Reglement for Almue- og Borgerskolevæsenet i København (1814) omtaler »en særskilt slags skoler«, benævnt »opsynsskolerne«. Disse skoler, der var beregnet for børn under seks år, »ikke så meget for at undervises som for at være under opsyn, når forældrene ikke, formedelst dagarbejde eller anden årsag, kunne selv have dem under øjne, have vel nærmest til hensigt, at sådanne børn kunne afholdes fra gadeløben, og at forældre, når de er hindrede fra at passe små børn, kunne have et sted, hvor de kan hensætte dem og være forvissede om, at de har godt tilsyn, men børnene må dog også her undervises på en legende og umærkelig måde .. nævne- og taleøvelser ... at tælle og kende bogstaver og ved lette moralske fortællinger vænnes til at gøre forskel på godt og ondt«. (Det lyder næsten fuldstændig som den dagplejeinstitution, mit barn gik i fra det var 1½ til 5½ år). Kommissionen til de danske skolers bedre Indretning, almindeligvis kaldet Den store skolekommission, der udarbejdede skoleloven af 1814, mente, at disse skoler »kunne betros aldrende fruentimmer, når de dertil er skikkede og villigen lader sig instruere«.

Da den københavnske skoledirektion sloges med planerne om oprettelse af et skolesystem, der stemte overens med den nye lovgivning om tvungen undervisning, besluttede den at registrere og gennemgå de allerede eksisterende skoler.

Enhver, der drev en eller anden form for skole, skulle ansøge om en ny bevilling. Ansøgningerne strømmede ind i 1815-16, blev gennemgået af sognenes skolekommissioner og derpå sædvanligvis godkendt af Skoledirektionen. Disse bevillingsansøgninger er hovedkilden til denne artikel.

Selv om definitionen af »opsynsskoler« var ganske præcis i det københavnske skolereglement, var virkeligheden mere broget.

Skolerne gik ofte ud over de begrænsninger, lovgivningen havde fastsat, og kunne skifte karakter, efterhånden som tiden gik. For at gøre forvirringen fuldkommen var Skoledirektionen ikke konsekvent i sin sprogbrug med hensyn til skolebevillinger,

idet den kun en gang imellem brugte udtrykket »opsynsskole« og ofte anvendte forskellige betegnelser for skoler, der ellers forekommer identiske. Jeg har derfor måttet foretage min egen opdeling.

Skoler, der underviste i grundfagene (læsning, skrivning og regning) samt syning og strikning, og som var beregnet for yngre børn, groft regnet fra alderen 4-5 år til 12 år, har jeg kaldt »småbørnsskoler«. De var ofte for begge køn, men drenge måtte dog ikke være ældre end otte. Skoler, i hvilke man allerede skulle være i stand til at læse, og som underviste i religion, sprog, samfundsfag og/eller naturfag, og som var beregnet for ældre piger, stort set i alderen fra 7-8 år til 12 eller 14 år, har jeg kaldt »pigeskoler«. Der er dog også en lille gruppe skoler, som synes at dække begge typer og som trodser mine forsøg på opdeling.

Der var 151 ansøgninger i 1815-1816 fra enkeltpersoner om tilladelse til at drive deres egne skoler. Af disse fik de 65 tilladelse til småbørnsskoler, 36 til pigeskoler og 20 til drengeskoler, 10 falder uden for opdelingen, og 20 fik afslag af forskellige grunde. Det må understreges, at 65 er et minimumstal; der er et navn og en adresse for hver af disse skoler. Jeg har en mistanke om, at der kan have været flere skoler, men jeg ved ikke hvor mange. (Småbørnsskoler havde en tendens til at være mindre end pigeskoler, så selv om der var flere af dem, havde de færre elever).

Det drejede sig om privatskoler, ejet og drevet med profit for øje af enkeltpersoner, almindeligvis kvinder. Jeg har kun kendskab til 10 mænd, som havde småbørnsskoler, men halvdelen drev dem sammen med deres koner.

Skolerne blev næsten altid drevet fra hjemmet, hvilket er en af grundene til, at der blev set ned på dem. De havde ikke egne bygninger og sjældent andet udstyr end nogle basale læsebøger. Men ifølge rapporterne fra de besøg, som skolekommissionerne havde aflagt for at vurdere ansøgninger, havde disse kvinder ofte et særligt værelse (undertiden endda flere), hvor børnene blev undervist. Giertrud Christine Busck havde 60 børn i sin skole i 1821, 21 piger og 39 drenge. De blev undervist i fem klasser, (to for piger og tre for drenge) i to værelser på henholdsvis tre og fire fag.³

Småbørnsskolerne var små. Henved halvdelen af skolerne

havde under 20 børn, 20% havde 20-30 og de sidste 30% over 30 (op til 50) børn.

Småbørnsskolernes størrelse 1815-16

Børn	-9	10-19	20-29	30-39	40-
Skoler	5	21	10	13	3

Officielt skulle skoler med børn, der var over otte år, være enten drenge- eller pigeskoler. Det er dog helt tydeligt, at de kvinder, der drev skolerne, ikke bekymrede sig særligt om denne bestemmelse. En af de hyppigste bemærkninger fra sognenes skolekommissioner er at ældre drenge *skal* gå i særlige drengeskoler. Det lykkedes myndighederne at holde drenge over 10-11 år væk fra skolerne, mens pigerne sommetider blev der til 14-års alderen.

Selv i de tilfælde, hvor der var mere end én klasse, varierede fagene sjældent - man holdt sig til læsning, skrivning og regning samt for pigernes vedkommende elementær syning og strikning. Religion blev anset for at være et fag for ældre børn - »for vigtig til barneleg« - og der blev derfor sjældent undervist deri i småbørnsskolerne. Ikke desto mindre er en anden hyppig bemærkning fra skolekommissionerne, at når der var tale om ældre piger, burde skolen ansætte en duelig religionslærer til konfirmationsforberedelse.

De fleste af disse kvindelige skoleholdere var alene om at drive skolerne og undervise børnene, idet de små elevtal ikke gjorde det nødvendigt at have hjælp. Og i virkeligheden var lønnet medhjælp ofte uden for skoleholderskernes økonomiske formåen. Havde de hjælp var det gerne fra medlemmer af deres egen familie - oftest børn eller søstre, sommetider ægtemænd og niecer/nevøer. En lille gruppe ansatte dog folk udefra, men det var sjældent.

En af årsagerne til det beskedne udvalg af undervisningsfag kan have været lærernes minimale færdigheder, men en anden kan være gennemtrækket af elever - har man ustandselig nye elever, må man holde sig til grundfagene.

Der er bevaret en elevprotokol fra Maren Søemods skole, der var oprettet af Marens svigermor i 1794, blev overtaget af Maren i 1812 eller 1813 og ikke lukkede før 1870.

Af de 40 elever, hvis skolegang kan kortlægges, blev 21 (halv-

delen) kun i skolen i et år eller derunder og 8 i to år, men 6 blev i 4 år og 4 i 5 år.⁴

Skolegangens varighed i Søemods skole

-6 mdr.	6 mdr.-1 år	1 år	2 år	3 år	4 år	5 år
5	7	9	8	1	6	4

De fleste piger begyndte i Søemods skole i syvårsalderen, men nogle var kun 4 år, og andre kom ind som 13-årige, (muligvis med henblik på konfirmationsforberedelse, da de fleste 13-årige er opført som havende »ingen forkundskaber«).

Med hensyn til udskrivningsalder er der to hovedgrupper, 9-10 år, formentlig for at komme i en videregående skole, og 13-14 år, ved konfirmationen. En gruppe piger holdt op for at gå over til de gratis offentlige skoler eller simpelthen for at »blive hjemme«. Forringet familieøkonomi synes at være årsag til disse ændringer.⁵

Børnene i småbørnsskolerne synes at være kommet fra forbavsende forskelligartet social baggrund. Jeg har kun få oplysninger om børnene selv, men at dømme efter de skolepenge, der blev opkrævet, var spændvidden stor - hvad som helst mellem 4 skilling og 7 rigsdaler (672 skilling) om måneden. Sogness skolekommissioner bemærkede sommetider om en skole, at den var god til »simple folk« eller »pigebørn af conditionerte stænder«. Omvendt er der kvindelige bevillingsansøgere, som vedlægger anbefalinger fra fædre, der er højtstående statsemedsmænd eller håndværksmestre. Jeg synes, at det overraskende er antallet af skoler i den lavere del af det økonomiske spektrum, hvor man ikke skulle vente at finde megen interesse for undervisning, men hvor dagpasning øjensynlig har været det vigtigste.

Christiane Margrethe Mildenstein skrev i sin ansøgning i 1815, at »de børn, jeg således har undervist, kun har været af den ringere stand, hvis forældres uformuenhed har hindret dem fra at antage indsigtfulde lærere til dem, således har det også ofte fornemmelig været hensigten med at sætte dem i skolen, at forældrene, (som) .. ikke kunne have dem under stadig opsig, kunne have et sted hvor de var forvisset om, at de havde godt tilsyn«.⁶

Ifølge Søemods skoles arkiv var elevernes forældre/fædre for det meste af den lavere middelklasse, håndværkere og små-handlende. Af de anførte 98 pigers fædre var 13 skomagermestre, 8 høkere, 8 værtshusholdere, 7 skræddermestre, 7 toldbetjente og resten forskellige håndværkere, handlende o.l. I en beretning fra 1821 fra Helliggeist sogns skolekommission om Søemods skole hedder det, at »forældrenes trang til deres børns hjælp holder ofte disse fattige børn hjemme fra skolen«, hvilket tyder på, at i det mindste kommissionen ikke havde høje tanker om børnenes sociale status.⁷

Hvad angår skoleholderskerne, så var de ikke en helt så blandet gruppe som de børn, der var dem betroet. At dømme efter deres ægtemænds sociale status havde en god fjerdedel håndværkerbaggrund. Den næststørste gruppe kvinder tilhørte »skolefamilier« og fortsatte en tradition, der var grundlagt af ægtemænd eller svigermødre. De følges af statsembedsmænd og gejstlige, med et islæt med baggrund i erhverv som grosserer, skibskaptajner og medlemmer af militæret.

Trods den stereotype forestilling om den gammeljomfrunske lærerinde, der dårligt nok kunne læse, havde disse kvinder læsefærdighed; de var gamle, unge og derimellem; gifte, enker og ugifte. Først, og formodentlig vigtigst, så skrev ikke alle, men dog de fleste selv deres ansøgninger, og alle skrev selv under. Alle består således den mest elementære prøve i læsning og skrivning.

Sognenes skolekommissioner var meget omhyggelige i deres undersøgelser af kvindernes færdigheder. Hvis ansøgerne ikke var kommissionen personlig bekendt, aflagde et af dens medlemmer besøg i skolen for at vurdere dens egnethed. Skillelinjen synes at være trukket ved evnen til at læse og forstå, men ikke nødvendigvis til at skrive. Det må imidlertid erindres, at læsning var det fag, der først blev undervist i - og ikke sammen med skrivning.

Birthe Søberg fik tilladelse til at holde småbørnsskole for børn under 8 år, skønt hun »ikke kan skrive og har kun så megen dannelse at hun kan bibringe børn ... de første elementære kundskaber i indenadslæsning«.⁸ Men Ingeborg Schows ansøgning blev afvist, skønt hun betegnedes som en god lutheraner og dygtig til håndarbejde, fordi hun læste dårligt, havde en dårlig

håndskrift og ikke kendte noget til historie, geografi og fremmedsprog.⁹

Evnen til at læse kan i sig selv ikke synes af meget, selv om det kun drejer sig om en institution for småbørn, men den kendsgerning, at disse kvinder var sig bureaukratiet bevidst og havde evner til at forstå systemet og *ansøge* om en tilladelse, indikerer et rimeligt niveau af funktionel læsefærdighed.

Resten af gammeljomfruflosken er nemmere at afkræfte. En tredjedel af kvinderne (20) var i 40'erne, da de oprettede deres skoler, hvilket dengang kan have været anset for en relativt høj alder, men 22% (13) var i 30'erne og 17% (10) i 20'erne.

Skoleholderskernes alder

-20	20-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70-	ialt
3	10	13	20	9	4	1	60

Hvad angår »jomfru«-delen af »gammeljomfru«, så er den endnu fjernere fra virkeligheden. 39% (25) var gift, da de oprettede deres skoler; 38% (24) var enker og kun 23% (15) var ugifte. (De samlede tal er forskellige, fordi jeg, hovedsagelig fra tidligere og senere arkivalier fra Skoledirektionen, har været i stand til at identificere yderligere nogle skoleholdersker, som ikke indsendte ansøgninger om tilladelse).

Skoleholderskernes ægteskabelige status

ugifte	gifte	enker	ialt
15	25	24	64

Hvorfor åbner kvinder småbørnsskoler? Fordi de har brug for pengene.

Dorothea Margrethe Friis, 55 år gammel og enke efter en søløjtnant, skrev i sin ansøgning, at selv om hun modtog en årlig pension på 20 rigsdaler plus yderligere 60 rigsdaler om året (hun siger ikke hvorfra), er det ikke nok til at leve af. Mette Kirstine Lund, ugift, 64 år gammel, mistede alt under Københavns bombardement; hun har ingen pension og ved ikke, hvordan hun i sin høje alderdom ellers skal skaffe sig »livets første nødvendigheder«. Christiane Margrethe Mildensteins ægtemand har borgerskab som vinhandler, men måtte opgive

sin forretning på grund af forhold, der skyldtes krigen. Nu er han konstitueret bud ved underfogdens kontor, men det giver ikke tilstrækkelig indtægt. Henriette Linderoed Petersen, 48 år gammel, er ligeledes gift, men har ikke hørt fra sin ægtemand, en skibstømrermand, i 4-5 år, så hun må ernære sig selv. Magdalene Cathrine Winckel, 41 år gammel, er enke efter en købmand. Da han døde, efterlod han hende med otte uforsørgede børn - fem af hendes egne og tre andre (hun siger ikke hvis).¹⁰

Under den økonomiske depression, der fulgte efter napoleonskrigene - og Danmarks nederlag og statsbankerotten i 1813 - fik disse mennesker alvorlige økonomiske problemer, og det er derfor ikke overraskende at finde, at deres koner bidrog til familieindtægten. To indtægter kan have været nødvendige for at opretholde deres levestandard.

Selvom skoleholdersker har efterladt oplysninger om sig selv, er det en meget vanskeligere opgave at trænge ind i deres klasseværelser. En undersøgelse af de mest anvendte ABC'er og grundbøger viser, at fortællingernes morale oftest var følgende dyder: Ærlighed, lydighed og flid, efterfulgt af forsigtighed, lærdom og taknemmelighed. Bøger, der henvendte sig direkte til piger, lagde også vægt på fromhed og beskedenhed (der var ikke bøger, der henvendte sig direkte til drenge). De rollemønstre, der blev opstillet for drenge, var - ikke overraskende - meget mere vidtspændende end pigernes. Det mandlige aktionsfelt omfattede hele verden, mens kvindernes i almindelighed var begrænset til hjemmet. Selv om vi ikke ved, hvordan der blev undervist i disse »lette moralske fortællinger«, er deres moraler ganske tydelige.¹¹

Med hensyn til undervisningsteknikken, så anvendtes den indbyrdes undervisning, der blev indført i de offentlige skoler i 1820'erne, *aldrig* i de private skoler. At dømme efter den debat, som opstod, da man senere opgav denne metode, formoder jeg, at de private skoler fortsatte med at bruge »enklasseværelseteknikken« med individuel undervisning, som tidligere er blevet nedvurderet, men som der i dag ses mere positivt på.¹²

På baggrund af tidens diskussioner vil jeg mene, at legemlig afstraffelse *ikke* blev benyttet i de private skoler. Da der i et skoleregulativ i 1816 blev fastsat regler herfor, bemærkede

nogle af sognenes skolekommissioner og i det mindste én privatskole, at noget sådant aldrig var blevet praktiseret i private skoler og sandsynligvis aldrig ville blive det, uanset hvad regulativet måtte tillade.¹³ Om det også udelukkede »frustrationslussinger« vides ikke, men det er nok tvivlsomt.

Medlemmerne af sognenes skolekommissioner bekymrede sig for, om lærerne havde et godt forhold til deres elever og om forældrene var tilfreds med undervisningen.

Om Stephanie Bjerregaard, 29 år gammel, rapporterer de »tillid i sit naboskab« og en velfungerende skole med børn, der klarer sig godt. Anna Elisabeth Reinhold, 36 år gammel, havde altid masser af børn, hvilket kommissionen tog som et tegn på forældrenes tilfredshed.¹⁴ Maren Fuchs, 77 år (!) er »gammel, men ivrig«,¹⁵ og om Birgitte Helene Prom, 71 år gammel og boende på Abel Cathrines Hospital, siges det, at »denne meget agtværdige gamle pige har opofret sine bedste år til ungdommen ... Skønt gammel og skrøbelig er den nidkærhed stor, hvormed hun endnu hengiver sig til ungdommen« og hun har imponerende resultater.¹⁶ For at man ikke skal tro, at det er talemåder, vil jeg også nævne Regine Christine Brandt, en 57-årig enke, der har »megen kærlighed for sit kald, men ikke de bedste gaver til at drage børnene til sig, desværre, og skolen synes at tabe.«¹⁷

Skolerne var åbne fem til otte timer om dagen, de fleste i seks timer. Eleverne mødte almindeligvis kl. 8 eller 9 om morgenen, gik på et eller andet tidspunkt mellem kl. 11 og 15 hjem til en frokostpause på to eller tre timer og afsluttede skolegangen kl. 17 eller 18. De lange frokostpauser er lidt uforståelige og tyder på, at forældrene var hjemme og kunne forlade, hvad de nu var i gang med, eller at børnene ikke blev overvåget midt på dagen. Det var i hvert fald tilfældet med de ældre elever, og jeg har mistanke om, at det også gjaldt de yngre.

Direktionen for Almue- og Borgerskolevæsenet udsendte et cirkulære til alle byens skoler den 29. juli 1815, hvori man erindrede om, at det var ulovligt for konditorer og restauratører at sælge til eller servere for børn. Som årsag anføres, at søde sager ikke er godt for børn - »hvor skadelig for sundheden, hvor fristende for onde tilbøjeligheder, og hvor sørgelige i denne følger slige laster kunne blive« - men det var det selskab, der

besøgte sådanne etableringer heller ikke. Der var helt tydeligt officiel bekymring for at børnene tilbragte for megen tid på gaderne uden opsyn.¹⁸

Det er svært at drage en enkelt konklusion til bedømmelse af disse småbørnsskoler. Ens vurdering afhænger til dels af ens forventninger. Hvis man venter »skole«-institutioner med bygninger, udstyr og eksaminerede lærere, der underviser efter godkendte planer, bliver virkeligheden en skuffelse. Men hvis vægten lægges på »overvågning«, på tilvejebringelse af et sikkert sted for børnene, væk fra gaderne, mens de samtidig forberedes på læsning eller endog begynder herpå, så er virkeligheden meget mere positiv. Naturligvis varierede de opnåede resultater fra skole til skole, og nogle kvinder kom kun lige akkurat over »den første begyndelse«.

Men i 1821 prøvede direktionen for Døttre Skolen paa Christianshavn, en af byens bedste institutioner, på at oprette en forberedelsesklasse, som skulle omfatte tre timers daglig undervisning i læsning, skrivning, syning og strikning, givet af skolens egne - uddannede - lærere. Det skulle således ikke være nødvendigt, at pigerne begyndte i skole andetsteds. Tre måneder senere var der kun indskrevet tre elever. Seks år senere, i 1827, forsøgte direktionen stadig at samle elever til sin »børnehaveklasse«.¹⁹ Jeg er tilbøjelig til at mene, at skolens mislykkede forsøg på at oprette en forberedelsesklasse afspejler den kendsgerning, at de fleste forældre var tilfredse med andre »begynderskoler«.

På en tid, da halvdelen af børnene i København ikke havde nogen som helst skolegang, og den overvejende del af den halvdel, som overhovedet gik i skole, gjorde det i private skoler, spillede disse småbørnsskoler en afgørende rolle i undervisningen af byens børn. I det mindste vænnede de børn og forældre til ideen om regelmæssig skolegang og lærte nogle af børnene at læse, formentlig nok til at de kunne blive konfirmeret. Når skolerne var bedst, forberedte de eleverne til en videregående uddannelse.

NOTER OG HENVISNINGER

1. Collegial-Tidende 14. okt. 1820, nr. 54, s. 742.
2. Rigsarkivet. Danske Kancelli. Kommissionen angaaende det almindelige Skolevæsen. 5a Diverse. Efterretninger om Kirke-, Fattig- og Friskoler i København (1790-1791).
3. Københavns Stadsarkiv. Direktionen for Almue- og Borgerskolevæsenet (herefter DABSV), journalsag nr. 99/1821.
4. Landsarkivet for Sjælland m.v. Skolearkiver. Københavns kommune, nr. 101. Hovedprotokol for Søemods skole A° 1818. Pigebørnene.
5. Ibid.
6. DABSV, journalsag nr. 96/1821 og nr. 117/1815.
7. Hoved Protokol for Søemods skole, Pigebørnene; DABSV, journalsag nr. 99/1821.
8. DABSV, journalsag nr. 12/1817.
9. DABSV, journalsag nr. 34/1816.
10. DABSV, journalsag nr. 130, 56, 117, 72 og 29/1815.
11. Carol Gold: Did Mette run? Sex role patterns in 18th century Danish primers. Foredrag holdt ved årsmødet i Society for 18th Century Studies, Victoria, B.C. maj 1977.
12. Joakim Larsen: Bidrag til Københavns offentlige Skolevæsens Historie, Kbh. 1881, s. 87.
13. DABSV, journal og journalsager 1816.
14. DABSV, journalsag nr. 37, 82a og 244/1817.
15. DABSV, journalsag nr. 212/1815.
16. DABSV, journalsag nr. 56/1816.
17. DABSV, journalsag nr. 61/1830.
18. En kopi af cirkulæret findes i Døttreskolens af 1791's arkiv i Københavns Stadsarkiv. Direktionen for Døttreskolen i København, 6. sager vedr. Døttreskolen. I. Indkomne sager.
19. Christianshavns Døttreskole 1799-1949, Kbh. 1949, s. 90-91 og 99.

Chr. Jürgensen Thomsen som fattigforstander 1808-17

*Af Victor Hermansen (†), med indledning af
Kirsten-Elizabeth Høgsbro*

Indledning

Museumsinspektør Victor Hermansens materialesamling til biografien om Chr. Jürgensen Thomsen blev efter hans død afleveret til Det kgl. Bibliotek (Nye kgl. Samling 4546). Da jeg ved gennemgang af disse papirer fandt det maskinskrevne manuskript om Chr. J. Thomsen som fattigforstander, godt skjult i pakke 17, skønnede jeg umiddelbart, at det burde publiceres. Uanset at der var forløbet måske mere end en menneskealder, siden Hermansen satte det sidste punktum, formentlig i slutningen af 1950'erne, har dets indhold stadig nyhedens interesse.

Victor Hermansen (1894-1960) blev mag.art. i 1920. Han knyttedes hurtigt til Nationalmuseet, hvor han blev inspektør ved 2. afd. Han udfoldede et omfattende forfatterskab, fortrinsvis af historisk-topografisk og museumshistorisk karakter. Han skrev flere afhandlinger, hvor Thomsen var midtpunkt. Men i ingen af dem er der henvisning til Thomsens første »offentlige«, ganske vist ulønnede hverv. Ej heller omtalte Hermansen det i sin artikel om C.J. Thomsen i Dansk Biografisk Leksikon, 1942.

»Chr. Jürgensen Thomsen som fattigforstander 1808-17« er efter alt at dømme beregnet som et kapitel til den planlagte bog om Thomsen, som Victor Hermansen arbejdede på i mange år. Desværre nåede han ikke på grund af alvorlig sygdom at få den afsluttet inden sin alt for tidlige død i 1960.

Christian Jürgensen Thomsen (1788-1865) er uden sammenligning den største museumsmand, Danmark nogensinde har fostret. Han var den ældste søn af en af Københavns velstående forretningsmænd og udset til at videreføre faderens

firma. Men hans interesser var kunst og historie, og ikke mindst numismatik.

Historikeren Victor Hermansen (1894-1960), der var museumsinspektør ved Nationalmuseets 2. afdeling, interesserede sig bl.a. for museumshistorie og har efterladt et større materiale om C.J. Thomsen. Foto på Nationalmuseet.

Det var et utraditionelt valg, den i 1807 nedsatte Oldsagskommission traf, da den i 1816 ansatte »den unge købmand Thomsen« - han var ikke student - som ulønnet sekretær. Men lykkeligere udnævnelse er næppe siden gjort. Det blev den autodidakte handelsmand, der ved sit banebrydende arbejde skabte en enestående blomstringstid for dansk arkæologi og museumsvesen. Han indførte *treperiodesystemet*, inddelingen i sten-, bronze- og jernalder, først i praksis ved opstillingen af det Nordiske Oldsagsmuseums samlinger, siden i sit lille skrift »Ledetråd til nordisk Oldkyndighed«, 1836.

Hans usædvanligt rige virketrang og kolossale flid udmøntede sig i, at han foruden at være leder af Museet for Nordiske Oldsager og af Den kgl. Mønt- og Medaljesamling, samt af Kunstmuseet og Det kongelige Malerigalleri, her dog sammen med professor N.L. Høyen, skabte det første etnografiske museum i verden, oprettede Antiksamlingen og et Museum for Skulptur og Kunsthåndværk. Det sidste blev dog ikke videreført efter hans død.

For de fleste arkæologer eller andre, der beskæftiger sig med dansk museumshistorie, vil det være en eksotisk oplevelse at møde Thomsen i rollen som fattigforstander. For Hermansen

var Thomsen en sakrosankt person og han tålte ikke »bitre ord« om ham. Det var tegn på en slet karakter hos den, som måtte fremsætte sådanne. Det er forståeligt, at Hermansen opfattede valget af den purunge Thomsen til fattigforstander som en tillidserklæring. Sandheden er nok, at der har været måde med den glæde, Thomsen har følt ved denne udnævnelse.

Det var ikke helt lidt, der forventedes af aktivt socialt arbejde af de borgere, som, ulønnede, ifølge Planen for Fattigvæsenet i København af 1799 skulle deltage i administrationen. Det var et offentligt ombud, de fleste borgere betakkede sig for. Ordningen om fattigvæsenet var gennemført under en højkonjunktur og var forud for sin tid. Den sociale bevidsthed og interesse, som regeringskredsene forudsatte tilstede hos det københavnske borgerskab, også når det drejede sig om de allerringest stillede af byens indbyggere, viste sig hurtigt at kunne ligge på et meget lille sted. Man havde gjort regning uden vært. Tidens tale om borgersind og borgerdyd var vanskelig at få omsat i praksis. Borgerskabet stillede sig klart mindre positivt til reformerne end den oplyste enevældes embedsmænd. Måske skete der også et ideologisk skifte, hvor en malthusiansk tankegang gjorde sig gældende: Socialhjælp til de nødstedte ville medføre, at de fik flere børn og antallet af nødstedte dermed øgedes.¹ Måske bidrog de dårlige økonomiske forhold efter 1807 også til, at det blev overmåde svært at få borgerne, fortrinsvis de nærings-

Ungdomsportræt af C.J. Thomsen.
Udateret og usigneret tegning på National-
museet.

drivende, til at påtage sig det utaknemmelige hverv som fattigforstandere. Flere og flere undslog sig. I 1810 måtte man true de genstridige med økonomiske repressalier, hvis de ikke ville påtage sig hvervet. Der var imidlertid fortsat en massiv uvilje mod at varetage de besværlige opgaver som fattigforstandere. Oprindelig skulle der være 127, men i 1816 var der kun ca. 60.²

Alle distrikter var ikke lige belastende. Det fremgår indirekte af Thomsens afskedsansøgning. I 1808 fik han tildelt et distrikt, som omfattede flere gader omkring Købmagergade. Senere uvist hvornår ændredes det til et andet distrikt, som kun bestod af to gader i Nyboder, nemlig Meriansgaden og Krusemyntegaden.³

Hermansen er inde på det ejendommelige i, at Thomsen ikke senere nogensinde omtalte sit virke som fattigforstander. Han mener, at Thomsen tillagde det så ringe eller ingen betydning, at det ikke var værd at nævne, eller måske helt havde glemt det.

Når man beskæftiger sig indgående med Thomsen, er det påfaldende, at hans snævre kontakt med samfundets bund igennem 9 år tilsyneladende er svundet ud af hans erindring. Der er ingen spor af, at det har udmøntet sig i positiv forståelse for mennesker på livets skyggesider. Tværtimod. Han nærede en indgroet mistillid til almuen, ikke mindst på landet.

Han var 19 år, da han i april 1808 blev valgt til fattigforstander. Som søn af en af byens mest velhavende mænd var og blev hans referenceramme det højere borgerskabs. Han har næppe haft særligt indblik i livsvilkårene for hovedstadens bundfald. Med det billede, som tegner sig af Thomsen i årene efter 1817, er der ingen tvivl om, at han samvittighedsfuldt har forsøgt at løse sine opgaver som fattigforstander. Han var et følsomt gemyt, og den tætte forbindelse til nogle af byens absolut fattigste beboere, må have sat sig spor hos ham; men noget socialt engagement har han næppe følt, eller gav i det mindste aldrig udtryk for, at han havde. Han har utvivlsomt gjort sit bedste. Det gjorde han altid. Det var hans natur imod ikke at gøre det, hvor besværlige end de opgaver måtte være, som han fik pålagt. Det er utænkeligt, at Thomsen, for hvem *erfaringen* spillede en altafgørende rolle, ikke har høstet erfaringer i sit trælse hverv som fattigforstander. De må have ligget mere eller mindre fortrængt i hans bevidsthed.

HENVISNINGER OG NOTER

1. *Hans Chr. Johansen: En samfundsorganisation i opbrud 1700-1870. Dansk Socialhistorie bd. 4. (1980), s. 294 ff*
2. *Harald Jørgensen: Fra arbejdsanstalt til forsorgshjem. Træk af den offentlige forsorgs udvikling i København igennem de sidste 150 år. (1972) s. 7-14*
3. *Københavns Vejviser 1816 og 1817. Det er først fra denne årgang, at der bagest findes en oversigt over byens 12 hoveddistrikter for fattigforsørgelsen og navnene på forstanderne for de enkelte distrikter.*

Chr. Jürgensen Thomsen som fattigforstander 1808-1817

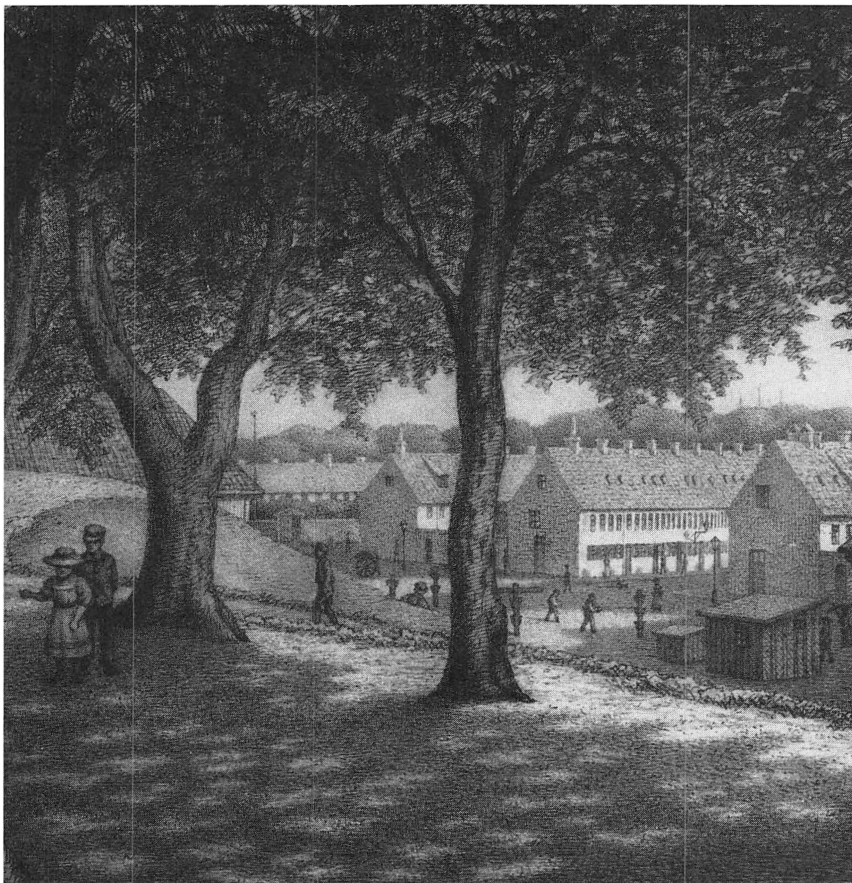
Kun nitten år gammel fik C. J. Thomsen sit første borgerlige ombud, selvom det vel nok var sin faders gode navn og anseelse, han især kunne takke for, at valget faldt på ham. Dog tør vi måske tro, at Thomsens egne kvalifikationer også har været åbenbare, siden man foretrak netop ham af de to kandidater, som var indstillet. Man ville vel næppe have betroet stillingen til en så ung mand, hvis man ikke på forhånd vidste, at han både kunne og ville bestride den.

Ved den store og vigtige forordning af 1799 havde man ordnet Københavns fattigvæsen således, at hovedstaden var blevet inddelt i tolv hoveddistrikter, som igen omfattede en række mindre forsørgelsesdistrikter. Hvert af disse bestod af »saa mange til hinanden grænsende Gaarde og Huse, som give Bopæl for omtrent 15 fattige Familier«, og i spidsen stod »agtbare Mænd, som Direktionen sikkert tør haabe ville erklære sig villige til at medvirke til Øjemedet«. Stillingen som fattigforsørgelsesforstander var nemlig ulønnet og dertil besværlig. Han skulle »undersøge og give Betænkning om de Personers Trang, som søge Understøtning ved Fattigvæsenet, samt antage dem, når de indskrives; have Tilsyn med og drage Omsorg for de Fattige, som ved Fattigvæsenet ere indskrevne: indsamle og til Hovedkassen aflevere de frivillige Gaver, som goddædige Medborgere i Distriktet have tegnet sig for til Fattigvæsenet; have et almindeligt Tilsyn med hvad som i ethvert Distrikt foregaaer, for saavidt det kan staae i nogen forbindelse med Fattigvæsenet; og endelig: føre de Optegnelser og afgive de Lister og ekstrakter, som Orden i Sagernes Gang udfordres«.

Alene antallet af de attester, han kunne komme til at udfylde på embeds vegne, var betydeligt (fra litra a til litra p), og dertil skulle han foretage undersøgelser af ansøgernes forhold, tale med deres husværter m.m.m., kort sagt: »ansee sig som Værge og Fader for alle de Trængende af Distriktet, som betroes under hans Forsorg, eller henvende sig til ham om Understøtning«.

Det var derfor en tung byrde, der blev lagt på den ganske unge Thomsen. Han måtte være forberedt på, at de fattige ville rende ham på døren, eller han måtte opsøge dem i deres hjem,

sætte sig ind i deres huslige forhold, tale med deres omgivelser o.s.v. Og han måtte også være forberedt på, at det nye hverv ville belaste ham med et omstændeligt skriveri. Alligevel betænkte han sig ikke, da han underhånden blev spurgt, om han ville påtage sig at være fattigforstander.

Nyboder set fra Østervold omkring 1850. Idyllen skjulte megen fattigdom især blandt koner og børn, der ofte var ladt alene tilbage, når mændene var i tjeneste. Anonym tegning på Københavns Bymuseum.

Den 2. april 1808 indstillede direktør Schiøtt, at man i stedet for boghandler J.B. Paaske, der var fratrukket som forstander i 4. hoveddistrikts 1. forstanderdistrikt, valgte en ny og foreslog, at

det enten blev kontorist Christian Jørgensen Thomsen eller snedker Jacob Walther. De andre forstandere ønskede af disse to, at man valgte Thomsen, og den 6. april 1808 skrev samtlige direktører:

»Til Contoirst Christian Jørgensen Thomsen.

Direktionen har, efter at være underrettet om at De er villig til at indtræde som Forsørgelses-Forstander her i Fattigvæsenet, saaledes antaget Dem til Forstander under det 4de Hoved-distrikt, og forvisser sig om Deres gode Medvirken for Fattigvæsenet paa denne maade.

Med denne udnævnelse trådte C.J. Thomsen ind i det offentlige liv og fik i den anledning også omtale i pressen. Vi kender ikke hans følelser, da han for første gang så sit navn på tryk, men det har nok - hans unge alder taget i betragtning - været med en blanding af stolthed og benovelse, han har åbnet tidskriftet »Penia eller Blade for Skole-, Industrie-, Medicinal- og Fattigvæsenet« og dér fundet notitsen:

»Fjerde Hoveddistrikt: Fratraadt Boghandler Jacob Barner Paaske; tiltraadt Contorist Kristian J. Thomsen«.

Hvorledes Thomsen ellers har røgtet sit nye hverv - »dette lige saa besværlige som ubehagelige Arbejde«, hed det i Penia for 1809, - savner vi oplysninger om, men indirekte tør vi slutte, at han må have opfyldt sine pligter til direktionens tilfredshed. Ellers ville han ikke være blevet på sin post i samfulde ni år og først på eget initiativ have bedt sig fritaget, da kongen havde betroet ham en anden virkekreds. Hans egenhændige skrivelse »til den administrerende Direction for Fattigvæsenet i København« er af betydelig interesse og lyder således:

»P:M:

I 9 Aar har jeg forestaaet Forstanderskaber under Fattigvæsenet og det bestandig af de større og byrdefuldere. Uagtet jeg saae flere af mine Medforstandere søge og erholde deres Afsked fra deres ofte besværlige Tieneste efter en Kortere Tid, fandt jeg det dog min Pligt at vedblive og virke efter bedste Evne, især da jeg var bleven bekiendt med det nye Forstanderskab, man havde anvist mig, og tildeels havde vundet de Fattiges Fortroelighed.

Jeg skulde endnu have vedblevet og søgt at fremme Direktio-

nens Bestræbelser, saa vidt det stod til mig, i min lille Kreds, men Hs. Mayestæt har allernaadigst *beordret* mig at indtræde som Secretair i den for de nordiske Oldsagers Opbevaaring nedatte Commission. Da Historiens Studium har været en Yndlingsbeskieftigelse for mig i mine Fritimer, vil dette Embede være mig behageligt, men da jeg føler, at det, naar det skal røgtes i sin fulde Omfang, vil medtage megen Tid, haaber jeg, Directionen ikke vil finde min Ansøgning ubillig om at vorde entlediget fra den Post, der er mig anfortroet ved Fattigvæsenet.

Jeg skulde finde mig smigret, om Directionen ved at bevillige min Ansøgning vilde underrette mig om, hvem samme havde udvalgt til min Eftermand, da jeg ønsker og med Fornøjelse vil give ham al den Underretning om mine Fattige, som jeg selv veed.

Kjøbenhavn d. 22 Januar 1817

Ærbødigt Thomsen«

Den 5. marts 1817 svarede direktionen »Hr. Kjøbman Christian Jørgen(!) Thomsen«:

»Efter Deres skriftlige Begjæring af 22. Januar sidstleden entlediger Directionen Dem herved fra Deres hidtil Havte Forsørgelsesforstanderskab her under Fattigvæsenet, efterat De på niende Aar har været Forsørgelses-Forstander, og takker Dem for Deres udviste Velvillie i denne Henseende. Til Deres Eftermand har Directionen udnævnt Malermester Baruel, St. Kongensgade 52. Naar Forstanderskabets Documenter kan af Dem afgives til Directionen for igjen at tilstilles den nævnte nye Forstander, skal De nærmere blive underrettet om.«

Samme dag skrev direktionen også til Baruel, at den havde valgt ham til Thomsens efterfølger og oplyste i den anledning, at man til forstander valgte »Saadanne af Stadens Borgere, som ere fritagne for Militærtjeneste« og at han (Baruel) havde fået tildelt 8. hoveddistrikts 8. forstanderskab, som omfattede Merians- og Krusemyntegade. Men det vil sige, at vi derigennem

C. J. Thomsen i Oldnordisk Museum
paa Christiansborg.

Magnus Petersens tegning af C.J. Thomsen i Oldnordisk Museum. Thomsen elskede at vise »sine« samlinger frem og formåede i enestående grad at fange tilhørernes opmærksomhed uanset deres forudsætninger. Et af de faste numre i hans omvisning var at tage en guldhalsring frem og lægge den om halsen på en af de unge tilhørere. Nationalmuseet.

også får at vide, hvor Thomsen var blevet forstander og hvor hans distrikt lå.

Hermed var så Thomsens første - og hidtil ukendte - virksomhed i offentlighedens tjeneste endt og endt for stedse. Ingen linie fører herfra og til hans nye og egentlige gerning. Ingen af de erfaringer, han måtte have samlet sig som forstander for de fattige, kom ham til nytte som sekretær for oldsagskommissionen. Og heller ikke havde han nogen gavn af at kende en lille del af hovedstaden hus for hus, nu da hans virkeområde skulle blive hele riget. Det kan derfor ikke undre, at Thomsen som gammel mand havde glemt, hvordan han begyndte, eller rettere: Ikke fundet det værd at omtale i sine erindringer. Et sted er det dog registreret. I Københavns vejviser for 1815 og 1816 finder vi kun Thomsens far omtalt, men i vejviseren for 1817 og 1818 - som afspejler tilstanden i 1816 - står der:

Thomsen, C., Justitsraad, Directeur ved Søquest- og Assistentshuset og Grosserer, Amaliegaden 156.

Thomsen, C. jun., Comptorist og Forsørgelsesforstander, Amaliegaden 156

Det var første gang C.J. Thomsen stod i Vejviseren, og da bindet for de to år gik i trykken, forelå hans udnævnelse åbenbart ikke endnu. Men da man udsendte Vejviseren for 1818 og 1819, var forandringen sket både for hans far og for ham selv. Det hed nemlig nu:

Thomsen, C., Justitsraad, Directeur i Nationalbanken samt ved Søequæst- og Assistenshuset og grosserer Amaliegaden 156

Thomsen, C. jun., Secretair ved Commissionen for Oldsagers opbevaring, Amaliegaden 156

LITTERATUR OG HENVISNINGER

H. Trier: Fattigvæsens-Planen af 1799, Hist.Medd. om København.

1.rk. IV. 1913-1915, s. 1-56

Carl Bruun: København III. 1901, s. 878-884

R. Nyerup: Københavns Beskrivelse. 1800, s. 561-588

J.H. Bärens: Penia. I. Kbh. 1806. No. 19-20, s. 289-295, 305-318 (Underretning om de Pligter, som paaligge Forsørgelsesforstanderne ved Fattigvæsenet i København)

Penia. II. Kbh. 1807, s.15-16

Penia. III. Kbh. 1808. No. 9, s. 14

Penia: IV. Kbh. 1809. No. 17, s. 260

Vejviseren for 1815 og 1816, s. 334

Vejviseren for 1817 og 1818, s. 385

Vejviseren for 1818 og 1819, s. 432

Magistratens 3. afd.s arkiv: Fattigvæsenets Formands Forsamlings-Protokol. Litra K. 1808. No. 642; Pk. : Forstandere 1.-4. Distrikt 1800-1857 (heri findes under 4. distrikt: Direktør B. Schiøtts indstilling af 2. april 1808, koncept til stadshauptmandskabet af 8. april om Thomsens tiltræden, koncept til direktionsens brev til C.J. Thomsen af 6. april 1808 med påtegningen: Forstander Thomsens adresse er i Amaliegaden nr. 156 hos hands Fader). Magistratens 3. afd.s arkiv: Pk. Forstandere i 1800-1857. 7.-9. distrikt (heri C.J. Thomsens egenhændige skrivelse af 22. januar 1817); Fattigvæsenets administrerende direktions protokol. V, s. 38-39, jfr. kopibog for 1817, no. 189 (5. marts 1817 til Baruel), nr. 190 (5. marts 1817 til C.J. Thomsen).

MØLLERLIV I KØBENHAVN

Af Torben Ejlersen

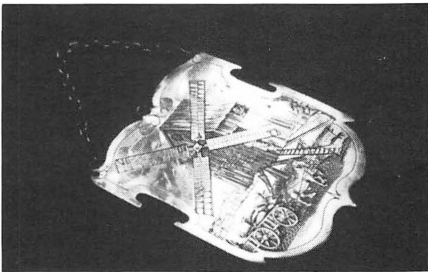
De københavnske kornmøllere var sluttet sammen i et laug, hvis formål ligesom andre håndværksfag var at markere sig over for det øvrige samfund, men samtidig regulere medlemmernes indbyrdes forhold. Tilsvarende greb statsmagten stærkt ind over for møllerlauget, dels for at sikre indtægter til statskassen, dels for at få kontrol med denne vigtige side af levnedsmiddelforsyningen. I Danmark var kun København stor nok til at rumme et særligt møllerlaug, dog nævnes omkring 1749 et møllerlaug i Køge, hvor syv vindmøller hævdede sig nord for byen.¹

I 1684 gav Christian V nye bestemmelser for det københavnske møllerlaug som led i en almindelig revision af det danske laugsvæsen. Ingen måtte formale korn uden at have borgerskab og være medlem af lauget. En oldermand valgt for to år stod i spidsen for lauget. Man fastsatte desuden regler for maleløn, lærlingeuddannelse, forsorg og andet.²

Møllerne holdt laugssamling 3-4 gange årligt, fra 1750 på møllen på Hahns bastion, som lauget da havde fået bevilling til. Under forsæde af oldermanden og deltagelse af en rådmænd fra Københavns Magistrat drøftede møllermestrene fælles problemer. Lærlinge blev ind- og udskrevet, nye mestre optoges, der aflagdes regnskab for fattigpenge eller begravelser, og så var der naturligvis altid grund til at klage over urimelig konkurrence fra bagerlauget. Endelig kæmpede møllerlaugets medlemmer indædt mod ny teknik, især dampkraften, da den begyndte at true.³

Mens kornmølleriet i landdistrikterne helt op til 1900 næsten udelukkende var præget af kundemølleri, d.v.s. at den som kom med kornet også fik sit eget mel tilbage, fik møllererhvervet i de større købstæder samt i København tidligt mere præget af

handelsmølleri, d.v.s. at møllerne købte korn op i store mængder og solgte melet videre til de kunder, som meldte sig.

Den københavnske møllersvend Peter Berensens Sølvskilt fra 1648. Skiltet, der muligvis er det ældst bevarede danske laugsskilt, blev båret om halsen af svendenes formand. Nationalmuseet.

Myndighederne så en naturlig opgave i at sikre brødforsyningen til den københavnske befolkning. Samtidig måtte man af beskatningsmæssige grunde holde øje med mølleriets.

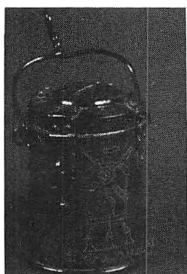
Ved kravet om borgerskab samt indtræden i møllerlauget kunne kongen regulere antallet af møller. På grund af voldene og det foranliggende demarkationsterræns militære betydning, var det her let at være restriktiv med udstedelse af skøder til møllepladser og dermed begrænse antallet af møller. Desuden søgte man ved forbud mod hjemmemaling af korn på håndkværne at få kontrol med mel- eller maltproduktionen.

Da skalkværnene til grynmalning vandt frem i løbet af 1700-årene, krævede denne produktionsfremmende mølletekniske nyhed bevilling fra Rentekammeret. Derimod var det i Kommercekollegiet, at man skulle søge om tilladelse til oliemøller og lignende »industrielle« virksomheder.⁴

Udover de allerede nævnte kontrolmuligheder i laugsartiklerne forlangte man, at hver mølle skulle bruge en stangvægt til vejning af korn og mel. Vægten blev regelmæssigt inspiceret af politimesteren.

Voldene omkring København tjente primært som forsvarsanlæg, men de fungerede også som en fysisk grænse mellem by og land, hvor man opkrævede konsumtionsafgift af de varer, der var på vej til de københavnske forbrugere. Konsumtionskontrollen skete i praksis på acciseboderne ved Vesterport, Nørreport, Østerport og Amagerport. Men også i voldanlæggets raveliner og andre steder fandtes konsumtionsposter. Her holdt betjente nidkært øje med, at kun de varer, som accise-

boderne havde udfærdiget »zisesedler« til, nåede frem til byens forbrugere.⁵

De københavnske møllersvendenes pengebøsse fra 1765. Den har beslag til tre hængelåse, så den kun åbnes, når oldermanden og to bisiddere var tilstede. Nationalmuseet.

Der skulle ikke betales konsumtionsafgift af uformålet byg, hvede eller rug ved passagen gennem portene. Til gengæld krævedes det, at formalingen skulle finde sted på byens møller. Afgiftens størrelse afhang af, hvad kornet skulle bruges til. Brødkorn takseredes billigst, men af korn til brændevin forlangtes et højere beløb.

I 1781 opførte man ved hver af de eksisterende 16 voldmøller en lille muret kontorbygning på et fag. Den tjente til ophold for de konsumtionsbetjente, som i dagtimerne skulle inspicere vogntrafikken til og fra møllerne. For at hindre omgåelse af konsumtionsafgiften fik møllerne på volden allerede i slutningen af 1600-årene gentagne gange forbud mod om natten at køre korn til eller mel fra deres mølle.⁶ I praksis var det voldens skildvagter, som skulle håndhæve forbudet. Vagterne kunne også gribe ind, hvis konsumtionsbetjentene var forhindret i dagtimerne. De store indenvoldske mølleanlæg som Maltmøllen ved Skt. Annæ Plads, Bryghusmøllen eller Langebro-møllen havde også konsumtionsbetjente at trækkes med.

Den overordnede administration af mølleafgifterne skete på maleværkets konsumtionskontor, som lå på Slotsholmen ved den senere tilkastede Børsgav. Her fandt et omfattende bogholderi og regnskab sted. Denne administration har efterladt sig en del materiale, desværre ikke de møllebøger, som kunne have tjent som kilde til de enkelte møllesteders produktion. Den netop beskrevne offentlige konsumtionskontrol foregik i perioden 1730-1800, mens den før og efter forpagtedes ud til private. Hvis man ønsker viden om de enkelte møllesteders drifts-

forhold, må man nøjes med spredte oplysninger ved bl.a. at fordybe sig i skiftearkivalier og lignende personligt kildemateriale fra møllejerne eller eventuelle forpagtere af møllerne. Egentlige private regnskaber fra møller synes ikke bevaret. Sider af de finansierings- og forsikringsmæssige forhold ved møllebygningerne og deres inventar vil imidlertid kunne opklares ved analyse af pante- og obligationsprotokoller samt brandtaksationer og prioritetsvurderinger.

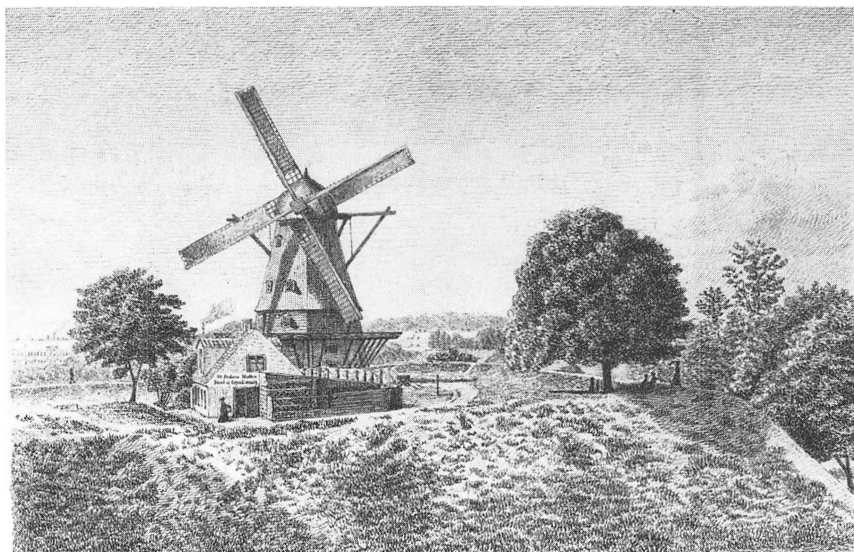

Acciseboden på Vesterbro ved hjørnet af Vesterbrogade og Trommesalen. Bygningen opførtes 1811 efter tegning af C.B. Hornbech og fungerede som accisebod til 1851. Den blev i ombygget tilstand revet ned i 1883. Tegning af H.G.F. Holm ca. 1830. Københavns Bymuseum.

Transport var tidligere i stort omfang forbeholdt vognmandslauget. I 1665 fik møller Hans Hoppe på Christianshavn dog tilladelse til at hente og bringe det korn og mel, som kunderne ønskede at få malet på hans kværne.⁷ Det blev efterhånden almindeligt, at møllerne kunne påtage sig den relevante kørsel. Det fremgår da også af bygningsarkivalierne, at der ofte var hestestalde til mølleanlæggene. I tiden omkring 1800 var der i gennemsnit opstaldet 3-4 heste på hver mølle.⁸ De senere folketællinger nævner tilsvarende, at der fandtes kuske i husstanden på mange møller.

Hovedstadens bagere har selvsagt været centrale aftagere af møllernes melproduktion. Som så ofte er det strid mellem parterne, her bagerne og møllerne, som sætter sig spor i laugenes og myndighedernes arkiver og dermed giver eftertiden kilde-materiale. Bagerne klager regelmæssigt over, at møllerne forsømmer melleverancerne, fordi man lader kværnene male først for andre kunder, især brændevinsbrænderne. Denne adfærd har måske bidraget til bagerens ønske i 1750 om selv at få bevilling til mølleanlæg, idet de hævdede, at det ville billiggøre melproduktionen. Det blev dog afvist af myndighederne. Bagerlauget fik afslag på en lignende ansøgning i 1779, selv om det argumenterede brødt for sine forpligtelser over for byens indbyggere. En enkelt bager, Christian Mathias Breslau, havde dog i 1750 sikret sig bevilling til en mølle, som stod færdig på Christianshavns vold i 1753. Men han måtte indtil 1754 acceptere, at en mester fra møllerlauget skulle forestå møllens drift.⁹

I 1810 klagede bagerne atter over de besværlige møllere og disses langsommelige melleverancer. En del af forklaringen var, at møllerne efterhånden havde engageret sig i byens mel-

Skt. Peders mølle på Helmers bastion ved hjørnet af Vestervold og Nørrevold. På huset reklameres for udsalg af mel og gryn. Litografi signeret H.P.L. 1880. Københavns Bymuseum.

forretninger, og derfor ønskede at fylde egne lagre op først.¹⁰ I 1811 gav et kongeligt reskript møllerlaugets medlemmer ret til detailsalg i København og forstæder af mel fra deres møller. Der kendes i øvrigt både fra 1806 og 1811 eksempler på, at melhandlere kunne få bevilling til at anlægge eller drive møller.¹¹

Man får let det indtryk, at myndighederne spillede parterne ud mod hinanden for at hindre monopolagtige tilstande. Hensynet til offentlighedens tarv spillede ind. Således fik bagerne i 1810 mulighed for under vindstille at få grovmaling udført på dampmøllen på Gammelholm. Lauget blev endda tilbudt at overtage møllen, men greb dog ikke chancen. Det var ikke muligt at stille den fornødne sikkerhed, hvis der skete skade på møllen og dens omgivelser.¹²

Det blev først almindeligt senere både i København og ude i landet og især efter møllenæringslovens vedtagelse i 1852, at mølleri og bageri, især rugbrødsbaging, blev slået sammen til én virksomhed.

Brændevinsbrændere optrådte også i nogle tilfælde som ejere af vindmøller, f.eks. Christian Ølund, der omkring 1800 drev Svanemøllen og senere opførte Ølunds mølle på Nørrebro Runddel.

Møllerlauget forpagtede fra 1841 til 1851 Den kgl. Maltmølle på Skt. Annæ Plads, som havde eneret i København på formaling af malt. Derefter overgik anlægget i privateje til mel- og grynmalning.¹³ Et andet laugsprojekt fra 1836 gik ud på at købe eller etablere en dampmølle med ret til melsalg også uden for hovedstaden. Det var et forsøg på fra laugets side at tage konkurrencen op med de dampmøller, som var blevet oprettet i begyndelsen af årtiet. Laugsdampmøllen skulle rumme seks melkværne, desuden to skalkværne med »de nyere franske Stene, for derved at kunde ekspedere Bestillinger til Udlandet, saafremt saadanne maatte forefalde.« Kværnene tænkes drevet af en 24-hestes dampmaskine. Projektet blev vurderet til 30.000 rigsbankdaler, men løb ud i sandet.¹⁴ Sagen viste, at laugsmøllerne var ved at forlige sig med den nye energikilde i mølleriet.

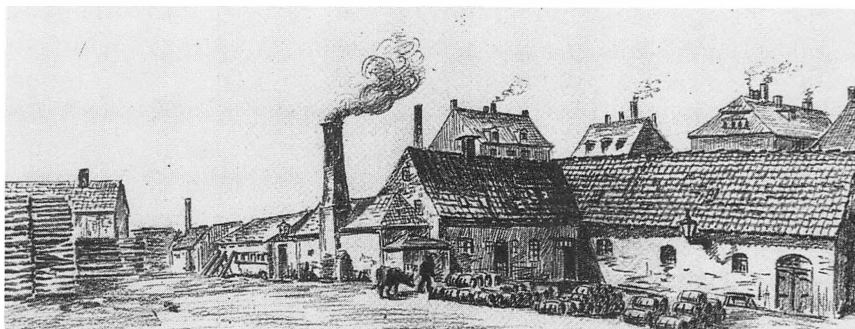
I 1841 havde det københavnske møllerlaug 30 medlemmer. Til

lauget var desuden knyttet ejeren af den hollandske Røde Vejrmølle ved Roskilde Landevej vest for Glostrup.¹⁵ Dette udenbys medlemsskab skyldtes rimeligvis, at den københavnske møller Niels Jensen Hallander, der havde opført St. Kongens mølle på Schacks bastion på Vestervold i 1769, havde købt Røde Vejrmølle i 1774 for så i nærheden at lade den nyopføre som hollandsk mølle i 1777.¹⁶ Hallander solgte snart møllen, men de følgende ejere forblev medlemmer af lauget.¹⁷ I øvrigt var ejeren af en vindmølle ved Store Heddinge på Stevns også medlem en tid.¹⁸

Møllerlaugets 30 medlemmer disponerede over 33 mølleanlæg, heraf 20 hollandske vindmøller, resten stubmøller. Ingen af disse møller havde dampkraft, viser en optælling i 1841. Dampmøllen ved den hollandske Lille Mølle på Christianshavn, som tilhørte et af laugsmedlemmerne, var endnu ikke genopbygget efter branden i 1837.

I 1841 stod de fleste møllere som ejere af en enkelt mølle, mens Ole Petersen, der på dette tidspunkt var laugets oldermand, rådede over Sølvgades mølle og Lille Stokhus mølle, begge på Østervold. I 1839 havde Petersen også haft Schleyers mølle på Amagerbro. Den også i andre sammenhænge velkendte forbindelse mellem initiativ, økonomisk formåen og tilidshverv dokumenteredes af Ole Petersens person. Endelig disponerede agent Carl August Sandberg, der var korn- og melhandler med forretning i Købmagergade, i 1841 over tre mølleanlæg, nemlig Grønlands mølle, Ahlefeldts mølle samt Kristineberg mølle ved Lyngbyvej.¹⁹ Sandberg havde også fingre i Kastelsmøllen, fordi han fra 1833 og nogle år frem var entreprenør for militæret med henblik på forsyningen af mel og brød til garnisonen i København, Kastellet samt Kronborg. I den egenskab måtte Sandberg bruge stubmøllen og bageriet i kastellet. Denne matador ejede i 1845 også den tidligere Holmbladske dampmølle i Skt. Pederstræde.²⁰

Der var endnu i 1840'erne en dominans af håndværk og enkeltmandsvirksomhed over kornmøllerne på byens volde og brokvarterer, men stordriften stak hovedet frem, karakteristisk nok ofte præget af folk uden mølleruddannelse. Det gjaldt Sandberg, men f.eks. også Joseph Hambro med den store ris-mølle på Bodenoffs Plads.

Joseph Hambros dampdrevne rismølle på Bodenhoffs plads på Christianshavn oprettet 1832. Tegning 1840. Det kgl. Bibliotek.

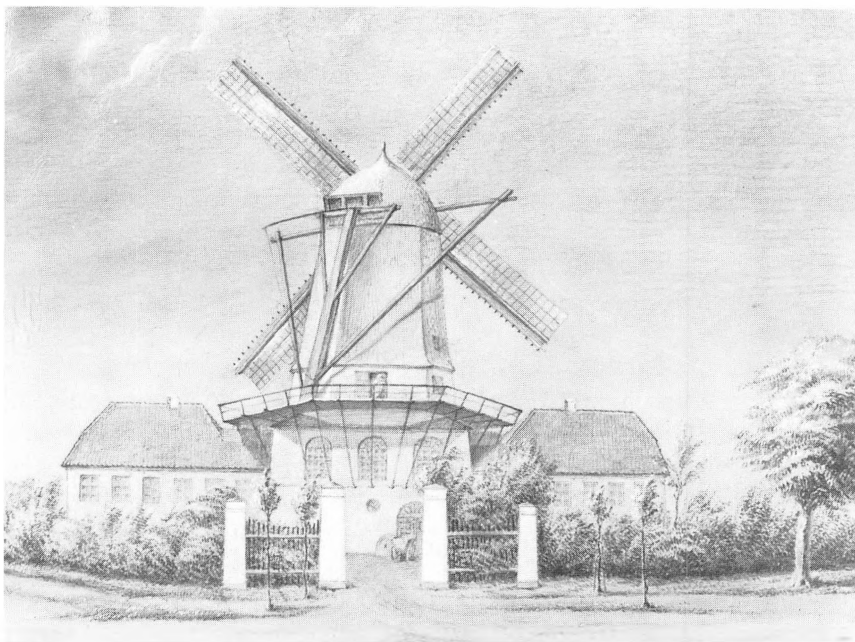
Omkring 1800 vurderedes en københavnsk stubmølle med tilhørende bolig og andre bygninger gennemsnitlig til ca. 6.200 rigsdaler, heraf alene møllen ca. 3.000 rigsdaler. Et hollændermøllekompleks takseredes til omkring 25.000 rigsdaler, hvor selve møllen lå på godt 14.000 rigsdaler. Ejeren af en sådan vindmølle havde følgelig vurderingsmæssigt omkring fire gange så meget at forrente som kollegaen på en stubmølle. Savmøllen på værftet ved Kildevæld vurderedes i 1783 til 14.000 rigsdaler, mens Casses oliemølle på Amager i 1803 lå på 14.100 rigsdaler. Disse to specialiserede hollændermøller skilte sig ikke umiddelbart meget ud fra takseringen af de tilsvarende kornmøller. Her må man huske, at bestykningen af en kornmølle med 2-3 melkværne, 1 eller 2 skalkværne samt nogle sigter i sig selv var ganske bekostelig. Til sammenligning med Young og Linds dampmølle på Christianshavn kan oplyses, at deres anlæg med beboelse nåede op på 51.900 rigsdaler efter en vurdering i 1801. De to fabrikanter havde da også måttet supplere egne midler med betydelig offentlig støtte.²¹

De enkelte københavnske kornmøllers produktionsmængde synes ikke at kunne belyses ad arkivalisk vej, bl.a. fordi toldvæsenets materiale er så mangelfuldt overleveret. Lidt orientering med relevans for københavnske forhold kan imidlertid gives takket været den erhvervs- og topografisk interesserede forfatter Nicolai Severin Sterms indsamling af oplysninger i Københavns amt omkring 1834.²²

De fire stubmøller, som dengang lå på amtets grund, produ-

cerede i gennemsnit hver 3-4 tdr. korn i timen og i løbet af et år 4-5.000 tdr.²³ Tilsvarende producerede de fem hollandske møller i amtet i gennemsnit hver 9-10 tdr. korn i timen og på årsbasis 7-8.000 tdr., hvoraf godt halvdelen sigtedes.²⁴ En hollandsk mølles kapacitet pr. time var efter Sterms oplysninger ca. tre gange så stor som en stubmølles, men den angivne årsproduktion kun det dobbelte. Man må her erindre, at oplysningerne er indhentet hos mølleejerne via et spørgeskema, og svarene kan næppe mistænkes for at overdrive mængdeangivelserne. Da flere af disse møller i amtet må regnes for at være præget af en mere landlig kundekreds, kan Sterms oplysninger næppe uden videre overføres til møllerne på københavnske volde og i brokvartererne, men de giver et indtryk af vindmøllernes formåen.

Sterm nævner, at Vodroffs vandmølle, der var udstyret med et underfaldshjul til at trække en grovkværn, kunne klare 2 tdr. korn i timen og på årsbasis formale 500 tdr. Det var i øvrigt den

Ølunds mølle på Nørrebro Runddel. Tegning fra før 1880, da møllens øverste del blev taget ned. Københavns Bymuseum.

sidste vandmølle i storbyen. Hestemøllen samme sted magtede 1½ tdr. pr. time og ydede en årsproduktion på 300 tdr.

Hvis man vil sætte vindmøllernes produktion i relief i forhold til tidens nye energikilde, er det værd at nævne, at »den paa Gammelholm værende Dampmølle« - der var i drift mellem 1807 og 1820 - i 1812 malede 20.000 tdr. korn for grosserer von der Pahlen og krigskommissær Frantz Sommer.²⁵ Om dampmøllen samme år derudover havde leverancer til andre kunder vides ikke, men den angivne kornmængde svarer til næsten tre hollandske møllers årsværk, hvis man sammenligner med Sterms 1834-tal.

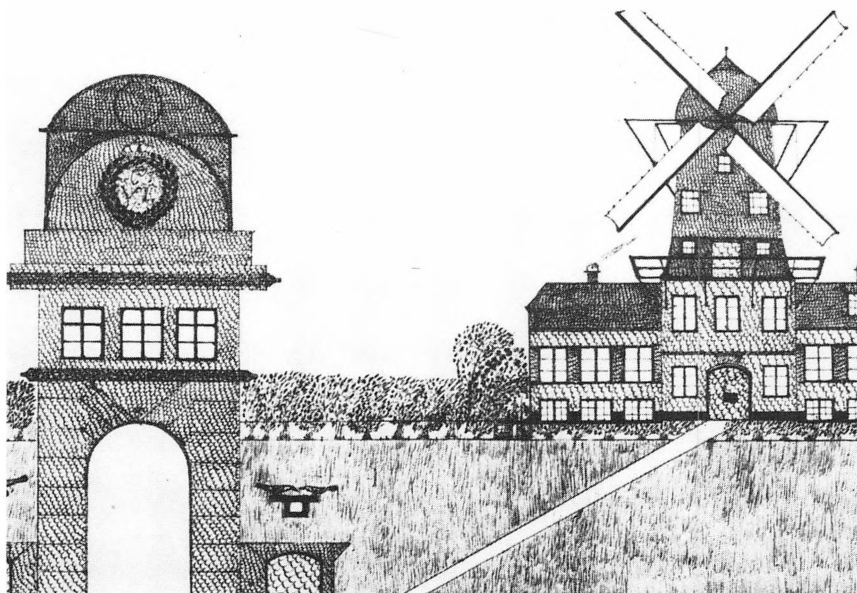
Det københavnske kornmølleris udvikling i en central periode kan belyses ved antallet af mestre, svende og lærlinge i Møllerlauget.²⁶

	Mestre	Svende	Lærlinge
1723	20	21	21
1766	24	50	43
1791	24	70	31
1800	28	56	16
1810	22	45	30
1820	31	63	51
1830	31	78	62
1852	33	64	43
1860	27	94	62

Tallene viser det generelt stigende antal mestre, svende og lærlinge gennem perioden 1723 til 1860, men at forholdet indbyrdes mellem grupperne fra 1763 holder sig stabilt med 2-3 svende og 1-2 lærlinge pr. mester. Det afspejler et fag med overvejende håndværksmæssig drift, hvor de nye hollandske møller trods alt krævede megen betjening. Under det senere industrialiserede mølleri skulle arbejdetallet vokse forholdsvis mest.

I 1839 bad oldermænd Johs. Ølund på Svanemøllen, søn af Chr. Ølund fra møllen på Nørrebros Runddel, sine laugskolleger om at indberette hvor mange svende og lærlinge, der stod i deres tjeneste.²⁷ Af svarene fremgår, at der i gennemsnit var 2-3 svende samt 1-2 lærlinge på et møllested, hvilket er typisk for

den ovenfor nævnte tidsperiode. Men der var naturligvis indbyrdes forskelle, f.eks. fandtes i 1839 på Vodroffs mølle 6 svende og 5 lærlinge, mens Ahlefeldts mølle og Dronningens mølle hver beskæftigede 4 svende og 2 lærlinge, og stubmøllerne Luciemølle og Banemølle hver kun havde 2 svende, men ingen lærlinge.

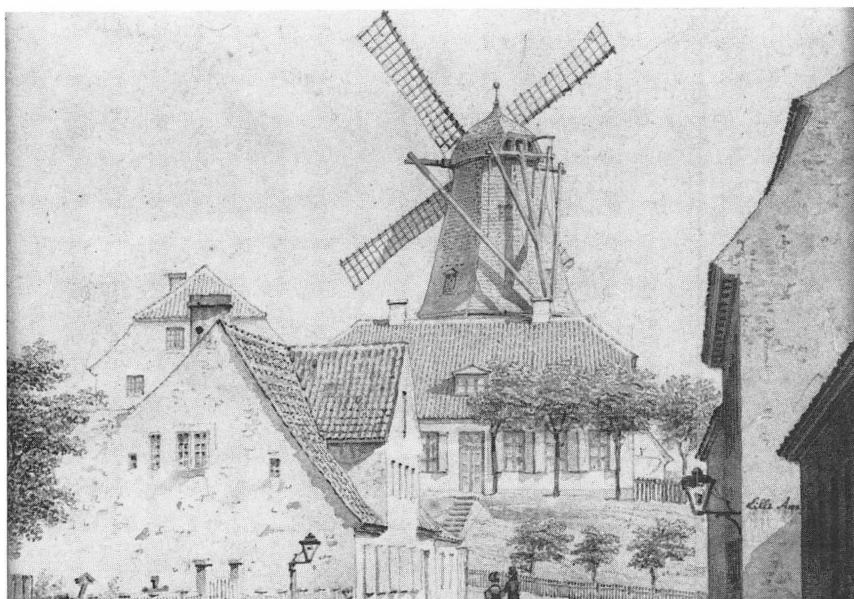

Gothers mølle og Nørreport tegnet af Ole Pedersen Kollerød 1840. Han stod i lære på møllen fra 1821 til 1823. Det kgl. Bibliotek.

Hvordan var det at arbejde på en københavnsk voldmølle? Det ved man ikke meget om. Ole Pedersen Kollerød giver sin næppe typiske version i sine erindringer.²⁸ Kollerød stammede fra Nordsjælland, som navnet viser. Hovedstaden tiltrak ham, og han kom som 19-årig i møllerslære på Gothersgade mølle den 1. maj 1821. Denne hollandske mølle ejedes af en møllerenke. Tre svende og tre lærlinge var beskæftiget på stedet. Når der var vind til møllens drift, kunne arbejdsdagen være lang og hård. Mestersvenden, den ældste svend, arbejdede fortrinsvis i møllen om natten, når det stormede, og tog sig ellers af vejning og regnskab, 2. svenden kaldes af Kollerød en »diesel, som skuld

plage mig«. Kollerød blev presset til at købe aflagt tøj af denne svend og brugte på den måde en god del af sin kvartalsløn på 12-13 daler. Nægtede han, ventede prygl. Til gengæld lærte 3. svenden Kollerød at drikke brændevin, så læredrengen kunne klare sig på danseboderne og gøre indtryk på pigerne. Det forsømte Kollerød da heller ikke, når han fik fri kl. 20 og måtte gå i byen. Men fra kl. 2 nat skulle han være tilbage for at tage sidste vagt på møllen.

Kollerød blev møllersvend i 1823. Derefter fik han arbejde i flere perioder på Nybro mølle på Vesterbro som 2. svend, en tid også som mestersvend. Han gjorde en kort afstikker til Lundforlund ved Slagelse. Ellers levede han et omflakkende liv som svend og småtyv. I 1837 begik han rovmord. Levnedbeskrivelsen skrev Kollerød under sit fængselsophold i Stokhuset, inden han blev henrettet på Vestre Fællid i 1840. Kollerød supplerer sine optegnelser med en række naive tegninger, hvoraf flere typeagtigt, men ikke uden charme viser voldmøller og deres indretning.²⁹ Hvis man vil have besked om husstandenes størrelse og sammensætning på møllerne, kan man bruge folketællingerne som nøgle og på den måde låse sig ind. Stubmøllernes beboelse måtte af gode grunde ligge lidt på afstand af hensyn til møllens drejning og for ikke at give læ. Lå stubmøllen på volden, sikrede mølleren sig en bolig i nærmeste husrække. Stokhusmøllen på Rosenkrantz bastion havde sin ejer boende nedenfor i Stenkulsgade, i dag et stykke af Østervoldgade. Fra Grønlandsmøllen på samme bastion kunne mølleren se sit hjem, hvor Rigensgade løber ud i Østervoldgade. Lucie mølleren på Vestervold havde sin bopæl i en gård et par matrikler ned i Farvergade. Så længe Lille mølle på Christianshavn var stubmølle, fandtes den tilhørende bolig med haveanlæg også neden for volden.³⁰ På G.A. Cesaris billede fra Christianshavn kan man se det hele, ja måske er det mølleren selv eller svenden, som man ser med sæk på nakken!³¹ Da Lille mølle blev ændret til hollandsk type i 1783, opførtes samtidig et 7-fags beboelseshus på voldkronen og klos opad den 8-kantede underbygning.³² Tegneren H.G.F. Holm har gengivet ensemblet set fra Skt. Annægade i en akvarel omkring 1830. Den gamle møllerbolig og underdelen af vindmøllen kan ses fremdeles. Lignende miljøer med bolig, magasin og stalde opstod omkring de andre hol-

Lille mølle på Løvens bastion på Christianshavns vold set fra Skt. Annægade. Tegning af H.G.F. Holm ca. 1830. Københavns Bymuseum.

landske møller på volden eller i forstæderne. Ølundsmøllen på Nørrebros Runddel indgik i et 4-længet gårdanlæg, mens St. Kongens mølle på Schacks bastion på Vestervold efter branden i 1845 hævedes op på en 4-etages beboelse og dermed blev Københavns mest monumentale vindmølle, hvis man da ikke foretrækker at give Amerikamøllen dette prædikat efter ombygningen i 1850. Disse to mølleanlæg er heldigvis forevigtet i tidlige fotografier.

Det er velkendt fra landdistrikterne, at møllerne hyppigt var velbjergede folk solidt placeret i den sociale rangstige. De forholdsvis kostbare møller, teknisk indsigt og den vigtige placering i levnedsmiddelforsyningen taler også for, at den københavnske møllermester må antages at være placeret på tilsvarende måde i bymiljøets håndværkerkreds. I 1800-tallet blev det fabrikant- og storhandelsagtige mere og mere udpræget og dermed fulgte en social opstigning.

Endnu langt op i 1800-årene bor svende og lærlinge efter gammel skik hos mester. På Svanemøllen husede møller Frede-

rik Schmidt - udover hustru, tre døtre, en søn samt en søsterdatter - mestersvenden, to møllersvende, fire lærlinge, to kuske, en arbejdskarl samt meget forståeligt to tjenestepiger, der var jo 19 at lave mad til.³³

Møller Niels Lund på Sølvgades mølle havde i 1801 sin ægtefælle, datter, tjenestepige, mestersvend, to svende og to lærlinge samt en teologistuderende inden for murene.³⁴ I 1834, da Ole Petersen var møller på samme møllested, opregner folketællingen hans kone, fire sønner og en datter, svigerinden, en amme samt en tjenestepige. Mandskabet på selve møllen består af mestersvenden, en svend, fire lærlinge og en kusk.³⁵ Ole Petersen har sikkert nydt at komme til laugsforsamling med de andre møllermestre.

Møllersvende og lærlinge har nok oftest været henvist til værelser på loftet i beboelsen eller til kamre i de hollandske møllers murede underbygning. I øvrigt var det ikke ualmindeligt, at der i møllekomplekset også kunne være lejlighed til udlejning og dermed lidt ekstra indtægt til ejeren. På stub-

St. Kongens mølle på Schacks bastion på Vestervold. Fotografi ca. 1870. Københavns Bymuseum.

møllerne var folkeholdet sædvanligvis mindre end på de hollandske møller, men der kunne alligevel være en del, hvis der f.eks. var knyttet hestemølle til. Et lille glimt af den nye tid fremgår af folketællingen fra 1845 på Grynmøllen ved Langebro. Her møder man nemlig blandt folkeholdet en »Fyrbøder« - til dampmaskinen begribeligvis - mens de rigtige heste blev passet af en staldkarl.³⁶

Folketællingen 1845 har som den første også fødestedet med. Karakteristisk nok viser en række stikprøver, at næsten alle på møllerne er sjællændere. Den jyske invasion i København hører en senere tid til.

Stedvis er mølleren noget yngre end sin kone. Den forklaring falder for, at en af møllersvendene ved mesters død har overtaget både mølle og kone. Dette har måske været tilfældet, når folketællingen i 1801 oplyser, at møller Mathias Rasmussen ved Breslaus mølle på Christianshavn, 28 år, gift 1. gang, har Ellen Kirstine Hallander, 49 år, gift 2. gang, som sin kone.³⁷ Navnet Hallander bør jo straks associeres med den københavnske mølleverden. Et stykke slægtsforskning vil sikkert give til resultat, at møllerfamilierne var en del indgiftede. Det må også have været udbredt skik, at man stod fadder ved barnedåb hos laugskollegaen.

Ved de københavnske mel- og grynmøller fandtes i 1850 ifølge den trykte folketælling 33 møllere, 159 svende og lærlinge samt 54 tjenestefolk. Hustruer, børn og slægtninge opregnes til 186. Det giver til resultat, at 432 fik deres levebrød ved dette erhverv. På landsplan var 12.849 på samme tidspunkt knyttet til mel- og grynmølleriet. Københavns andel på godt 3,3 % udgjorde på landsplan kun en beskedent gruppe. Til gengæld arbejdede en del af gruppen ved produktive dampdrevne mølleanlæg. Alene har gruppen ikke kunnet klare forsyningen af mel til storbyen. Det har været nødvendigt for København at hente betydelige mængder mel fra det øvrige land samt ved import.

HENVISNINGER OG NOTER

Teksten er oprindelig udarbejdet som et afsnit til artiklen Københavns møller, se Historiske Meddelelser om København, Årbog 1990, s. 18 - 77. LA. = Landsarkivet for Sjælland mv. RA. = Rigsarkivet. SA. = Stadsarkivet. Alle trykkesteder er København.

1. V. Hermansen og P. Engelstoft: *Køge Bys historie*, 1932, 184.
2. De kongelige Laugs-Articler, som til Aarets Udgang 1730 allernaadigst ere udstædte, København (1787).
3. SA. Møllerlaugets arkiv.
4. A. Nielsen: *Industriens historie i Danmark*, III, 1944, 68.
5. Disse og følgende oplysninger, Se H. Andersen: *Kjøbenhavns Toldbod*, 1915, 191 ff; P. Thestrup: *Administrationen af konsumtionsafgiften i København 1730-1800*, Zise. Toldhistorisk Tidsskrift 1978, 2., 21 ff.
6. Københavns Diplomatarium VII, nr. 359 og 792.
7. Københavns Diplomatarium III, nr. 1006.
8. SA. Møllerlauget. Diverse dokumenter 1751-1876, Besigtigelse af heste til brandtjeneste.
9. RA. Rentekammerresolution 1754, nr. 32.
10. H. Hjorth-Nielsen: *Københavns Bagerlaug*, 1933, 173 ff.
11. SA. Møllerlauget, Diverse dokumenter 1751-1876. »Anhang« med div. cirkulærer trykt 1836.
12. Se note 10.
13. V. Christensen: *København 1840-1857*, 1912, 297.
14. SA. Møllerlauget, Diverse sager 1751-1876, »Udkast for den... intenderede Dampmølle«, 1836.
15. V. Christensens anførte værk, 296.
16. LA. Brandtaksation, Sjællandsk Stiftamt, Københavns amt, nr. 380, 29.8.1777.
17. J. A. Petersen: *Mel og brød. En kulturhistorisk skildring omkring Røde Vejrmølle*, 1969, 73.
18. Se V. Christensens anførte værk, s.296.
19. RA. Rentekammeret (2215.240). Diverse dokumenter 1680-1848, udfyldt skema, 25.8.1841
20. V. Krohn: *Bageriet og møllen i Kastellet, Historiske Meddelelser om København*, 2. rk., 3. bd., 577 f.; LA. Taksation, Nørre 130, 30.6. 1845.
21. LA. Diverse brandtaksationer.
22. S. Stern: *Statistisk-Topographisk Beskrivelse over Kjøbenhavns Amt*, 1834.
23. Bergs mølle, Ny mølle, St. Magleby mølle og Maglebylille mølle, alle Amager.
24. Kastrup mølle og Schleyers mølle på Amager, Vodroffs mølle og Mariaslyst mølle på Frederiksberg samt Bispebjerg mølle i Utterslev.
25. SA. Møllerlauget. Diverse dokumenter 1751-1876, Kopi af brev 9.3.1813.
26. E. Mackeprang: *Nogle statistiske Oplysninger over Kornmølleriet i Danmark*, Tidsskrift for Industri 1909, 163.
27. SA. Møllerlauget. Diverse dokumenter 1751-1876, Skema 4.6. 1839.
28. Ole Pedersen Kollerød: *Min historie*, E.M. Ransy (udg.) 1978.
29. J. Bojsen-Møller og A. Rosenlund: *Ole Kollerød - forbryder og oprører*, 1979, 118 ff. analyserer tegningerne.
30. Geddes Kort 1757, Københavns Kommunalbestyrelse (udg.) 1940.
31. Københavns Bymuseum. G. A. Cesari, maleri af Christianshavn med Vor Frelsers Kirke, ca. 1754.
32. LA. Brandtaksation, Christianshavn, 401, 1783.
33. SA. Folketælling 1787, Udenbys Klædebo 36.
34. SA. Folketælling 1801, Skt. Annæ Vester 407.
35. SA. Folketælling 1834, Skt. Annæ Vester 498.
36. SA. Folketælling 1845, Vester 261.
37. SA. Folketælling 1801, Christianshavn 390.

Arkitekt Theophilus Hansens Dagbog og brødrene Dalhoff - et samarbejde mellem kunstner og håndværkere

Af Ida Haugsted

Dagbogen

Fra 20. november 1836 til 6. november 1837 skrev den 23-årige arkitekt Theophilus Edvard Hansen (1813-1891) dagbog. Det beskedne hefte på omkring hundrede sider, der nu er i Det kgl. Bibliotek, kaldte han: »Restaurateuren for min Hukommelse i Aaret MDCCCXXXVI«. På første side skrev han: »Efter i lang Tid at have opsat dette mit saalænge attraaede Ønske, nemlig at holde denne Dagbog over alle mine Foretagender, er det at jeg i denne Søndagften griber Pennen for dog engang at gjøre Begyndelsen derpaa. Dagens Mærkeligheder kunde maaske synes alfor ubetydelige til at behøve Papiir derfor, men dog for ikke at vige fra den engang bestemte Plan vil jeg dog medtage alt uden Undtagelse; det Interessante med det Uinteressante.« Men Dagbogen må i dag anses for at være et helt enestående stykke kulturhistorie, der beskriver en ung lovende arkitekts samarbejde med hened et halvt hundrede håndværkere i København.¹

Unge Hansen boede hjemme hos sin mor enkefru Sophie Elisabeth, født Jensen, i Klosterstræde 87 (nu 16) på anden sal i sidehuset. Huset tilhører i dag bogbinder Ole Olsen, der har sit værksted Co'libri i stuen. Her boede også en ældre bror Jacob August (ca. 1811-1881), der var i snedkerlære. De boede under beskedne forhold, budgettet var stramt, og de måtte leve af moderens håndarbejde og, hvad Theophilus kunne tjene ved undervisning og som designer for håndværkere.

Theophilus havde endnu to brødre, nemlig den ældste i flokken arkitekten Christian Hansen (1803-1883), der i 1831 var rejst på studierejse til Tyskland, Italien og i 1833 var fortsat til

Grækenland, hvor han boede til 1850. En tredje bror, violinist i Det kgl. Kapel Jens Peter Hansen (1804-1881), var netop blevet gift med Laura Bønsøe og boede Laksegade 203. To søstre Grete og Marie var i 1836 i henholdsvis Tyskland og Holland.

Theophilus Hansen

Efter konfirmationen kom Theophilus Hansen i murerlære hos den veletablerede murermester og major ved brandkorpset Thomas Andreas Blom, der var ansvarlig for murerarbejdet på Vor Frue Kirke. Kirken, som var brændt under bombardementet i 1807, blev genopbygget efter arkitekten C.F. Hansens tegninger og indviet i pinsen 1829. To år senere aflagde Hansen svendeprøve 18 år gammel den 29. juli 1831.

Arkitekten Theophilus Hansen.
Tegnet af Edvard Lehmann i 1848,
da han blev agreeret Akademiet.
Nationalhistorisk Museum.
Frederiksborg. A 3008.
Foto: Lennart Larsen.

Det vides ikke præcist, hvilket år Theophilus Hansen begyndte i Akademiets håndværkerklasser, men formentlig allerede i midten af 1820'erne. I 1829 var han indskrevet i bygningskolens første klasse som elev nr. 6, hvor han gik i klasse med bl.a. H.C. Stilling. I februar 1830 var han oprykket i anden klasse, og i oktober gik han stadig i denne klasse, som elev nr. 7. I 1830'erne var han en af professor G.F. Hetschs mest lovende elever på Arkitektskolen, og i 1832 blev han ansat som hans assistent ved elementarskolens perspektivøvelser, et job han overtog efter sin bror. Hansen udstillede sit første elevarbejde på Charlottenborg

i 1831 i ornamentfaget, nemlig tegningen til et ornament efter gipsmodel. I 1833 udstillede han tegninger til »et Stænderhus«, der fik tilkendt den lille sølvmedalje, og samme år fik han pengepræmie i ornamentfaggruppen for tegning til »en Liigvogn«. Denne tegning er det første designarbejde, vi er underrettet om, fra Theophilus Hansens hånd. Men året efter udstillede han i ornamentfaget en tegning til et bordtæppe, der fik tilkendt pengepræmien, og han blev elev i gipsklassen. I 1835 deltog han på Charlottenborg i faggruppen for bygningskunst med facade-, profil- og plantegninger af en landsbykirke, der blev tilkendt pengepræmie.

1835-38, omtrent den periode Dagbogen beskriver, var Hansen avanceret som elev på modelskolen og havde adgang til medaljeskolen. Således opnåede han i 1835 den lille guldmedalje for et teaterprojekt i klassicistisk stil. Tegningen er nu i Wien og var udstillet på Charlottenborg i 1836 sammen med en anden nu forsvundet tegning til et hospital, der blev tilkendt den store sølvmedalje (nr. 239-240).

Hansen kunne nu kalde sig »artist« og var i gang med sit afsluttende skoleår. Han gik stadig på modelskolen og fulgte forelæsninger i anatomi hos Stein, i bygningsteknik hos Friis og i kunsthistorie hos Høyen. Samtidig lagde han op til den store guldmedaljekonkurrence, der blev udskrevet hvert andet år på Akademiet. Han tegnede den stillede opgave til en børs i sommeren 1837, men projektet blev ikke godkendt af Hetsch og den øvrige dommerkomité. Hansen skriver i Dagbogen, at den eneste grund var, at Hetsch mente, han var for ung. Tegningerne til det miskendte projekt findes nu på Kunstakademiet i Wien. Hansen var dybt skuffet, hvad den sidste del af Dagbogen bærer stærkt præg af.²

Et særlig interessant kapitel i Dagbogen udgør de notater, hist og her, Hansen gjorde om sin forbindelse med hofguldsmed Jørgen Balthasar Dalhoff (1800-1890) og hans yngre bror hofgørtler Herlov Dalhoff (1806-1886). Dette samarbejde er det særdeles vigtigt at få klarlagt, fordi brødrene Dalhoff var blandt tidens dygtigste håndværksmestre, og især Jørgen Balthasar kom til at spille en vigtig rolle for håndværket og den voksende industri. Hans grundholdning var liberal, og han var en af hovedinitiativtagerne til Industriforeningen stiftet i 1838.³

Hofgørtlermester Herlov Dalhoff

Fredag den 30. december 1836 skrev Hansen i sin Dagbog: »Jeg tegnede i Dag et Dørhaandgreb til Gjørtler Dalhoff«. Det var et rutinearbejde, og han havde utvivlsomt ofte tegnet forskellige gørtlerarbejder til den blomstrende virksomhed. Herlov Dalhoff var en af branchens dygtigste og var laugets oldermand 1839-43. Han udførte sit svendestykke i 1826, et par kirkekandelabre af bronze, der blev udstillet som elevarbejde på Institut for Metalarbejdere.⁴

Derefter rejste han 20 år gammel til Europas førende kunstformereri, Det kgl. Jernstøberi i Berlin. Professor i matematik G.F. Ursin, der besøgte støberiet i 1830, så flere af hans arbejder og hjembragte et par små buster af kong William IV af England og Diebitsch-Sabalkansky, som Dalhoff havde formet og støbt.⁵

I 1834 havde Herlov overtaget sin afdøde bror Knud Plesner Dalhoffs (1794-1832) gørtlerværksted, der samtidig flyttede fra Gothersgade 11 til Norgesgade 160 (nu Bredgade) - og han giftede sig med enken Cathrine i 1836. Hun havde som Gjørtler Dalhoffs Enke forestået virksomheden et par år. Værkstedet, hvor Herlov stod i lære, var grundlagt i 1815 af Knud, der dengang var Københavns førende gørtlermester og bl.a. havde udført en del arbejde til Christiansborg Slot.

I 1836 var der 13 gørtlerværksteder i København, der havde 29 arbejdere i deres brød. I 1820'erne havde Knud Dalhoff været den første, der fra sit værksted leverede større mængder »smagfulde og smukt udførte broncerede Arbejder«. Byens gørtlere leverede mest ting til dagligbrug, især for andre håndværkere, og meget fabrikspræget gørtlerarbejde blev importeret fra udlandet, især fra Tyskland. De eneste i landet, der udførte almindeligt gørtlerarbejde i større stil, var gørtler Lassen på Mors og Raadvaddams fabrikken, der til gengæld var hårde konkurrenter til mindre værksteder i København.

I *Udsigt*, hvor de tidlige industriudstillinger blev anmeldt, gjorde man i forbindelse med den første udstilling i 1834 opmærksom på, at gørtlerprofessionen havde gjort betydelige fremskridt i de senere år, »ihvorvel det vil falde vanskeligt at naae de udenlandske Arbejder i Lethed og billig Priis«. Der var indsendt arbejder fra Gjørtler Dalhoffs Enke bestående af lyse-

stager, et skrivetøj, epauletter, dørbeslag m.v. Arbejdet blev anset som smagfuldt og godt udført, »hvorfor man saameget mere maa beklage Dalhoffs tidlige Død, som han i Udlandet havde erhvervet sig særdeles Dygtighed i sit Fag«.

Vedrørende udstillingen 1836 mente man, at den indenlandske produktion af bronzevarer i almindelighed lod meget tilbage at ønske. Dog var der håb forude. Man havde noteret, at Knud Dalhoffs værksted var overtaget af lillebroderen Herlov, og »er endnu næsten det eneste, der udfører fine broncerede og Bijouteri-Arbejder, som dog i Priis staae langt over de udenlandske. Ogsaa Hof-Guldsmed [Jørgen] Dalhoff har oftere viist sin Dygtighed i dette Fag.« Udstillingskommissionen var af den opfattelse, at bronzearbejder og pletterede arbejder kunne blive en god håndværksindustri herhjemme, når man sammenlignede med det store udbud i denne genre, produceret i Wien, England og især på franske fabrikker.

Mesterstykker

I 1830'erne skete der en række forbedringer i håndværkernes undervisning og uddannelse takket være Hetschs indsats på dette område. Mange fulgte tegneundervisningen ved De Massmannske Søndagsskoler, ved Akademiet og på De Reiersenske Tegneskoler. En afdeling af sidstnævnte havde til huse på Charlottenborg, og her underviste Theophilus Hansen håndværkere hver søndag eftermiddag. Men skønt mange fag krævede, at svende og mestre selv kunne udføre tegninger til deres arbejder, fik de ofte professionel hjælp, og der opstod et nært og frugtbart samarbejde mellem kunstnere og håndværkere. I Dagbogen gives righoldige oplysninger om, hvorledes Hansen ofte tegnede mesterstykker for forskellige svende, bl.a. snedkere, kobbersmede, guldsmede, gørtlere, drejere m.v. I reglen var Theophilus Hansens honorar for et sådant arbejde til den vordende håndværksmester 5 rigsdaler. Men så blev arbejdstegningen også perfekt og anvendelig som model for det ypperste i det pågældende håndværk.

Flere af Hansens fremragende tegninger til kunsthåndværk blev udsendt som litografier graveret af ornamentskolens leder Johan Daniel Petersen til *Fortegninger for Haandværkere*, redigeret af G.F. Hetsch og udsendt af Kunstakademiet 1839-

43. Mange af de modeller, der blev vist, var mesterstykker udført i 1830'erne. Ved adskillige af de ialt 72 tavler står der tydeligt angivet ved inv., at Th. Hansen udførte den.

I 1836 udstillede Herlov Dalhoff sine mesterstykker, der omfattede fem katalognumre på Industriudstillingen (nr. 577-581). En forgyldt lysekrone, en lysskærm med lampe, et par lysestager af bronze og et skrivetøj i zink og messing. Desuden viste han det danske våben, opdrevet på fri hånd, to sabelhæng med beslag, samt prøver af forskellige våbenknapper.

Gørtlerlaugets oldermand gjorde i 1830 opmærksom på, at fagets to sidste mestre, i stedet for de sædvanlige arbejder, havde udført »en ægte forgyldt Zirats til en Gemakslampe« og »en messingbronceret Bispestav til afdøde Biskop Balles Gravmonument«. Sidstnævnte var udført af Knud Dalhoff. I disse år opblødtes de traditionelle strenge faggrænser i flere håndværk, og ved et dekret af december 1829 var det tilladt at kombinere sværdfejer- og gørtlerfaget. Ellers var bestemmelsen i lauget de ting, Herlov Dalhoff udførte. Endvidere var det i 1821 tilføjet, at man skulle »egenhændigen poussere i Vox, og paa fri Haand drive i Metal enten et Ornament eller det danske Vaaben«. ⁶

Blandt Herlov Dalhoffs mesterstykker ved man med sikkerhed, at den forgyldte lysekrone med blomster var tegnet af Th. Hansen, hvis tegning er afbildet i *Fortegninger for Haandværkere* tavle 56 med angivelse af Th. Hansen inv. og J.D. Petersen sc. Det kan således konkluderes, at Hansen tegnede lysekronen omkring 1834, da det formentlig tog mindst et år at udføre det krævende arbejde på værkstedet.

Udstillingen blev anmeldt i *Nyt Magazin*: »Meest Opmærksomhed vil dog maaskee Gjørtlermæster H. Dalhoffs forgyldte Lysekrone med Blomster tiltrække sig; den udmærker sig ved smagfuldt Arbejde og en skjøn Forgyldning«. Udstillingskommissionen var særdeles tilfreds med Dalhoffs arbejder og fandt ham værdig til at blive anerkendt med hæderlig omtale. »Af disse Arbejder maae vi først nævne Dalhoffs Lysekrone, der var meer end almindelig godt formet, støbt, ciseleret og forgyldt samt tillige meget smagfuld. De andre Sager vare ligeledes godt udførte«. ⁷

Lysekronen blev udformet som en hængelampe med seks lysearme ophængt i kæder med rigt ornamenterede led, der

øverst samles i en bladkrone bestående af palmetter, blomster og bladværk. Holderne var svungne akantusstængler med bladornamentik i karakteristisk sen dansk empirerstil. Den unge Theophilus Hansen viser i dette tidlige arbejde en sikker formsans i tidens smag, men også karakteristisk for hans senere arbejder. Han er tydeligvis influeret både af Hetschs stil og af professorens teorier om, hvor vigtigt det, han kaldte »den rene smag«, var for godt kunsthåndværksarbejde. En smag som Hetsch selv gennemførte ved en række arbejder, han designede for dansk kunsthåndværk siden 1820'erne.

Dalhoff arbejdede åbenbart videre med den komplicerede lysekronemodell, for i 1844, da han var blevet udnævnt til hofgørtler, udstillede han en bronzelysekroner og en bronzelampe på Industriudstillingen (nr. 1238-1239). De var til salg for henholdsvis 80 og 16 rigsdaler. I kritikken i *Udsigt* gav disse og andre udstillede numre anledning til nogle overvejelser om gørtlerfaget i almindelighed. Der var nu efterhånden 18 mestre med 51 hjælpere i hovedstaden. Hovedstadens værksteder havde stadig deres hårdeste konkurrent i Raadvaddams fabrikk, der havde særlige afsætningsaftaler med isenkræmmerlauget.

Hofguldsmed Jørgen Balthasar Dalhoff

En af datidens markante personligheder var hofguldsmed Jørgen Balthasar Dalhoff, der fik denne titel i 1833. Som 15-årig rejste han i 1815 til København fra hjemmet i Ønslev præstegård på Falster og kom i guldsmedelære. Da han blev svend i 1820, ernærede han sig som gravør og ciselør bl.a. for sin bror Knud, og sammen udførte de otte grønpatinerede kandelabre til Christiansborg Slot.⁸ Den daværende prins Christian Frederik (Chr. VIII) skaffede den talentfulde eksperimenterende håndværker en 3-årig understøttelse fra Den Reiersenske Fond, og 1824-27 rejste Dalhoff til Berlin, Wien, Rom, Napoli og Paris. Han arbejdede flere steder undervejs bl.a. i Thorvaldsens værksted i Rom.

Ved sin hjemkomst blev Dalhoff ansat som lærer ved ornamentskolen på Kunstakademiet (1827-64) og søgte samtidig i 1828 om at måtte arbejde i alle ædle og uædle metaller. Samme år udførte han sammen med Knud Dalhoff et meget flot æres-

Skydeskive med genius der bærer en forhammer. Det kgl. københavnske Skydeselskab og danske Broderskab nr. 633. »J.B. Dalhoff 21. Aug. 1839«. Københavns Bymuseum. Foto: Københavns Bymuseum.

sværd til landgreve Carl af Hessen tegnet af Hetsch og afbildet i *Fortegninger for Haandværkere* tavle 31. Hetschs originaltegning signeret »Hetsch Mai 1828« blev udstillet på Institut for Metalarbejdere i 1829 sammen med aftryk af de stempler, der var anvendt til hovedornamenterne. I *Magazin* skrev man, at klingen blev leveret fra Frederiksværk, og arbejdet på heftet og skeden var udført af gravør og guldarbejder Dalhoff.⁹ På grundlag af dette og sine andre arbejder blev han guldsmedemester uden prøve ved kgl. resolution i 1829. Samme år forelagde J.B. Dalhoff Akademiet en plan for søndagsundervisning for guldsmede, som blev godkendt af C.W. Eckersberg i november. Han oplyser selv, at eleverne på guldsmedenes søndagsskole i hans værksted lærte at tegne, modellere og gravere, og at han havde udført fortegninger bestående af vaser, tegnet efter antikke forbilleder.¹⁰

Guldsmede

I 1836 var der i København 103 guldsmedemestre, der beskæftigede 147 arbejdere. Der blev indført en betydelig mængde guldarbejde, dog lidt mindre end tidligere. Af egentlige juvelerer var der kun ganske få værksteder. Det, der indførtes, bestod

mest af småting, men også pressede sølvarbejder, der dog kunne fremstilles ligeså billigt i Danmark. I mange mindre værksteder udførtes meget sølvarbejde til de store guldsmede, der havde velforsynede butikker, men ikke havde eget værksted. Det havde været et stort problem, at meget guldarbejde blev udført i en for dårlig metalkvalitet, og man havde indført nye bestemmelser om lødigheden. Man mente, at for at konkurrere med de udenlandske arbejder, var det en hovedopgave for laugene, »at stræbe efter en ædlere, renere Smag«. I 1836 blev der på Industriudstillingen vist nogle få guld- og sølvarbejder bl.a. fra tre af de bedste værksteder, nemlig Dalhoff, Fuchs og Prahl.

Ved folketællingen i 1840 var der 114 mestre i guld- og sølvsmedelaugene og 178 medarbejdere, men beklageligvis så man kun i begrænset omfang deres arbejder på udstillingerne i 1830'erne, og de var heller ikke fyldigt repræsenteret på Industriudstillingen i 1840. Det, der blev vist, var hovedsagelig almindelige kurante varer. Guldsmedene fik sjældent bestilling på større arbejder, fordi arbejder fra London og Paris var mere efterspurgt.

Dalhoff stod for fornyelse inden for guldsmedekunsten og eksperimenterede især med dekoration ved ætsning og forgyldning i forskellige farver, samt rifling af sølvgenstande. Som den første i Danmark gjorde han brug af optrykning af sølvarbejder på drejebænk. I 1830'erne arbejdede han som guldsmed, men i 1840'erne udførte han store støbninger i terrakotta og bronze, f.eks. Drengen med Svanen (1836), Thorvaldsens 2 m høje statue af Christian IV til kapellet i Roskilde (1841), fire kolossale bronzestatuer til Christiansborg (1844) og kvadriegen på Thorvaldsens Museum (1846).

Udstillingsarbejder

På den første industriudstilling afholdt på Charlottenborg i 1834 viste hofguldsmed Dalhoffs værksted Gothersgade 11 opfindelser, sølvarbejde og stempler. »En Knæepresse«, konstrueret af ham selv, vakte opmærksomhed. Den var beregnet til at udskære og oppresse tynde plader. I anmeldelsen skrev man: »Den indtager kun ringe Plads, og da man nøje kan beregne den Kraft man anvender, og desuden kan stille Stemplet efter Godt-befindende, er man mindre udsat for at anvende en overflødig

Kraft, der ellers kun ruinerer Stemplet, Arbeideren har endvidere begge Hænderne frie«. Det var en klar forbedring inden for metalfagene. Han udstillede også en del stempler til bogtryk. »Heraf vare flere fortrinligt udførte og vise ham ogsaa som en dygtig Graveur, hvortil man iøvrigt seer tydelige Spor ved alle hans andre Arbeider«.

Odense væddeløbspokal

Et af hofguldsmedens særlige områder i 1830'erne var fornemme æres- og præmiepokaler. På den omtalte industriudstilling i 1834 viste Dalhoff en præmiepokal af sølv og en kandelaber af messing. Sidstnævnte, der var ætset, var dog udført af hans lærling.

Pokalen var, som dens indskrift »Odense Væddeløb 15de August« oplyser, udført som kostbar præmiepokal til det årlige fynske hestevæddeløb. Den bestod af et højt bæger på riflet søjlefod og låg prydet med Apollo med lyren. Stilen er klassisk streng og passende til et sådant pragtstykke.

Selve bægeret var dekoreret med en omløbende ætset relief-frise, hvis motiv er hentet fra Thorvaldsens Alexanderfrise. Det var helt i tidens ånd at anvende Thorvaldsens arbejder som forlæg eller inspiration til kunsthåndværk. Alexander den Stores indtog i Babylon var et af Thorvaldsens mest beundrede værker. Originalmodellen blev udført til Quirinalpaladset i Rom i 1812 i anledning af Napoleons ventede besøg, og Thorvaldsen udførte flere kopier eller variationer.

Sølvpokalen omtales udførligt i en samtidig anmeldelse: »Vi nævner her først den af Hofguldsmid Dalhoff fremstillede særdeles smagfulde og vel udførte Pokal, hvorpaa Kunstneren ved Æstning, istedetfor som ellers ved Ciselering, har fremstillet et Partie af Thorvaldsens Alexanders Triumphantog i Basrelief. Dette første Forsøg med Æstning er lykkedes saa særdeles godt, at man herved tør haabe at gjøre betydelige Fremskridt, da Arbeideren vinder megen Tid, og det bliver muligt for ham, at udføre det Samme meget mere ophøiet og med langt skarpere Conturer, end ellers«.

Det er så heldigt, at Hansens tegning til arbejdet blev litograferet af J.D. Petersen til Hetschs bog *Fortegninger for Haandværkere* tavle 69. Pokalen, hvis opholdssted er ubekendt, er

Odense hestevæddeløbspokal af sølv tegnet af Th. Hansen og udført af J.B. Dalhoff i 1834. *Fortegninger for Haandværkere* tavle 69. Foto: Ole Woldbye.

blevet omtalt ved flere lejligheder af industrihistorikeren Camillus Nyrop og i bogen om Dalhoff.¹¹

Præmiepokalen er blandt de første arbejder fra Dalhoffs værksted, der med sikkerhed er tegnet af Theophilus Hansen, men det var utvivlsomt ikke første gang de to arbejdede sammen.

Samarbejdet mellem guldsmeden og arkitekten må være indledt i begyndelsen af 1830'erne, hvor begge underviste på Akademiet og tilhørte kredsen omkring Hetsch. Dalhoff, der som før nævnt, kom hjem fra udlandet i 1827, udstillede hyppigt på kunstnernes udstillinger på Charlottenborg i perioden 1829-44, ligesom Th. Hansen deltog i disse. Det første år viste Dalhoff sine modellerede buster af prins Christian Frederik, prinsesse Caroline Amalie og Thorvaldsen. I 1833 udstillede han en temaskine og en præsenterbakke af sølv (nr. 303-304), og året efter en vinkande og en fiskekæbe (nr. 360-361), der utvivlsomt blev tegnet af Hansen. En vinkande af sølv i antik inspireret stil blev udstillet i 1836 (nr. 309), den er afbildet i bogen om Dalhoff (1915, 164).

I 1836 udstillede Dalhoff på Industriudstillingen en bordopsats af sølv og prøvekort til pressede sølvarbejder. I *Udsigt* skrev man: »De indsendte Prøvekort over de forskjellige Sager, som kunne erholdes oppressede hos ham, bære Præget af den rene og ædle Stil, der findes i alle hans Arbejder, og som han saaledes søger at overføre paa Andres«. Dalhoff havde, mente man, ikke alene en fremragende smag, men havde også udviklet sig med hensyn til det tekniske. »Optrykning paa Dreierbænken er her først anvendt af ham ved Sølvarbejde. Han er derhos den Første, som her begyndte med Oppresningen og letter Arbeidet særdeles meget«. Han havde nu ved flere lejligheder vist sin dygtighed og blev hædret med udstillingskommissionens bronzemedalje.

Afbildninger for Guldsmed-Arbejde

I sin Dagbog skrev Theophilus Hansen søndag den 4. december 1836: »Eftermiddagen var jeg i Søndagsskolen hvor jeg modtog nogle nye Fortegninger, nemlig de af Dalhoff udgivne Mynsterkort, som bestod i 1 Armstage, 1 Themaskine, 2 Blade med forskjellige Slags Skeer og 1 Blad med en Mængde Borter«.

Meningen var klar, disse tavler skulle anvendes ved undervisningen i søndagsskolen.

Notatet er særdeles interessant. Det er vanskeligt at fortolke bemærkningen på anden måde end, at det drejede sig om mønstertegninger tegnet af Hansen til guldsmedearbejder udført af Dalhoff på værkstedet. Måske havde J.D. Petersen graveret trykpladerne, mens Dalhoff selv havde bekostet trykning og udgivelse af litografierne. Man må også notere sig, at Hetschs senere så benyttede *Fortegninger for Haandværkere* endnu ikke var udgivet. Disse »Mynsterkort«, som Hansen kalder dem, er identisk med et hefte i folioformat *Afbildninger for Guldsmed-Arbejde*, bestående af seks tavler udgivet i bogform 1837.

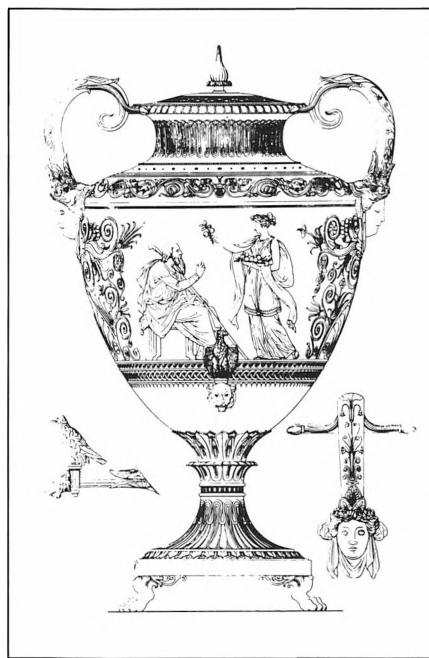
Man har ment, Dalhoff måtte være en fremragende tegner på grundlag af hans få bevarede sølvarbejder, men alt peger på, at det var Theophilus Hansen, der var hans designer fra 1833 til 1838. Dette gælder også de arbejder, der blev litograferet til *Afbildninger*. Tavlerne viser værker udført af Dalhoff mellem 1834 og 1836, netop den periode, hvor unge Hansen samarbejdede med hofguldsmeden. Man må tænke sig, at Dalhoff ønskede sine bestillingsarbejder stilmæssigt udarbejdet i særklasse. Han har givetvis forklaret Theophilus Hansen præcist, hvad han forestillede sig, og det har været en meget bundet opgave for Hansen. Forlægget for figurer og relieffer blev hentet hos tidens ypperste billedhuggere, Thorvaldsen, Freund og Bissen, som Dalhoff kendte fra Rom.

Bogen blev anmeldt i *Dansk Kunstblad* III hefte 18 14. juli 1838 (sp. 136). Der blev givet en udførlig beskrivelse af de afbildede genstande, og bladet bemærkede, at Dalhoff siden havde udgivet fire mindre mønsterblade med ornamenttegninger, »hvortil han har Stemplerne«.

Monrads temaskine

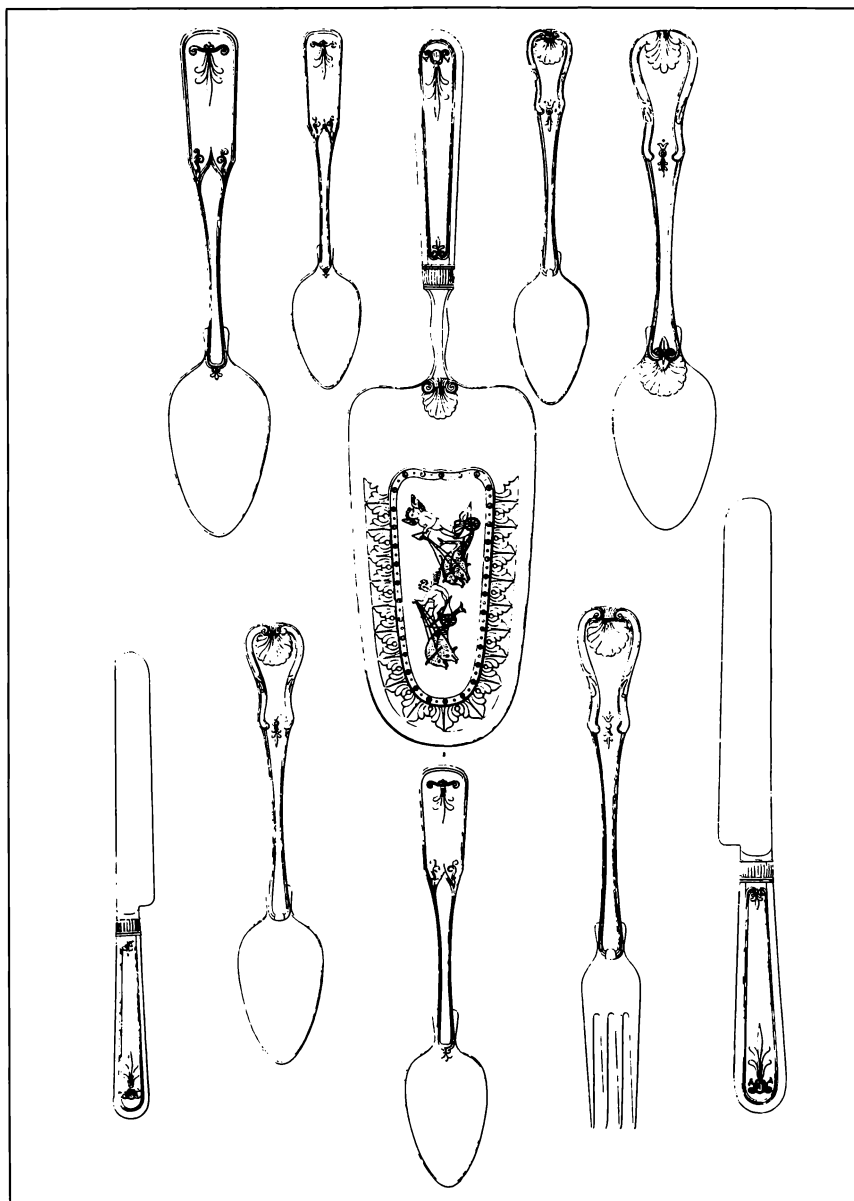
Den første tavle viser et pragtstykke af en rigt dekoreret sølvtemaskine eller samovar, der nu er i privateje. Form, stil og dekoration er tydeligt inspireret af den klassiske antikke amfora, Dalhoff havde haft lejlighed til at studere i Napoli. På den ene side er den dekoreret med to figurer, Ydun der rækker en olding æbler. Motivet havde Dalhoff hentet fra H.W. Bissen, for hvem han ti år senere støbte kvadrigen ovenpå

Monrads temaskine. Planche i *Afbildninger for Guldsmed-Arbejde* 1837. Forsiden der viser Ydun og en olding. Foto: Jørgen Watz.

hovedfacaden til Thorvaldsens Museum. Det nordiske motiv var tidens alternativ til de antikke motiver, og Bissen havde i 1834 tegnet udkast til en frise inspireret af nordisk mytologi.

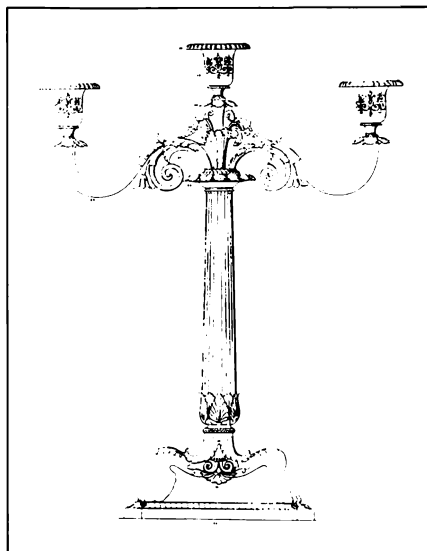
På den anden side af temaskinen, der ikke var afbildet i Dalhoffs mønsterbog, er indskriften »Generalpostdirektør David Monrad i Anledning af hans Embeds jubilæum den 13. October 1834 fra Postembedsmænd«. Denne side er afbildet i Erik Lassens bog *Dansk sølv* (1964). Lassen karakteriserer tegningen som »en sikker akademisk stilkunst, der næsten har taget livet af håndværket« og mener, at den muligvis var tegnet af Hetsch. Et albuminfotografi fra omkring 1870 af Monrads temaskine findes blandt ældre Th. Hansen fotografier af hans kunsthåndværk i Kunstakademiets samling. Der kan ikke være tvivl om, at Dalhoff har bedt Hansen tegne den uhyre kostbare temaskine. I Dalhoffs *afbildninger*, er også vist en monumental trearmet kandelaber, en fiskeske med to amoriner, der kører i triumfvogn forspændt med delfiner, samt flere andre afbildninger af helt enkelt dekorerede skeer i empirestil. Det var for-

Fiskeske, udstillet på Industriudstillingen i 1834 og andre skeer formentlig tegnet af Th. Hansen til Dalhoffs *Afbildninger for Guldsmed-Arbeide* 1834-35. Foto: Jørgen Watz.

mentlig sådanne sølvskeer professor P.O. Brøndsted fik leveret fra Dalhoffs værksted i 1840. Han var så tilfreds med disse, at han straks bestilte 18 sølvgafler.¹²

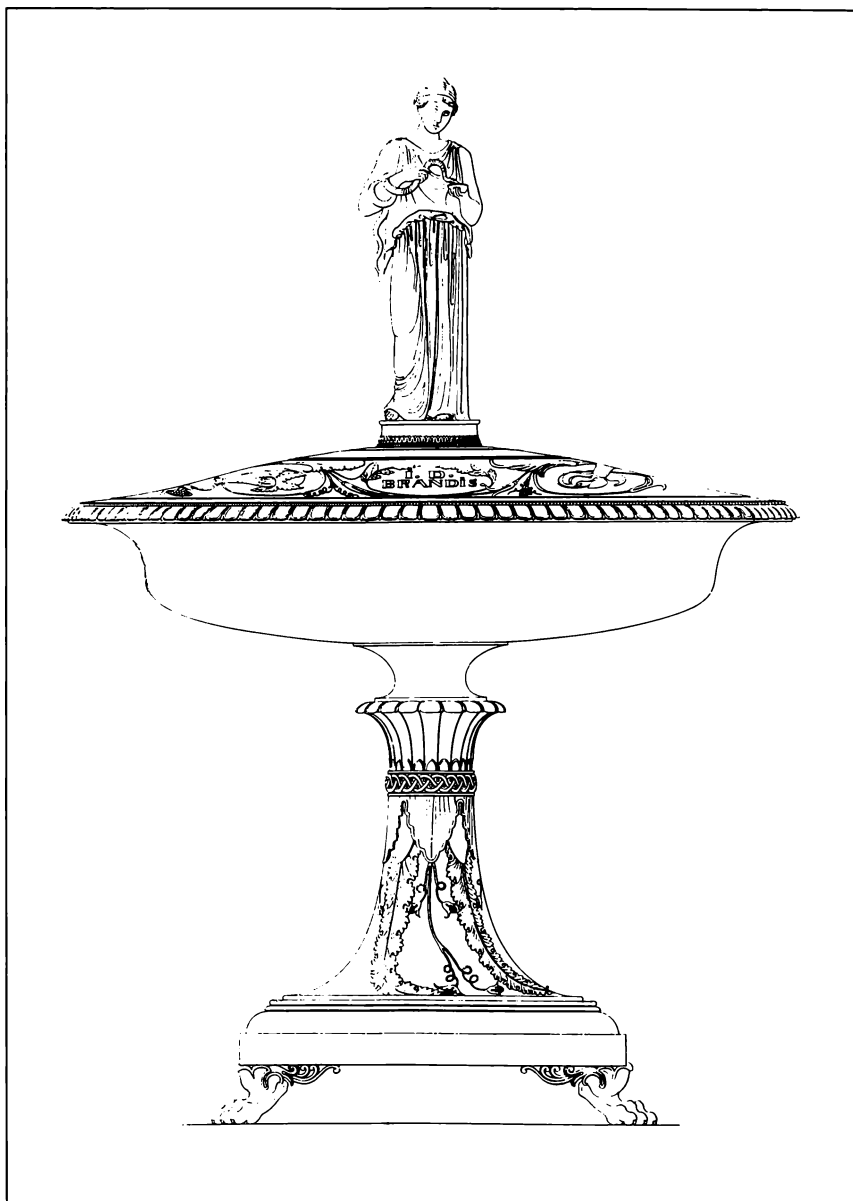
Trearmet kandelaber på løvefødder tegnet af Th. Hansen og udført af J.B. Dalhoff omkring 1835. *Afbildninger for Guldsmed-Arbejde*. Foto: Jørgen Watz.

Dalhoff udstillede på kunstnernes udstilling på Charlottenborg i 1834 (nr. 361) en fiskeske, formentlig den, der vises i bogen. Den er utvivlsomt også tegnet af Th. Hansen. Den Dalhoff'ske kandelaber med søjleformet skaft og løvefødder blev mange år senere afbildet i 2. årgang af *Industrielle Tegninger af Kunstnere, Fabrikanter og Haandværkere i de nordiske Riger*, udgivet af Christian Hetsch 1872-82, som mønsterblad for metalarbejdere. I øvrigt minder lysestagens bladornamentik og plantestængler meget om den ovenfor omtalte lysekrone, som Theophilus Hansen tegnede til Herlov Dalhoffs mesterstykke. Både stil og type var højmoderne på den tid, og også Hetsch tegnede flere lignende kandelabre afbildet i *Fortegninger for Haandværkere*. Blandt andet en sølvkandelaber gengivet på tavle 2 tegnet for guldsmed Paul Resen Eggensen.

Brandis opsats

I Dalhoffs mønsterbog vises der endvidere to graveringer af en pragtfuld bordopsats med en lågfigur i form af Hygeia, der giver

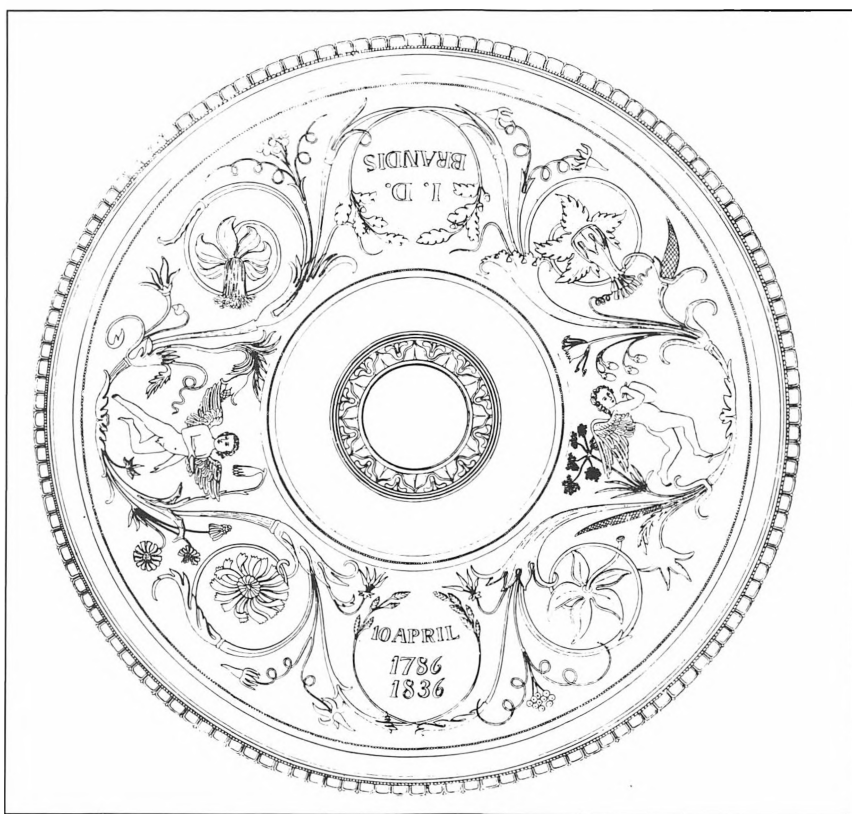

Kgl. livlæge Joachim Dietrich Brandis' sølvopsats tegnet af Th. Hansen og udført af Dalhoff i 1836. Figuren er Hygieia, der mader sin slange. *Afbildninger for Guldsmed-Arbeide*. Foto: Jørgen Watz.

sin slange føde af en lille kop. Thorvaldsen udførte i 1837 nogle marmorrelieffer af Amor, der mader Hygeias slange, som kan have været inspirationen.

Den ene tavle afbilder opsatsens forside, mens den anden tavle viser låget set ovenfra med indskriften »I.D. Brandis og 10 April 1836«. Opsatsen var, som indskriften meddeler, udført som hædersgave til Joachim Dietrich Brandis (1762- 1845) i 1836. Han blev kaldt til København fra Kiel i 1810 som dronning Marie Sophies livlæge og hædredes i forbindelse med sit 50 års doktorjubilæum.

Selve opsatsens låg var dekoreret med arabesker af danske medicinske planter forgyldt i forskellige farver, og en blå cikorie-

Lågdekoration til Brandis opsats dekoreret med genier og medicinske planter. *Afbildninger for Guldsmed-Arbejde*. Foto: Jørgen Watz.

plante var belagt med guld og platin. Mellem planterne svæver to genier, der leder efter medicin.

Arbejdet blev udstillet på Industriforeningen i 1836, og anmelderne skrev: »Af Sølvarbeide stod Dalhoffs Bordopsats [til Brandis], der selv i Paris vilde have gjort sin Mester Ære baade med Hensyn til Smag og Udførelse, som et af de bedste Stykker, Udstillingen kunne opvise...«. ¹³

En dåse og en pokal

Søndag den 5. februar 1837 arbejdede Hansen med forskellige opgaver, bl.a. »Tegnede jeg paa en Smykkedaase til Dalhoff«. Om mandagen: »Jeg tegnede noget paa Tegningen til Dalhoff«, og søndag den 12. februar kunne han notere: »Tegnede jeg en Smykkedaase til Dalhoff, og da den var færdig skrev jeg Ansøgningen til Kunstforeningen«. Sidstnævnte var vedrørende Th. Hansens planlagte studierejse til Ribe i sommeren 1837. Vi ved desværre ikke, hvordan denne dåse så ud, men den er formentlig identisk med den Wilhelmine Dalhoff nævner i et brev til sin mand den 26. maj 1837. Dalhoffs svend Asbjørn Jacobsen, skrev hun, »vil nu se at faae Schmucktrågeren færdig, thi Fick stringerer meget med at faa den«. Justitsråd og auktionsdirektør J.Chr. Fick var Dalhoffs husvært på Sankt Annæ Plads. I brevet nævner hun også, at Jacobsen skulle til at gå i gang med at udføre prins Christians pokal. ¹⁴

Det er formentlig den pokal, Th. Hansen omtaler i Dagbogen lørdag den 8. april. Den dag tegnede Hansen forskelligt, han besøgte Hetsch på Akademiet og Høyen. Dernæst skriver han: »Jeg tegnede paa en Pokal til Dalhoff«. Dagen efter noterer han »Tegnede jeg atter paa Pokalen til Dalhoff og paa et Handskemagerskilt«. Dalhoff omtales ikke mere i Dagbogen. På et møde i den nyetablerede Industriforening den 22. januar 1839 fremviste Dalhoff en sølvpokal med dekorationer og pletteret kobber på siderne, såkaldt guillocheret arbejde. Pokalen blev beskrevet i *Industri-Foreningens Tidende* I nr. 20 1839, som magen til Brandis' opsats.

Dalhoff havde fremstillet »en Pocal med Decorationer, analoge med dem, der var anbragte paa en, han tidligere havde udført, og som Publicum har seet i Industriudstillingen paa Charlottenborg 1836«.

Dalhoff havde tidligere udført tre præmiepokaler til hestevæddeløb i Augustenborg. De blev alle vundet af Eduard Weber og befinder sig nu på Rosenkrantz gods ved Kiel. Pokalerne er beskrevet udførligt og afbildet af O. Bonefeld.¹⁵ To af disse pokaler blev udført i 1833. Den ene blev skænket af prinsesse Caroline Amalie og den anden, i drevet sølv på løvefødder, blev doneret af prinsesserne Caroline og Wilhelmine. Den tredje pokal blev udført af Dalhoff i 1836 og blev, som den førstnævnte skænket af Caroline Amalie. Den var også i sølv med hank og indvendig forgyldt. Pokalernes design har været tilskrevet Hetsch, men de kan, efter min overbevisning, sammen med de øvrige arbejder omtalt ovenfor, med stor sandsynlighed tilskrives Theophilus Hansen.¹⁶

Drengen med Svanen

Dalhoff var fuld af overraskelser og vakte stor opmærksomhed med sin første større bronzestøbning af billedhuggeren H.E. Freunds springvandsfigur Drengen med Svanen, der skulle opstilles i Kongens Have. Mandag den 5. december 1836 skrev Theophilus Hansen i sin Dagbog, at han arbejdede på en tegning af døren til Ribe Domkirke, var ude at undervise, og at han ville besøge malerne Adam Müller og Jørgen Roed, der dog ikke var hjemme. Så gik han på Akademiet, for at se om der var prøver, »men da dette ikke var Tilfælde, gik jeg igjen. Da jeg gik derfra fik Lodberg, Helsted og mig med sig hen til Dalhoff for at see ham støbe den sidste Vinge til Svanen i Kongens Hauge. Jeg kom derfra Kl. 10 1/2, hvorefter jeg satte mig til at læse«.

På dette tidspunkt havde Dalhoff taget sit nye store værksted på Sankt Annæ Plads 60 i brug. Maleren Frederik Ferdinand Helsted (1809-1875) var en af Theophilus Hansens nærmeste venner i ungdomsårene og nævnes ofte i Dagbogen. Den omtalte Lodberg var billedhuggeren Carl Wilhelm Lodberg (1814-1844), elev på Kunstakademiet. Han udførte i sit korte liv flere arbejder for Freund, både statuen af Odin og et bronzeret kaminsæt. Sidstnævnte blev udstillet på Industriudstillingen i 1836 og omtalt som »ualmindeligen smagfuldt og smukt udført«.¹⁷

Det var en kostbart sag at støbe Freunds springvandsfigur, og i februar 1836, da Dalhoff var i fuld gang med kroppen, skrev

H.E. Freunds springvandsfigur Drængen med Svanen i Kongens Have. Støbt af J.B. Dalhoff i 1836. Ældre fotografi. Kunstakademiets Bibliotek.

han til Jonas Collin. Han spurgte, om han kunne gøre sig håb om »at skulde fuldføre den af mig paabegyndte Svane til Rosenborg Hauge«. Problemet var økonomi. Han måtte bede om flere penge, skønt hans bror Herlov for et år siden havde lovet at ville skaffe »Udlæg til Materialierne og levere en Svend til Hjælp«,¹⁸

Drengen med Svanen blev dog færdig som planlagt og udstillet på Charlottenborg (nr. 355) i marts 1837, hvor anmelderen var fuld af lovord over skulpturen og støbningen. »Vi har med stort Velbehag betragtet Fontainen til Rosenborg Have. Den er fortrinligt udført i Bronze af Hof-Guldsmed Dalhoff efter Hr. Freunds Model«. Man var dog ikke helt tilfreds med måden den var udstillet på. Det røde papir, den stod opstillet på, var ikke nogen god baggrund for den grønne bronze, det ville have været bedre, mente man, med en lys farve.¹⁹

Wilhelmine Dalhoff skrev morsomt den 20. maj til sin mand, der nu var rejst på studierejse: »Idag er Svanen spadseret hen i Kongens Hauge, men den vil ikke blive opsat førend sidst i næste Uge; indtil den Tid staaer den hos Gartneren«. Den 26. juni kunne hun meddele, at Asbjørn Jacobsen skulle hen i morgen »i Kongenshaug for at faa Svanen op«. ²⁰ Figuren står nu i Statens Museum for Kunst, mens en nyere støbning fra 1914 har erstattet den oprindelige i haven.

Anden juledag 1836 skrev Hansen, »var jeg i Holmens Kirke og hørte Münter, her traf jeg Dalhoff med hvem jeg gik hjem og drak Schokolade«. Balthasar Münter var kapellan ved Holmens Kirke og en af de aktive mænd bag De Massmannske Søndags-skoler. Vi ved, at Dalhoff få dage senere, nemlig den 29. december skrev til Kunstakademiet: »Undertegnede har i flere Aar saa inderlig ønsket at kunde gjøre en Reise til Paris, dette Ønske er i Aar især forøget«. Han ville gerne lære nyt om forgyldning og ønskede også at besøge nogle fabrikker ved Rhinen. Til dette formål ville han indsende en ansøgning til Fonden ad usus publicos om understøttelse på 4-500 rigsdaler og ønskede Akademiets anbefaling. Et argument var, at han følte sig overanstrengt. »Da jeg i Efteraaret en Tid arbeidede formeget om Nætterne har mit Helbred lidt noget haaber jeg ogsaa at en Reise vilde være mig gavnlig«. Han havde ladet nogle af sine arbejder radere i zink og tillod sig at »indsende nogle Aftryk af

samme, samt en Gipsafstøbning«. Formentlig hentydede han til *Afbildninger for Guldsmed- Arbejde*.²¹

I marts 1837 modtog Dalhoff den ansøgte rejseunderstøttelse fra Fonden ad usus publicos og Den Reiersenske Fond, og rejste til Frankrig og England for at studere forgyldning og presset arbejde. Kunstakademiet havde anbefalet Dalhoff, fordi de med glæde og tilfredshed havde set »den ualmindelige Skønhed i hans Arbejder«. Dalhoff selv fremhævede i sin ansøgning den 30. december 1836, at han eksperimenterede med at ætse ornamenten på sine kunstarbejder, »saa jeg med Penselen kan danne ophøiede Ting liig de Antikke«. Han havde også arbejdet forgyldning i forskellige farver, f.eks. Brandis opsats, og havde i det sidste år arbejdet med ting af presset jern, f.eks. bakker, brødbakker o.lign. Han udstillede to prøver på pressede borter af jern i 1836, om hvilke anmelderen skrev, at »de ere een af de mange Prøver paa hans heldige Bestræbelser for at arbejde i andre Metaller end dem, der egentligen tilhøre hans Profession«. ²²

Det skal også nævnes, at Dalhoff stod for nogle af tegningerne til møntguardein P.R. Hinnerups *Haandbog for Juvelerer, Guld- og Sølvarbejdere* udgivet i 1839 og dediceret til H.C. Ørsted. Det var den første lærebog på dansk i faget. Kopierne var gjort efter Dalhoffs skitser tegnet på hans studierejse i 1837, men viser ikke nær den samme standard som Theophilus Hansens tegninger.

Vejene skilles

Foråret 1838 var en travl tid for Theophilus Hansen. Han førte ikke mere Dagbog, men skrev dog den 1. januar: »Jeg begyndte Aaret med at gaae flittig i Kirke, Da jeg var først i Holmens Kirke til Froeprediken at høre Münter, som holdt en fortræffelig Tale og om Eftermiddagen i Frederiks Tydskkirke paa Christianshavn at høre Grundtvig, hvilket var første Gang jeg baade saa Tydskkirke og hørte Grundtvig«. Kort efter blev Hansen engageret af snedkermester Johannes Lasenius Kramp til at tegne fortegninger til Snedkernes Tegneforening, etableret af Kramp i 1837, men dette arbejde blev ikke færdigt. Theophilus Hansen fik på Hetschs anbefaling et rejsestipendium fra Den Reiersenske Fond til at studere industri og håndværk i Tyskland og

Østrig.²³ I maj rejste han afsted med et par af sine studiekammerater, men i stedet for at vende hjem, fortsatte han til Athen for at besøge sin bror Christian. Efter 8 år i Athen (1838-46) blev han ansat som arkitekt i Wien, hvor Theophilus Hansen fik sin store arkitektvirksomhed og også arbejdede som kunstindustriel designer.²⁴

Således skiltes Hansens og Dalhoffs veje, og det tætte samarbejde ophørte. På det tidspunkt, Hansen rejste, købte Jacob Scavenius herregården Basnæs, som Hetsch ombyggede og nyindrettede. Han tegnede også en smuk empirelysestage, som Dalhoff udførte i sølv i otte eksemplarer, hvoraf de fire blev erhvervet til Kunstindustrimuseet i 1980. Hetschs tegning blev publiceret i *Fortegninger for Haandværkere* tavle 65.²⁵ Dalhoff udførte ganske vist de store støbninger for Thorvaldsen og Bissen i 1840'erne, men beskæftigede sig efterhånden stadig mere med fabrikmæssige produkter. På Industriudstillingen i 1840 kunne man konstatere, at »Metallernes tekniske Vigtighed og stedse mere udstrakte Anvendelse fremkalde endeel forskjellige Arbejder, som tildeels drives fabrikmæssigt«, og hverken kunne kaldes gørtler eller guldsmedearbejde. Heriblandt var J.B. Dalhoffs prøver på forskelligt arbejde i nysølv og prøver i kobber, »frembragte ved den galvaniske Strøm«.

Mange år senere fik Theophilus Hansen og Dalhoff igen forbindelse med hinanden. De mødtes i 1884, da Theophilus Hansen var i København med et projekt til et nyt Christiansborg Slot, der var brændt. Ved tilbagekomsten til Wien sendte Hansen Dalhoffs egen tegning tegnet »for 60 Aar siden« i Pompeji. Hansen skrev: »Med største Glæde har jeg ofte betragtet den [tegningen] og forstaaet den Følelse for de græske Former, som De med saa megen Kærlighed har forstaaet at nedlægge i den tilsyneladende simple Genstand. Jeg tvivler nu ikke om, at det vil glæde Dem lige saa meget, som det har glædet mig, efter saa lang Tids Forløb at tilbagekalde de glædelige og haabefulde Tanker i Deres Ungdom.«²⁶

LITTERATUR OG FORKORTELSER:

Afbildninger for Guldsmed-Arbejde. Udg. J.B. Dalhoff, 1837.

Charlottenborg = Fortegnelse over de ved det Kongelige Akademie for de skønne Kunster offentlig udstillede Kunstnerværker. Kjøbenhavn. En del af katalogernes oplysninger ordnet efter kunstnere er samlet i C. Reitzel:

Fortegnelse over danske Kunstnere Arbejder paa de ved Det kgl. Akademie for de skønne Kunster i Aarene 1807-1882 afholdte Charlottenborg-Udstillinger. Kjøbenhavn 1883.

Fortegninger = Fortegninger for Haandværkere. Med Autorisation af Det kongelige Academie for de skønne Kunster. Udg. G.F. Hetsch, Kjøbenhavn 1839-43. *Industrie - Udstillingen = Fortegnelse over indenlandske Industrie-Produkter indsendte til Udstillingen i Kjøbenhavn*. 1834, 1836, 1840 & 1844. Kjøbenhavn.

Magazin = Magazin for Kunstnere og Haandværkere. Udg. G.F. Ursin, fortsat som *Nyt Magazin for Kunstnere og Haandværkere. Kvartalsberetninger fra Industriforeningen i Kjøbenhavn*. Red. J. Wilkens. 2. Aarg. 1842 (Industriudstillingen 1840).

Udsigt = Udsigt over den af Industriforeningen foranstaltede Udstilling i September 1834 & August og September 1836 & 1844. Kjøbenhavn 1835, 1837 & 1845.

HENVISNINGER OG NOTER

1. Dagbog 1836-37 i Det kgl. Bibliotek, Ny kgl. Samling 3043, 4°. Hele Dagbogen med kommentar er under udgivelse af undertegnede. Dele af Dagbogen, særlig vedrørende Th. Hansens ophold i Ribe er blevet benyttet af Villads Villadsen: *Ribe Domkirke*. Et gulddaldermotiv i dansk kunst. Ribe 1974.
2. R. Wagner-Rieger und M. Reissberger: *Theophil von Hansen*. Wiesbaden 1980 (med bibliografi).
3. C. Nyrop: Jørgen Balthasar Dalhoff. *Tidsskrift for Kunstindustri* 5 1888, 105-114; N. Dalhoff: *Jørgen Balthasar Dalhoff*. Et Liv i Arbejde. Kjøbenhavn 1915-16; T. Branth: *Strejfflys over Industrirådets historie*. Industriforeningen og Industrirådet 1838-1988. Kjøbenhavn 1988.
4. *Magazin* I 1827, 136-139 anmeldelse: Kunstudstilling af Haandværksarbejder.
5. G.F. Ursin: Reise til Berlin. *Magazin* 2. rk. I 1830, 368.
6. *Magazin* III 1829, 182 & 2.rk I 1830, 31; K. Kryger: *Allegori og Borgerdyd*. København 1985, 279 (Balles monument på Assistens Kirkegård).
7. *Nyt Magazin* I 1836, 13; *Udsigt* 1837, 77.
8. K. von Folsach: *Fra nyklassicisme til historicisme*. Arkitekten G.F. Hetsch. København 1988, 152, fig. 128; afbildet i *Fortegninger for Haandværkere* tavle 27.
9. *Magazin* IV 1829, 110; Hetschs tegninger er nu i Kunstindustrimuseet, jfr. *Arkitekten G.F. Hetsch 1788-1864*. Red. E. Hiort. Udstilling i Kunstindustrimuseet 9. september-23. oktober 1988, nr. 174,

- 163; A. Hoff, H.D. Schepelern & G. Boesen: *Royal Arms at Rosenborg*. Copenhagen 1956, 103.
10. Dalhoff op.cit. 1915, 157, 159.
11. Odense væddeløbspokal: *Industrie-Udstillingen* 1834, nr. 572; *Udsigt* 1835, 16; C. Nyrop: Kjøbenhavns Guldsmedelav. *Tidsskrift for Kunstindustri*, Særtryk 1885, 100 & *Meddelelser om dansk Guldsmedekunst*. Kjøbenhavn 1885, fig. 75; Dalhoff op.cit. 1915, afbildet s. 159.
12. Dalhoff op.cit. 1915, 247.
13. *Afbildninger for Guldsmed-Arbejde* 1837, tav. II-III; *Industrie-Udstillingen* 1836; *Udsigt* 1837, 81; Nyrop op. cit. 1885, 150; Dalhoff op. cit. 1915, afbildet s. 213 & 406.
14. Dalhoff op.cit. 1915, 183.
15. O. Bonefeld: Hestevæddeløb og væddeløbspræmier i hertugdømmerne i 1820'erne og 1840'erne. *Sønderjyske Årbøger* 1979, 5-29, fig. 6-8. Pokalen til prins Ferdinand eller Christian Frederik omtales s. 26.
16. Folsach op.cit. 1988, 152.
17. *Udsigt* 1837, 77; Dalhoff op.cit. 1915, 263, afbildet 263. Friends tegning gengives i *Fortegninger for Haandværkere*, og sættet er nu på Frederiksborg Museet.
18. Det kgl. Bibliotek Collinske Brevsamling XXIIa, 4 13.02.-1836.
19. *Dansk Kunstblad* II hefte 8 20. maj 1837, 64.
20. Dalhoff op.cit. 1915, 182-183.
21. Rigsarkivet, Kunstakademiets arkiv. Behandlede sager (1836-37) 1.2.18; *Fonden ad usus publicos*. Udg. Rigsarkivet. Ved Henny Glarbo. III. København 1947, 432-434.
22. *Nyt Magazin* I 1837, 8.
23. Villadsen: En ung Arkitekts Rejse-dagbog. Blade af Theophilus Hansens rejse-dagbog 1838. *Architectura* 1 1979, 88-108.
24. R. Gjellerup: Friherre Theophilus Hansen. *Tidsskrift for Kunstindustri* 2 1886, 52-57. En stor samling fotografier fra 1870'erne af Th. Hansens kunstindustri i Wien er nu i Kunstindustrimuseets Billedsamling.
25. K. von Folsach: Fire lyses-tager af sølv. *Det danske Kunstindustrimuseum. Virksomhed*. V 1969-1982. København 1985, 114-115.
26. C. Nyrop: En Tegning af Hof-Guldsmed J.B. Dalhoff. *Tidsskrift for Kunstindustri* 4 1887, 125-126 fig. 133; Dalhoff op.cit. 1915, 411 (brev 3. april 1886).

»... med klare glade Øjne.«

Wesselsminde

Dagbladet Politikens svagbørnskoloni ca. 1900-1920¹

Af Ning de Coninck-Smith

I juni 1903 bragte Politiken på forsiden en artikel af chefredaktør Henrik Cavling. Heri opfordrede han avisens læsere til at bidrage til bladets indsamling til feriekolonier for fattige og syge københavnerbørn. Han sluttede artiklen således: »Man tænker sig let med hvilke Følelser, f.eks. brystsyge Børn er Vidne til, at deres lykkelige Kammerater pyntede og glade forlader Baggaarden. Er Sygdommen i sig selv en Ulykke, hvor meget mere maa da ikke Tanken om Forbigaaelse og Forladthed pine de syge Børns Sind?«

Cavling havde åbenbart fået slået de rigtige strenge an, for opfordringen gav resultat. 100 drenge blev den sommer sendt afsted på feriekoloni i et samarbejde mellem Københavns Kommunelærerforening og dagbladet Politiken. Drengene blev indkvarteret på højskoler og i forsamlingshuse. I juli besøgte Cavling een af dem, Vallø højskole, som havde til huse i en gård på Midtsjælland.

Beretningen om besøget blev bragt på forsiden ved siden af artikler om modermorderen Arthur Jørgensen og en udenrigspolitisk reportage om det spændte forhold mellem Japan og Rusland. Cavling beskrev malende kultursammenstødet mellem højskolen og børn fra »socialdemokratiske Hjem i København«: »Maaske var der enkelte af Drengene, som fandt Højskolelæreren lidt barnlig, eller rettere; tidligt modnede, som Fler-tallet af dem var i Storbyens dybe Gader, følte de sig i visse henseender Værten overlegen, men samtidig fandt de hos ham en folkelig Respekt for Friheden, der traadte ind i deres københavnske Forestilling og smigrede deres Forfængelighed. Tilstræbte ikke Hr. Jensen at behandle dem som »danske Mænd!«

Politiken den 1. juli 1909.

Opholdet var delt i lige dele sund kost, leg og arbejde på gården og dens marker. På sin rundgang på højskolen var Cavling kommet ind i loen, hvor drengene var i fuld gang med at lege i høet. »Legen gik ud paa, at »begrave« og som man kan tænke, foregik den derfor væsentligt under Overfladen af de ca. 2 Alen dybe Halmlag. Nu og da bølgede hele Logulvet op og ned i en voldsom Søgang, enkelte Toppe hævede sig i Vejret, og fra Toppene hørtes Raab og Latter, medens man nedenfor i Bølgedalen, hvor det mudrede frygteligt, opdagede forbi hvirvlende Arme og Ben.«

Historien om feriekolonien på Vallø højskole i sommeren

1903 var bare een af mange artikler og reportager om feriekolonier, som Politiken bragte i de efterfølgende år.

Men hvorfor blev dette emne genstand for en så stor bevågenhed i årene omkring århundredeskiftet?

Urbaniseringens skyggesider - den farlige by

1899 var året, hvor de første 30 københavnerdrengene blev sendt afsted på feriekoloni. Med piber og trommer og fanen i spidsen gik turen ud på landet til Emdrupborg højskole. Med i rygsækken havde de penge til betaling for 14 dages ophold indsamlet gennem dagbladet Politiken.

Men 1899 var ikke et tilfældigt år. Det var året, hvor 90'ernes mange arbejdskonflikter kulminerede i storlockouten, som varede i 4 måneder og berørte størstedelen af den københavnske arbejderbefolkning. Det blev et forløb, som for alvor åbnede det københavnske borgerskabs øjne for den nød og elendighed, som fandtes i byens arbejderkvarterer.

Allerede i 1880'erne var der blevet foretaget lægevidenskabelige undersøgelser af skolebørnenes helbredstilstand. Disse undersøgelser stod stadig ved magt. En trediedel af drengene og to femtedele af pigerne led enten af blodmangel, engelsk syge, kirtelsyge eller skrofulose. Og jo ringere sociale kår, jo mere sygdom. Det var alle sygdomme, som hovedsageligt skyldtes for lidt mad, fugtige og mørke lejligheder. Hertil kom at mange børn havde en lang arbejdsdag op imod de 10-12 timer.

Men storbyens farer lå også et andet sted. Nemlig i gadelivet, som de fleste fattige børn færdedes alene og ganske hjemmenvant i. Gadelivet var roden til alt ondt, mente mange i samtiden. Her kom børnene - især drengene - alt for let i slet selskab og tog de første skridt ind på en kriminel løbebane.

Skolen - en redningsplanke

Det 19. århundrede havde oplevet et krav om, at skolen, som den institution alle børn kom i kontakt med, burde gribe aktivt ind i børns liv. Både på det moralske og på det fysiologiske plan. Dette krav forstærkedes yderligere i 1890'erne, da en landsdækkende statslig kommission vedr. statstilsyn med børneopdragelsen konstaterede at mellem 1870 og 1890 var kriminaliteten blandt drenge under 15 steget med 120%. En stigning

som ikke fandtes magen til i nogen anden aldersgruppe. Og at denne stigning for en by som København især skyldtes en gevaldig vækst i antallet af overtrædelser af politivedtægten. Fra at udgøre 14% af samtlige børneforbrydelser i 1875 var tallet 15 år senere omkring en trediedel.²

Et kontant udtryk for skolens nye plads i bybørns liv omkring år 1900 var at skoletiden blev sat op. Mellem 1880 og 1899 skete der en forøgelse lidt forskellig afhængigt af klassetrin og køn, men som for de ældste elever betød, at det i stedet for 18 timer ugentlig hed 30-36.

I det 19. århundredes sidste årtier var børnearbejdet kommet i fokus, især det sundhedsskadelige fabriksarbejde. Med lovgivningen i hånden søgte myndighederne fra 1876 at lægge en tids- og aldersmæssig begrænsning herpå. Men det var de færreste skolebørn, som havde fabriksarbejde. Først i århundredets sidste år kom børnearbejdet i al dets bredde i fokus - som en hæmsko for barnets præstationer i skolen og som en kilde til moralsk og fysisk nedslidning.

Denne fornyede interesse for børnearbejdet skete i en tid hvor børnearbejdet, efter et markant fald i 1880'erne, igen var for opadgående, hvilket gjorde problemet endnu mere synligt. I en by som København arbejdede byens skoledrenge mellem 1895 og 1900 i et omfang som i 1870'erne³. Denne ekspansion skyldtes formodentlig at 90'erne var økonomisk gode år, hvor nye industrier indenfor nærings- og nydelsesmiddelbranchen så dagens lys. Her var brug for børnearbejdet - ligesom der var en forøget efterspørgsel på buddrenge og budpiger. Derimod var det forbudt børn i København at sælge aviser⁴.

Omkring århundredeskiftet vendte billedet - børnearbejdet var vigende, især i hovedstaden. Hvor omkring 50% af drengene i friskolen havde haft arbejde for fremmede i 90'erne, var andelen nu nede på 20-25%; for pigerne skete der et fald fra omkring en trediedel til 10-15%⁵.

Selvom skolen tog vare på børnene dobbelt så længe som før århundredeskiftet, så blev der flere børn med fritid, som de i princippet selv kunne disponere over. Set fra voksenalderen var dette tilsyneladende ikke et ubetinget gode, eller som sandkassens danske nestor, skolelærer Hans Dragehjelm formulerede det i Politiken i 1908: »... og Børnenes tomme Hænder kan være

til Ulejlighed baade paa Gade og i Skole. Jeg behøver blot at minde om Gadedrengene med alle deres Unoder og alvorlige Forseelser, og Skolen, hvor mange »uartige« og »uopmærksomme« Børn har den ikke. Hvis Synd i Regelen kun er den, at de vil gøre tomme Hænder »nævenyttige«⁶.

Dette var den umiddelbare baggrund for den spirende interesse for børnenes fritid i byen: At imødegå ulykker på sjæl og legeme.

»giv dem Barndommen tilbage«

De første fritidstilbud til fattige københavnerbørn var legepladser - den første åbnede på Nørrebro i 1881 - feriekolonier og skolehaver - den første lå på Kløvermarksvej på Amager i 1904. Det var også i disse år, at dørene til de første fritidshjem blev åbnet. Idémændene og -kvinderne bag disse fritidstilbud kom alle fra skolens verden. Pengene derimod fra den københavnske filantropi.

Med indførelsen i 1904 af de årligt tilbagevendende Børnehjælpsdage blev der skabt mere offentlighed omkring denne del af børneforsorgen i byen. Alene navnet var et signal til alle københavnere om at hjælpe med.

De nye fritidstilbud fik en form og et indhold bestemt af et ønske om, at også arbejderbørn skulle have lov til at være børn; have mulighed for »en lille Tid at kunne føle sig som Børn, fri for Bekymringer med Hensyn til Maden og det ofte strenge Pligtarbejdes Tryk«, som feriekoloniernes ophavsmand, skoleinspektør ved den nu nedlagte Haderslevgade Skole Christian Jensen, udtrykte det i 1909.

Det var et barndomsbegreb, som kunne praktiseres i den borgerlige families solfyldte barneværelse, hvor den lille dreng eller pige sad omgivet af sit legetøj, med døren til de voksnes gemakker forsvarligt lukket. Det var et barneideal, som den svenske maler Carl Larsson satte billeder på. Men det var også et barneideal, som, alene af økonomiske årsager, ikke lod sig realisere i ret mange københavnske familier.

Men det var ikke kun barndommen, som arbejderklassens børn skulle have tilbage - det var også det mistede barndomsland.

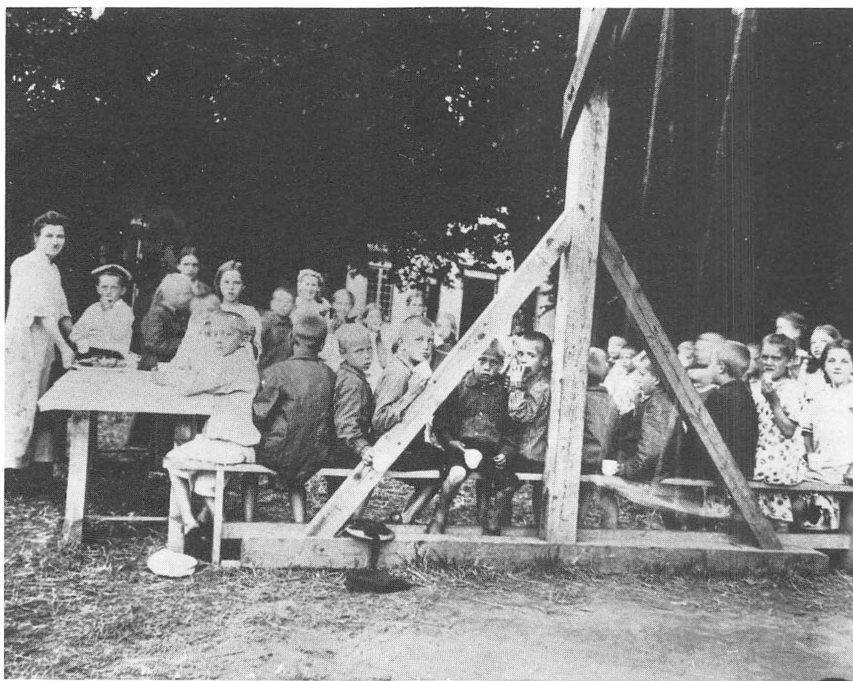
De nye fritidstilbud blev iscenesat i landlige omgivelser, hvil-

ket både hang sammen med ønsket om at skaffe børnene sol og frisk luft, men også med en nostalgisk længsel efter det land, som med storbyudviklingen for evig var gået tabt. Det var her, chefredaktørens opråb til læserne om at spytte i bøssen kom ind i billedet.

Wesselsminde - en svagbørnskoloni i Nærum

Politiken startede sine læserindsamlinger i 1899. Netop det år var der et stort behov for at sende børnene ud af byen til »opfedning«.

Siden koleraepidemien i 1853 var københavnerbørn blevet sendt på landet i sommermånederne. Problemet i 1890'erne var, at behovet for feriehem var større end efterspørgslen på ferieborn. Især var bønderne ikke begejstrede for at huse de store drenge. »Landboerne er bange for, at de skal lave for mange Spilopper eller, hvad der er værre, komme til Skade

Til kakao og boller i vicekonsulens have. Børn fra svagbørnskolonien Wesselsminde ca. 1910. (Søllerød kommunes Byhistoriske Arkiv).

ved Heste og Maskiner, nyfigne, men ganske ukyndige, som de er.«, som Chr. Jensen engang udtrykte det. Derfor var der brug for alternativer for de store drenge - som, efter feriekoloni-pionærernes opfattelse, ellers ville være et let bytte for det nedbrydende gadedrengeliv - og derfor kom feriekolonitanken ind i billedet.

De første kolonier var primitive - og de var for drenge over 10 år. Hvis pigerne og de yngre drenge overhovedet skulle gøre sig håb om at komme på koloni, så skulle det være en svagbørnskoloni. En sådan koloni var netop Wesselsminde, som blev til i et skønt samarbejde mellem Chr. Jensen, chefredaktør Henrik Cavling og smør- og ægekseportør og svineslagteriejær Poul Nørgaard fra Hellerup. Det blev den sidstnævnte, som betalte hovedparten af gildet. Hertil kom bidrag fra Politikens læserkreds.

Chr. Jensen kendte som lærer og senere inspektør ved Haderslevgade kommuneskole forholdene på livets skyggeside særdeles godt. Allerede i 1899 var han med på den første koloni til Emdrupborg højskole og havde fra starten været med til at forvalte de midler, som indsamledes gennem Politiken og fra 1904 også fra Børnehjælpsdagene.

Måske havde han også taget ved lære af en af sine kvindelige kolleger frk. Nora Mortensen, som, når hun ikke underviste på Haderslevgade Skole, brugte sine kræfter på at samle penge ind til mad, tøj og feriekoloniophold for hendes egne elever. Især pigerne burde, efter hendes mening på koloni, for »Når en Dreng kommer fra sin Plads, kan han stikke Hænderne i Lommen og fløjte, mens en lille Pige skal altid hjælpe sin Mor.«, som hun sagde.

Før Wesselsminde - som åbnedes i 1908 - havde der været eet andet lignende forsøg i Københavns omegn, nemlig friluftsskolen Lille Bøllegård på Bispebjerg, åbnet i 1904 for midler fra årets Børnehjælpsdag. 60 udvalgte svagbørn fik et sporsvognskort, så de i de 4 sommermåneder kunne gå i skole i den fri luft, få rigelig med mad og blive regelmæssigt vasket og afluset. Institutionen blev lukket i 1915. Idéen stammede fra Berlin - hvor man dog holdt åbent hele året. Den blev også praktiseret i andre storbyer, f.eks. Stockholm. I et hus i Vikingegatan i Stockholm var indrettet et klasseværelse til friskluftsundervisning. I den sydvendte væg var vinduet fjernet - og undervisningen

pågik i alskens vejr. I 12 graders frost f.eks. Kun »Taage har en enkelt gang forjaget Klassen«, som en samtidig observatør udtrykte det.

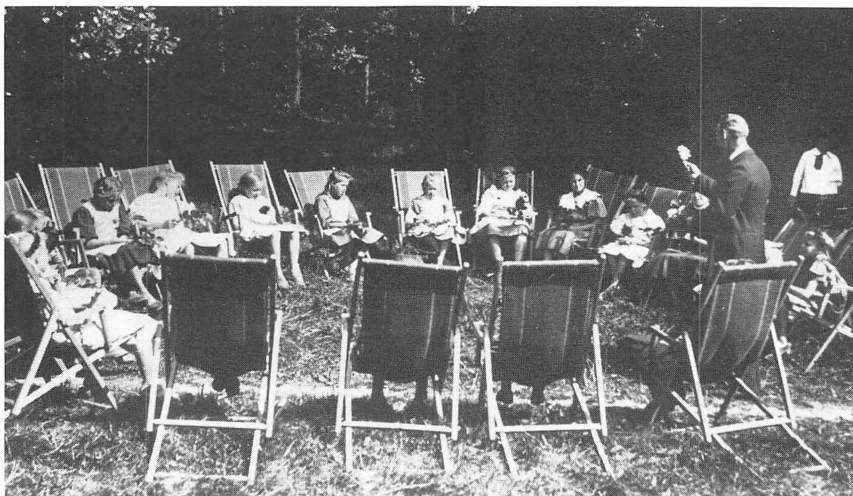
På Wesselsminde brugte man et andet system, idet børnene opholdt sig her hele døgnet. Det første år var børnene indlogeret i stueetagen på konsulens lystejeendom, Wesselsminde. Året efter opførtes et træhus og Politikens udstillingspavillon fra Landsudstillingen i Århus - Blækhuset også kaldet, tegnet af udstillingens arkitekt Anton Rosen - blev stillet op på grunden. Den skulle bruges til spisesal for børnene.

Der var plads til 60 børn. Kolonien var åben i fire måneder og opdelt i et drenge- og et pighold.

Børnenes sociale bagland var det fattigste fattige, og de led hovedsageligt af de mest udbredte mangelsygdomme. Flere havde været syge stort set hele livet. I sommeren 1910 døde en 8-årig dreng af skarlagensfeber. I sit 8-årige liv havde han haft 3

Familierne Nørgaard og Cavling besigtiger svagbørnskolonien en kold sommerdag. Ca. 1910. (Søllerød kommunes Byhistoriske Arkiv).

Anskuelighedsundervisning i liggestole. Wesselsminde ca. 1910. (Søllerød kommunes Byhistoriske Arkiv).

gange lungebetændelse, 1 gang meningitis og flere børnesygdomme. Dagligdagen gik med spising, badning og to timers undervisning i liggestole ude i det fri.

I fritiden legede børnene. »Der spillede Fodbold og Langbold, ordnede Lege (sport, forf. anm.) indøvedes, Havedyrkning drives, Huler graves, Fæstninger anlægges, Borge bygges, Friluftsteater indrettes og Komedie spilles; Gynger og Vipper og Sandkasser benyttes«, som lederen Chr. Jensen beskrev det i 1913⁷.

Spisningen var en central del af programmet. Fire måltider dagligt, og økonomaen havde lov til at dispensere fra ugeplanen for at lave børnenes yndlingsretter. Een ret hørte åbenbart ikke til livretterne - det var havregrøden. Især i koloniens første år voldte det kvaler at få børnene til at spise denne ret, som senere er blevet forbundet med den kernesunde danske dreng. Hvem husker ikke OTA-solgryn reklamerne? På Wesselsminde roste man børn, som satte meget mad til livs - især hvis det var havregrød.

Legemlig afstraffelse, som var gængs i datidens børneopdragelse, måtte ikke bruges på Wesselsminde, for »Børnene skulle være glade for opholdet«. Selv uden spanskrør og ørefigner gik det efter Chr. Jensens udsagn fint.

Morgensang i det fri. Wesselsminde ca. 1910. (Politikens billedarkiv).

I 1970 flyttede Politikens feriekoloni til Dronningmølle, men beholdt navnet Wesselsminde.

Idag spirer og gror stolte kavalerer, mamelukblomster og georginer side om side med squash og kartofler på det gamle areal. Her bor nu en kolonihaveforening.

Uden at blive altfor sentimental kan man sige, at dét egentlig er en meget passende anvendelse af et sted, som var bygget for at fattige børn kunne folde sig ud og få ny livskraft.

HENVISNINGER OG NOTER

1. Svagbørnskolonien lå i Mølleådalens ved Nærum nord for København. Kolonien blev flyttet til Dronningmølle i Nordsjælland i 1970. I dag deler en kolonihaveforening og en udflytterbørnehave svagbørnskoloniens grund og bygninger.
Om Wesselsminde se Christian Jensen: »Friluftsskolen« i Tidsskrift for dansk Skolehygiejne 1. Aarg. nr. 7 og nr. 8, 1913; Kjartan Andersen: »Om Børns Landophold, særlig med henblik på Feriekolonier« i Tidsskrift for Dansk Skolehygiejne, 4. Aarg. Nr. 7-10, 1916, Dagbladet Politiken 1906-09 og Beretning om Friluftskolonien Wesselsminde 1910 (KB. småtrykssamling).
Om feriekolonibevægelsen i almindelighed se Ning de Coninck-Smith; »Som man sår, så høster man«. Om legepladser, feriekolonier og skolehaver for fattige københavnere børn i årtierne omkring århundredeskiftet i Skolen landskab - friareal som være og lærested, rapport fra Workshop 11-12 oktober 1989, udgivet af Biologisk Institut, Danmarks Lærerhøjskole 1990.
2. P. G. Møller; En Samfundssag, Forsøg i Filantropi, Kbh. 1890 s. 10 og Betænkning fra Kommissionen ang. Statstilsyn med Børneopdragelsen, Kbh. 1895 s. 21
3. Ning de Coninck-Smith: Københavns kommunes internat på Vesterfælledvej. Historien om dets oprindelse og første årtier, 1876-1905 (upubl.manus) s. 12. Kilder hertil er de årlige beretninger om Københavns kommunale skolevæsen.
4. Politiplakat af 12.2.1874
5. Oplysninger om Skolebørns Arbejde uden for Hjemmet i København og Købstæderne samt på Landet. Ved Danmarks Lærerforenings Bestyrelse, Kbh. 1899 og Skolesøgende Børns erhvervsmæssige Arbejde. Statistiske Meddelelser, fjerde række, 35. bd., Kbh. 1911, s. 28-29
6. Politiken, 2.1.1908
7. Tidsskrift for dansk Skolehygiejne, 1. Aarg. nr. 8, okt. 1913 s. 4

Lazarettet for ikke-tyske flygtninge i København i 1945

Dagbog ført af Johanne Møller-Larsen

Indledning ved Helle Linde

Indledning

I Danmark var der ved tyskernes kapitulation i 1945 ud over ca. 245.000 tyske flygtninge godt 30.000 flygtninge, som ikke var tyskere. Det drejede sig dels om krigsfanger, hovedsagelig russiske og polske, dels om civile, der i krigens sidste år havde opholdt sig i Tyskland eller i tysk-besatte områder, enten som tvangsforflyttede eller som frivillige industriarbejdere.

Efter kapitulationen ankom yderligere en del flygtninge, og det overlodes Dansk Røde Kors at tage sig af de ikke-tyske flygtninge, samt andre udlændinge, som ankom på mere tilfældige måder og blev opsamlet af modstandsbevægelsen. De anbragtes i særlige lejre, hvor de fik en noget bedre behandling end de tyske flygtninge.

Det viste sig hurtigt at være et problem at få konstateret, hvem der kunne anerkendes som ikke-tyske eller »allierede« flygtninge og at udskille dem fra tyskerne. Tjekkere, italienere, jugoslaver, rumænere, polakker, baltere, ungarere og russere regnedes for allierede flygtninge. Østrigere betragtedes først som tyskere, men blev senere overført til de allierede, mens modsat danzigere og memellændere i begyndelsen ansås for allierede, men senere henførtes til tyskerne. Statsløse måtte igennem en særlig undersøgelse af deres forhold. Havde nogen frivilligt været i tysk tjeneste blev de regnet for tyskere.

Ikke-tyske flygtninge registreredes på særlige registreringskort, som allerede flere år tidligere var trykt i England og USA. I begyndelsen udførtes kontrolarbejdet af folk fra modstandsbevægelsen i samarbejde med den engelske militærmission, men senere overtoges undersøgelsen i tvivlstilfælde af politiet.

Tyske flygtninge på Prinsesse Charlottes Gades Skole i sommeren 1945, da forholdene endnu var kaotiske. Københavns Bymuseum.

Russerne blev ret hurtigt hjemsendt, men det var ofte vanskeligt at skaffe transportmuligheder til flygtninge fra andre lande. Desuden havde de allierede bestemt, at ikke-tyske flygtninge ikke måtte hjemsendes imod deres vilje.

Når man læser den ind imellem uhyggelige skildring af forholdene i sommeren 1945 for de flygtninge, som dog blev bedst behandlet, må man huske, at opgaven var overvældende. I løbet af kort tid var der kommet næsten 300.000 flygtninge til Danmark, hvor der i forvejen var meget knappe ressourcer efter 5 års krig og besættelse. Flygtningene, der ankom på skibe, var syge og udmattede efter rejsen, mange af dem havde sultet i længere tid, og de ejede intet. Fra den ene dag til den anden måtte de danske myndigheder overtage omsorgen for dem. Al disponibel plads var udnyttet til formålet, bl.a. var de fleste skoler i København beslægtet til indkvarteringen.

Der vides ikke meget om de første kaotiske måneder, som skildres i Johanne Møller-Larsens dagbog. Kontrolstationen i Havnegade, hvor hun arbejdede på lazarettet, er således ikke nævnt i litteraturen.

I løbet af efteråret 1945 lykkedes det faktisk nogenlunde at få

hold på situationen. Der blev oprettet baraklejre til tyske flygtninge og skaffedes mere velegnede bygninger til de ikke-tyske flygtninge. Inventar fik man fra den tyske værnemagts lagre. De ikke-tyske flygtninge fik samme madration som danskerne - sommetider mere, fordi de havde sultet. Tøj måtte købes, hvis man ikke fik det foræret. Godgørenheden over for de påtvungne gæster var dog noget begrænset.

Da flygtningeadministrationen blev oprettet i efteråret 1945 indgik Røde Kors som et led i denne organisation, og fra efteråret 1948 trak Røde Kors sig ud, og arbejdet overgik til flygtningeadministrationen.

Johanne Møller-Larsen, der har skrevet dagbogen, er født 1878 og døde 1960. Hun var, bortset fra nogle år som sygeplejerske i Wien, ansat på Københavns kommunehospital, de sidste mange år som oversygeplejerske på røntgenafdelingen. Som alle røntgensygeplejersker blev hun pensioneret 61 år gammel i 1939, men meldte sig i foråret 1945 - eller blev opfordret til at melde sig - til arbejdet med flygtningene. Hendes dagbog fra

Oversygeplejerske Johanne Møller-Larsen.

Johanne Møller-Larsen

denne sommer, som er afleveret af hendes niece, Eli Fischer-Nielsen, opbevares i Københavns Stadsarkiv i Privatarkiver 2.

Litt.: Bente Thomsen: De baltiske flygtninge i Danmark, Historie, 1977 s. 136-58. Flygtninge i Danmark 1945-49, udg. af flygtningeadministrationen, 1950, s. 257ff.

1945

Pinselørdag d. 19/5-45. fik jeg besked om at møde på karantænestationen næste morgen kl. 9. Ak, sporgvognen begyndte først at køre kl. 9, så jeg måtte gå den lange vej til Havnegade, og jeg skal ikke nægte at jeg var træt, før jeg begyndte tjenesten, som jeg glædede mig meget til at udføre. Og det blev da også et døgn så fuldt af indtryk og af arbejde, som jeg ikke før har oplevet det. Huset var fyldt med allierede flygtninge; de lå på madrasser på gulvene, alle nationer mellem hverandre. Ja, ikke en gang i lazarettstuen havde vi den dag senge. Vi fik en stor transport fra Lyngby om eftermiddagen, de blev forbundne, var ikke særlig medtaget; om aftenen, da vi troede vi kunne lægge os efter næsten 12 timers uafbrudt arbejde, blev der atter meldt en transport. Og så ventede vi, ventede til kl. 24, da der kom 14 meget medtagne sårede. Da fik vi for alvor travlt, de 13 skulle have skiftet forbindelse, mange 2-3 steder. En ung mand manglede begge ben, amputeret højt oppe fra låret. Knoglerne ragede ud, han led meget, men klagede ikke. Flere andre manglede en arm eller et ben, men ikke en jamrede sig. De blev lagt på madrasserne, de blev aflusede (af mandskab fra sundhedsvæsenet), de blev bispist, lotterne sørgede for serveringen, og så tog vi fat. 1 læge og 2 sygeplejersker. Hvor var de rørende taknemmelige for mad og mælk og ikke mindre for at få fjernet en gammel ildelugtende forbindelse, få sårene rensed og ren forbindelse på. Ingen trængte sig på og ville til før en anden, de var i alle retninger rørende tålmodige og hjælpsomme over for hinanden. En ung stærk mand bar den benløse på sine skuldre og de enbenede støttedes af andre, som havde begge ben, men måske kun en arm eller i bedste fald adskillige sår andre steder. Mange havde granatsplinter i sårene, og mange måtte næste dag indlægges på hospitalet. De var af frihedskæmpere hentet på et skib, der skulle afsejle næste morgen, så det var i sidste øjeblik hjælpen kom. Henved kl. 3 var vi færdige, havde fået dem lagt til ro og kunne nu selv gå op at lægge os et par timer, men søvn var ikke at tænke på, det hele havde været så overvældende. 10 minutter før 7 blev vi purret ud af vagtværnet. Da klokken blev 9 kom de 2 mandagssygeplejersker til afløsning, og vi kunne gå hjem. Træt, træt træt. Hjem i seng, men jeg havde

hverken tabt mod eller lyst og glædede mig til torsdag, da jeg atter havde tjeneste. Og den dag blev langt fra så anstrengede. Og så drager jeg da afsted hver søndag og torsdag morgen kl. 8.

En anden dag kom vor hidtil største transport, 31 fra Marienlyst. Men dels kom de ca 16 1/2, dels havde vi fået mere rutine,

Syge flygtningebørn i sommeren 1945. Her fra en indkvartering på Skt. Annæ Plads 8, hvor den tyske hær havde haft kontorer under besættelsen. Københavns Bymuseum.

og dels - og ikke mindst - havde vi fået senge på lazarettet, 15 senge, slår de ikke til, ligger der 2 i en seng. En madras, en bylt under hovedet, et tæppe over! Og bagagen under sengen. For soldaternes vedkommende ofte meget lidt eller slet intet, men flygtningene medbringer ofte store sække, bylter, kufferter barnevogne o.s.v. Vi har både mænd og kvinder på lazarettet, det falder ikke en ind, at det kan være anderledes. Og mange lidelseshistorier kommer man ind i og mange skæbner. For eks. ligger her en dag en lettisk godsejer, har været i koncentrationslejr et par år. Afmagret til det yderste, kun ansigtet opsvulmet -hungersnøden - store poser under øjnene, som, ak, er så godt som blinde som følge af forfrysning. Han hjælpes kærligt af en voksen datter. En ung hollænder er helt blind, tuberkulose, en anden hollænder hjælper og leder ham; så kommer der 2 hollandske sygeplejersker, som overtager ham.

En ung russerinde datter af en professor i Moskva, studerede medicin, måtte flygte, arbejdede som sygeplejerske; skud i benet, brud, betændelse.

En wienerstudent, græsk og latin, går stadig på kontrolstationen, østrigerne er dårligt stillet. De kan ikke komme hjem og kan ikke komme i lejr med de andre nationer. En mor med barn, 3 uger gammel, født på Bornholm under bomberegning, ved ikke hvor manden er. - En mor med 10 mdr. gammelt barn. Barnet er som en 3 måneders, lille ansigt med store øjne, meget mager, begge indlægges.

En nat kommer en flyvemaskine med 8 fra Prag. Deriblandt en godsejerfrue, manden død, godset, som var et slot, røvet og raseret; hun var født i Danmark, havde været meget rig, ejede nu kun det, hun havde på.

23/6 Søndag. Denne dag og den sidste torsdag er der stilstand; der er kun få i huset, alle lejre er belagt, og vi må ikke tage imod, når vi ikke kan komme af med dem. Ingen særligt syge på lazarettet, men 3 prægtige unge mænd, der alle hedder Poul, samt en Josef. Også en billedmaler fra Polen og en sød ung polakinde.

Torsdag 27/6. Stor travlhed, den ene transport efter den anden, mange sårede. 12 nordmænd pr. flyvemaskine, 2 belgiske da-

mer, der er blevet borte fra en gennemrejsetransport fra Sverige, de sendes dog videre til de allieredes hovedkvarter på Dagmarhus, medens den ene nordmand arresteres som en Quisling.

2/7. Lørdag d. 30/6 kom en stor transport, deriblandt 7 russere, der alle havde fået det ene ben amputeret, flere manglede 1 arm; det var en travl dag på lazarettet i går med mange forbindinger, men vi fik ingen nye flygtninge. Vi havde bl.a. på lazarettet 2 mødre med små børn, så der måtte også koges børnemad; vi har ingen gas, men en spritprimus, som jeg nu er helt fortrolig med.

Det går bedre med at sove om natten, jeg har vænnet mig til forholdene. Sengen er god, men man ligger jo med tøj på, klar til hurtig udrykning. Et styrtebad før jeg går i seng er dejligt. Jeg har kaffe med på Bittens (min!) thermoflaske, men nu har vi lånt hr. Kaysings elektriske varmeplade, så nu kan vi lave the, den er indstalleret i vor sovestue. Hver morgen møder der frihedskæmpere (alle ældre herrer), der indregistrerer flygtningene, det er et stort og omstændeligt arbejde. Hver må vise sine papirer og svare på utallige spørgsmål. Så får de et lille kort med deres indregistreringsnummer, navn m.m. Et meget vigtigt dokument. De er alle glade for kontrolstationen og kommer ofte og besøger os, efter de er kommet ud i lejrene.

6/7. En ung frue, litauer, er på tysk lejr, firer sig ned fra 3. sal, »firingen« brister, hun styrter ned og findes af en dansk vagtværn, hun har brækket låret, har ligget 2 måneder på Sundby hospital. Alt hendes gods er forsvundet i lejren, og hun ejer kun det, sygeplejerskerne på Sundby hospital har givet hende. Hun ligger nu på vort lazaret, og der sker det vidunderlige, at i aftes kommer en dansk dame til stationen med en mængde brugt tøj, men så nydeligt, ikke slidt, alt rent og godt, bl.a. 2 par udmærkede sko. Og fru »litauer« får nu en del. En henrivende ung mand, lette, har været på tysk lazaret i Skodsborg, der blev han opereret og oplevede på operationsstuen at se schalburgmænd komme ud og få deres tatovering fjernet; det gøres således, at man skal tro en granatsplint er årsag til operationen. Nu er »den glade gut« hos os, men skal ud at udpege de schalburgere, at de kan blive taget i forvaring.

Vi får hen på eftermiddagen 3 letter ned på lazarettet, ikke fordi de er syge, men de er trætte af en lang og anstrengende rejse, de har været sendt fra land til land, og 40 nætter og dage været i kælder i Berlin, medens bomberne faldt. Det var i det slot, hvor Sveriges gesandtskab havde haft til huse, så fandtes de af nogle svenskere, som bragte dem lidt mad, og livet reddede de da, nu har de fløjet i 8 timer og er lykkelige over at ligge i en seng og få mælk og mad.

Så kommer flyvende sydfra ca. 50 svenskere og nordmænd, 4 mænd blev straks arresteret, og mange af de andre går det sikkert ligeså, når deres forhold næste dag skal undersøges, men vi taber dem af syne. Da de har fået mad og mælk, køres de til en af lejrene.

Den lettiske feltpræst aflægger besøg på stationen, han er tillige mediciner, han tilbyder sin tjeneste, bl.a. som tolk, jeg tror, det er 26 sprog, han kan. Mange letter kan ikke tysk, men så træder de tysktalende til og tolker. Præsten fortalte, hvordan han havde stået og opereret en patient med appendicitis, assisteret af en sygeplejerske, der gav narkose, og en, der instrumenterede, så faldt en bombe - patienten og præsten levede, men alt andet, og de 2 sygeplejersker var splittet og slynget til alle sider.

9/7. I dag, nej i går var der ikke mindre end 4 enbenede på lazarettet. Den ene var en yngre lette, gymnastiklærer ved universitetet, blev indkaldt 1/7 44, og allerede i januar mistede han benet, om familien ved han intet. Han havde en særdeles god stilling, 1000 rubler pr. md. og rigelig tid til privatundervisning 10 rb. Nu ejer han kun en hullet skjorte og et par benklæder. Heldigvis kunne jeg give ham en skjorte af vort depot af skænkede gaver. Så fik vi en ung mand ind, vist russer, 21 år, han havde set fader og moder blive skudt, havde efter den tid ofte krampeanfald, dog ikke i går. Han pakkede ud forskelligt til at rense og smøre fodtøj med, lagde det på bordet og sagde med en gestus ud mod alle de 14: Für alle Kammeraten. Han delte det lidet han havde. Hvor var han glad for mælk.

En 77-årig dame i lejrafdelingen griber min hånd og spørger: Sprechen sie deutsch, Schwester? Hun brænder efter at fortælle, hvor hun er lykkelig over at være hos os og få den dejlige mad.

Fra nu af kommer der 3 gange om ugen 2 rengøringskoner, det er et stort fremskridt.

12/7. var en livlig dag med afrejser og ankomster. Bl.a. kom en kone der havde mistet alle 10 tæer ved forfrysning, jeg forbandt hende, hun klagede ikke, men var fortvivlet over at have tabt sporet af sine tre børn, de var kommet fra hinanden ved ankomsten til København. Nå, de bliver nu nok hjulpet til at finde hinanden. Ak, desværre var gymnastiklæreren SS-mand og var flyttet til et tysk lazaret.

Nu har vi atter en SS, jeg tænker ikke, han er der på søndag. Vi havde i lejren en kone med 7 børn, al hendes ejendom rummedes i en lille kasse. Vi har 3 halvjøder, nydelige damer, de har fået - som en særlig begunstivelse - en stue på 1. sal og er meget »dankbare«.

16/7. Det var en stille dag, ingen transport, ingen afrejse. Vi havde kun få forbindelser. På lazarettet ligger en mand - polak -, der har været i Stuthof, han har været pint og tvunget til at gå mange kilometer, så hans ben er helt opsvulmede. Han har set sin søn blive pisket ihjel af bødlerne.

Det siges, Gerda - den ene af de tre jødinder - har købt ind for tyskerne, det skal jeg nu høre nærmere om. Elna og Hj. besøgte os i går, vi fik en jakke, som Vitzek blev meget glad for. Grosser er meget forpint og må køres på hospitalet til polikliniken. Han har benet i gips og skulle derind onsdag, men så længe skal han ikke pines.

Torsdag d. 21/7. fik vi lazarettet fyldt med czeke, mere eller mindre sårede, vi forbandt dem, men sendte dem ikke til poliklinik, da det viste sig, de skulle sendes hjem en af de første dage, også jugoslaver skal hjem, det er dog en begyndelse til enden.

Mellem vore sårede var en dreng, knapt 16 år, han havde været på skydeskole og fået kuglen gennem bækkenpartiet. Vi fik tilbud om 4-5 pladser til rekonvalescenter på Herlufsholm. Og flere af vore patienter på lazarettet kom afsted. Vi trængte til plads, og der siges tilmed, at der kommer en del sårede fra Oringelejren. SS-manden har vi da endnu, han humper rundt

på krykker og et ben, jeg taler ikke med ham, og det er der forøvrigt ikke mange, der gør.

24/7. I søndags d. 22. var jeg for første gang, siden jeg begyndte d. 20/5 ikke på stationen en søndag, da en af kammeraterne bad mig bytte. Så var jeg der mandag i stedet, og det blev en højst interessant dag. Vor SS-mand blev afhentet af politiet. Om eftermiddagen kom en stor ungarsk grevefamilie, nazister. De havde købt hus ved Roskilde, og der indrettet dem meget komfortabelt, nu blev de alle hentet medbringende en mængde gods, store og indholdsrige kufferter, alt smukt pakket, og bl.a. indeholdt de 10.000 danske kroner i bankbøger, samt masser af tyske og ungarske penge - mange tusinde, foruden skillemønt. Vi sygeplejesker måtte visitere et par af damerne, jeg havde grevens datter, gift med en oberleutnant. Hun var smukt og rigt klædt, havde ingen penge på sig, men masser i sin taske. En ung mand græd hjerteskræende; jeg trøstede ham, det viste sig, at han troede, han skulle skydes. Så galt gik det ikke, men de blev bortført af politiet og måtte efterlade alt deres gods, som blev gennemset, et stort arbejde, der udførtes af stationens mandlige personale. Sic transit gloria mundis! Vi havde på lazarettet et 2-årigt barn, hvis mor var syg. Drengen var henrivende, og hvor kunne han spise. En 16-årig dreng, der havde opgivet at være czechoslovak, viste sig at være tysker og måtte flyttes til tysk lejr.

26/7. Jeg var i lejren i går, havde byttet med en anden. Det var en rolig dag. Den 2-årige Manfred er sendt til en lejr, hvor moderen er. SS-manden er hentet af politiet, han blev ked af det, da jeg sagde, der blev spurgt efter ham, han anede nok uråd. Den 16-årige fik ikke sin journal og sine films med, dem bragte jeg ud og besøgte ham på det tyske lazaret, han havde d. 2/5 meldt sig til den tyske marine, derfor var han nu tysker. Jeg gav ham en tysk bog : »Mit deutschen Jungen durch deutsche Lande«. Han var meget glad både for besøget og for bogen. Vi fik i går en 13-årig pige, russer, sød og køn og pænt klædt. Hun havde haft en granatsplint i armen, så lå hun da på lazarettet sammen med 8 mænd, jeg bad dem beskytte hende, hendes nærmeste er en franskmand. De er alle fine og pæne mænd.

30/7. Søndag som altid stille. Ak, man kan ikke altid skue hunden på hårene. Der har vi en ung ungarer, den ene fod amputeret, han er sød og kvik, og så viser det sig han er SS-mand, og politiet henter ham. Frihedskæmperne fratager ham hans sæbe, 1/2 kg. sukker og en peberbøsse!

Vore 3 pæne wienske gentlemen - ingeniøren, købmanden og skuespilleren (fra Burgtheatret) har været i Tivoli, inviteret af en lotte, og været på Glyptoteket - det var en kunstnydelse, erklærer de. De er opstemte og glade, kommer hjem kl. 9 og skal så »på madrassen«.

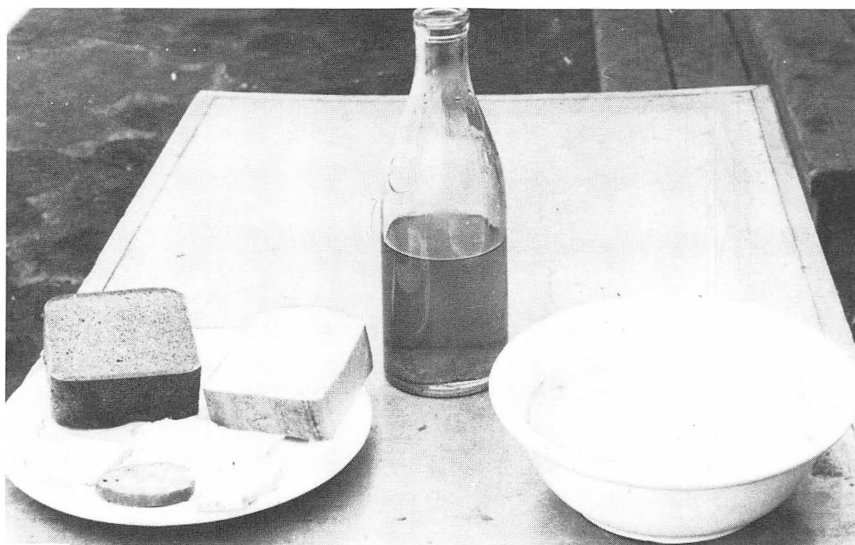
3/8. I går torsdag var en livlig dag med mange ankomster og afrejser. En litauisk frue græd stille og meget, da hendes pige måtte til Emdrup skole. Pigen var polak, og havde tjent trofast hos dem i 6 år. Også 1 stor 12-års dreng græd - vel mest da han så moderens sorg. Hvor var de dog taknemmelige for de trøstens ord, jeg kunne sige dem. Senere på dagen gav jeg hende en nydelig kjole, som hun var glad og rørt over at få. En stor smuk italiener så bedrøvet ud, og han havde intet tæppe, jeg tilbød ham en seng på lazarettet, og opnåede at se ham smile. Han bad for sin kammerat og landsmand, som også fik en seng, han havde kun et ben, så han hørte til os. De var begge væk, da vi kom igen.

Søndag d. 5/8. Der var ret tomt på lazarettet. Dog kom Grosser igen, han har været sendt til Emdrup skole, hvor de ikke vil have ham, hans nationalitet er lidt ubestemt, men han er nu god nok, ægte kommunist, en glad gut, altid med smil og sang skønt trist ved tanken om hans afbrudte karriere, er forstkandidat, mangler kun 2 år i praksis for at kunne få embede.

En dame i lejren kom for at få en sovepille, hun er af god familie, har haft en stor og vellønnet stilling (vist noget som overbysekretær), pensionsret - og så nu intet, jeg tilbød hende seng på lazarettet, men hun syntes ikke, hun ville have fordele fremfor sine lidelsesfæller i lejren. »Das Magd« kom og besøgte sin frue til stor glæde for dem begge. På lazarettet lå en mor med sin søde 3-års pige (Memel), og moderen vaskede gulv og gjorde rent for os, ak hun er nok rejst på torsdag d. 9/8.

10/8. Ja, den flinke kone var rejst, vi har et gammelt ægtepar også fra Memel - og de memeler er altid flittige, hun er 70 år, men hjælper, hvor hun kan. I morges drog Grosser med politi til Skodsborg, hvor han skal udpege en tysk læge, der prøver at fjerne SS-mærker, det bliver spændende at høre om. Vi havde en del forbindinger, men ikke overvældende travlt. Vi spiste hos Kok-Madsen: Kærnemælkssuppe med flødeskum og forløren hare med rysteribs.

Søndag d. 12/8. var en god dag, lazarettet fyldt, vi havde endogså en på gulvet. Vi havde en henrivende lærerfamilie, de havde 2 døtre, den ene svigersøn vidste de intet om, hans kone var med, den anden datters mand havde mistet begge ben, de havde 3 dejlige børn, jeg så mange smukke billeder, men de anede ikke, hvor den lille familie var. Forældrene havde været på flugt et år, havde forladt et stort, smukt og rigt hjem - og nu! De var fra Memel, talte smukt tysk og var fine kultiverede. Vi havde 4 unge enbenede mænd. Grosser havde været i Skodsborg, der var politi med, en englænder og mange frihedskæmpere, i Skodsborg arresterede de 5-6 læger SS'ere m.m. Så tog de til Helsingør

En flygtnings daglige madration. Børn og andre, der havde brug for det, fik også mælk. Københavns Bymuseum.

- ialt blev 11 arresteret. Frihedskæmperne sagde, det havde været en fin dag med en god fangst.

Torsdag 17/8. En urolig dag med »ind og ud« af dørene. Bl.a. fik vi en ung mand fra et tysk lazaret. Han græd af glæde over at måtte spise sig mæt. Helt utroligt hvor han kunne spise. Der tales om store forandringer på stationen - nu får vi se.

Søndag 19/8. Vi havde besøg af en russisk oberstleutnant, så høflig og tiltalende. Russerne skal nu hjem, d.v.s. de raske, de syge samles i en lejr.

26/8. Karen Andersen blev syg, så jeg måtte af sted onsdag morgen til fredag morgen. Det gik godt, jeg sov så godt de 2 nætter, så det er ingen sag. Navnlig torsdag havde vi travlt, fik lazarettet fyldt, bl.a. fik vi et par unge SS-mænd, de blev nu ikke flyttet - eller hentet - i torsdags. Der var fest i rotunden onsdag aften, Gerda deklamerede af Jeanne d'Arc, i den store stil, men det var godt. Ozory læste muntre historier, ligeledes Schnevoigt. Og det var dejligt at høre flygtningene le af fuld hals, det kan de trænge til. Som regel sidder de med sørgmodige ansigter. Navnlig er der 2 ældre damer i »diskestuen«, som er så fortvivlede, dem må jeg se at trøste lidt i morgen. Der er nu kommet etagesenge i de fleste rum, det er en stor forbedring, og flygtningene er meget glade for det. Det er også lettere at holde rent, der blev både fejlet og spulet i lejren. En ung pige kom ind og vaskede gulvet i lazarettet.

27/8. Det var en livlig søndag med mange nye indtryk. Bl.a. kom der 39 franske børn til aflusning og lægeundersøgelse. Pater Gertz-Hansen var med, det var morsomt at hilse på ham og tale med ham. Han var da også inde på lazarettet og tale med nogle af vore katolikker. I lejren er en præst fra Danzig, han har kone og 3 børn med, desuden barneplejersken. De boede i en stor præstegård, gav 50 flygtninge husly og kost, og så pludselig får de ordre til at flygte, de fik dog noget gods med. Hun er vidunderlig, har ikke tabt modet og tror på en god fremtid - takket være der liebe Gott.

Vi fik en 22-årig lille spinkel mor med barn, 14 dage gammel. Hvor var hun rørende i sin omhu for det lille væsen. Hun aner

ikke, hvor faderen er. Hun er statsløs, d.v.s. fra Königsberg. Politiet ville hente vor SS-mand, men fandt ham for dårlig, så han kom på Emdrup skole.

Vi har i lejren en sød ung kvindelig læge fra Salzburg, gid jeg kunne gøre noget for hende.

29/8. Jeg måtte afsted i går, tirsdag, en var blevet syg. Vi havde atter 40 franske børn til aflusning, men dagen forløb iøvrigt uden større begivenheder.

31/8. Vi står i opbruddets tegn, skal flytte en af de første dage, jeg blev i dag sendt ud at se på vandrehjemmet i Øresundsgade, nå ja, der kan siges både for og imod. Jeg er spændt på, hvad morgendagen vil bringe.

3/9. Ja, så forberedte vi i går til flytningen, som fandt sted i dag d. 3/9. Jeg har været der et par timer i dag, det bliver nok godt, selv om der er mange ting vi vil savne.

6/9. I går var det første døgn i Øresundsgade. Der er store forbedringer for flygtningene, feks. ligger de nu alle i senge og nogenlunde sorteret. Så vi har en stue med mænd og en med kvinder og børn, samt familierum. Også lazarettet er bedre. Der har vi dog kun den ene stue til mænd og kvinder. Vor eneste kvinde er en ung mor med nyfødt barn, som i går blev døbt i Holmens kirke, fru Engelbert bar, og herrerne Kaybiørg og Simonsen stod fadder, og vi, vagtværn m.fl., kørte med i en stor Røde Kors vogn og dannede menighed. Pastor Scheller-Nielsen døbte og talte dels dansk, dels tysk, det var smukt og højtideligt, vi begyndte med at synge: »Vor Gud han er så fast en borg«.

Da vi kom hjem smurte lotter og sygeplejersker fint smørrebrød. Vi var 25 til frokost med øl og snaps, og endte med kaffe, kringle og et glas vin. Jeg gav barnet flad og dyb tallerken med rødhættebillede. Den lille mor var dybt rørt, takkede pænt ved bordet, og syntes ikke dagen kunne været mere festlig selv i fredens dage. Vi spiste i spisestuen, som ligger ved siden af lazarettet, også den er en stor forbedring. Vi bor i bestyrerens tidligere lejlighed, 3 værelser med køkken; lidt kælderlejlighed, men der er rart; når vi først kommer i orden, bliver vi nok glade

for det. Jeg kan gå derhen på 1 kvarter, så det er jo også meget nemmere end at tage til Havnegade.

10/9. Egon - 2 1/2 år - er hentet på et tysk lazaret. Det er et så sørgeligt syn at se et barn så magert og afkræftet. Vi havde i forvejen moderen med 6 andre børn, som hun passer så rørende omhyggeligt, de er altid rene og pæne - og artige, hun ligefrem ruger den lille syge dreng og glæder sig over al den mælk, han kan drikke, nu bliver han undersøgt for Tp. og skal eventuelt indlægges på dansk sygehus.

16/9. I går flyttede czekerne til Emdrup skole, hvor de skal samles og snart hjemsendes, det er dog et lyspunkt.

Moos var på lazaret til det sidste, han har været en meget rar patient. Nu var han spændt på at se, hvad der var derhjemme, han var fabrikant, men det var dengang, ingen nærer store forhåbninger til fremtiden. Han var gerne blevet hos os. Vi har fået en ungarsk familie, mor og 5 børn, moderen 25 år. De har alle kighoste og stiller op på rad, når jeg kommer med hostesaft. De er krøllede og dejlige, den mindste kun 4 mdr.

16/9. Så er alle vore brave østrigere rejst. Vi savner Ulm på lazarettet, han var en meget nobel herre, som alle holdt af. Og lotterne savner Ferdinand, som var så mageløs flink til at hjælpe med at smøre mad og med at bære de store kar og bakker til og fra. Og han havde autoritet og kunne ordne små affærer, som jo let kan opstå mellem så mange forskellige og »sammenbragte børn«. Nu er de alle i Odense, hvorfra de snart skal hjemsendes. Vi har fået en polak på lazarettet, postembedsmand, meget tiltalende. Såret d. 12/6, havde i flere år rejst på week-end til sit hjem fra Gdynia, mange timers rejse for at være hjemme i kort tid. Jeg har set familiebilderne, dejlige børn. Så blev han ramt, fik 2 fingre revet af højre hånd, og en kugle gennem hoften, som snart er lægt, men bukserne - ja de er pænt syet sammen, men læges jo ikke.

21/9. Nu rejste vor ungarske grevefamilie i går; vi havde en senil 84-årig på lazarettet. Mor og barn kom til Emdrup onsdag, men kom tilbage torsdag, forstå det hvem der kan! Ligeså med Petra!

En polak kom fra tysk lazaret med stort urent sår på benet, han var taknemlig for at blive forbundet, men kunne ikke fatte at han atter skulle skiftes næste dag. Vor elskelige præstefru fra Polen, fru Geit, og vor do polske postmester skal til lejren i Køge.

22/9 Fredag. Jeg har været der i dag for at være med til Egons begravelse, hans mor er besaraber, hun har 6 børn, Egon har ligget med tuberkulose på tysk lazaret, men heldigvis fik vi ham da til dansk hospital den sidste tid. Han måtte dø, og i Røde Kors ambulance kørte vi alle ud på Fuglebakken og hentede den lille kiste og så videre til Bispebjerg kirkegård. Pastor Epp, flygtning fra Danzig, begravede ham. Kisten var smukt pyntet med lyserøde roser og et kors fik moren med på vejen, alt fra Røde Kors. Pastor Epp talte smukt, vi sang et par salmer, og den lille meget gribende højtidelighed var slut. Så kørte vi hjem igen, og moderen med de 4 små (den yngste var blevet hjemme, er kun 10 mdr.) kunne gå op på sin triste stue, hvor der er 19 børn foruden deres mødre.

24/9. Rykind og rykud - 125 rejste - og der kom 130. Emdrup skole skal nu tømmes, vi har fuldt på lazarettet, bl.a. en ung student - wiener, som blev syg på banegården da han skulle til Odense for senere at sendes til Østrig. Men han vil meget nødtigt afsted, han er så sød og køn. Meget nervøs, men syg er han, og jeg synes han må på hospital. Der er også et ungt wiensk ægtepar, men hun er højgravid, og kan derfor ikke sendes af sted. Længes heller ikke efter at komme hjem.

28/9. Studenten indlagt - ellers intet nyt.

31/9. En stille søndag.

5/10. 3 nye patienter på lazarettet, alle fra Danzig, lige kommet fra tysk lazaret. Alle havde de været oversået med granatsplinter. En 15-årig pige, en 35-årig mor med 5-årig datter, de var på flugt, der blev ikke givet luftalarm, og pludselig regnede bomberne ned bag dem. Den lille pige havde amputation midt på skinnebenet hun kunne sno sig og løbe om med sin ene krykke, hun er henrivende, de andre ligeså.

8/10. Så havde vi da igen lazarettet fyldt - kun en tom seng, bl.a. en lille 16-årig gut (Danzig), han er ganske ene i verden, ved intet om forældre og søskende. Han lægger kabaler den ganske dag. Og mor med 11 dages barn, meget søde.

15/10. En travl men morsom dag. Lazarettet fyldt. 16-årige Heinz flyttet ud i lejren, en ung mand indlagt med hjernerystelse efter slagsmål. En anden ung mand i lejren tog lørdag aften 10 sovetabletter, sov til næste middag, først da fik vi det at vide. Han var dybt deprimeret, 26 år gl., men som 19-årig var han i tysk koncentrationslejr blevet steriliseret og hans far, mor og en søster dræbt. Nu syntes han ikke livet var værd at leve, det arme skind. En ung russer kom til lejren om aftenen, vi så ham ikke. Mandag morgen fandt Grosser ham - han havde hængt sig på w.c. Atter en fortvivlet sjæl. - Vi har mange søde børn i lejren, og mange små snavsede børnehænder klamrer sig til os, når vi gør stuegang. Fru Korsbak med Olga og Hanne fløj til England. Hun var engelsk født, men været gift med en tysker, men i følge engelsk lov bevarer hun sit statsborgerskab. Og efter lange forhandlinger fik hun lov til at komme hjem. Også jugoslaverne måtte rejse hjem i dag (via Sverrig og Norge!), der var kun 8 jugoslaver her i landet. Vi havde en af dem på lazarettet, han var kæmpehøj. Alle børn får levertran, og de tager det gerne.

22/10. Den ene mor med barn er flyttet til Jonstrup. Forældrene skulle være viet i katolsk kirke i november, og vi havde glædet os til at se det; næst følgende søndag skulle barnet døbes; nu kommer vi næppe med til det. Nogle østrigere blev sendt til Odense, en moder med 4 års barn nægtede at tage med, jeg er spændt på, om det får lov til at passere.

5/11. Nu er det længe siden, jeg skrev, det har været en rolig tid. Moderen og den 4-årige måtte af sted, heldigvis - for disciplinens skyld. Nu er der tale om, at lejren skal rømmes og derefter belægges med belgiske børn. Mange er fortvivlede over at skulle væk. Jeg ville trøste fru Wittmann med, at de dog måske snart kom tilbage til deres gods i Rumænien. Nej, aldrig, siger hun, så hænger jeg mig hellere i kælderen. - »Det gør De ikke, som har Deres mand og 3 dejlige børn«. - »Nej, selvfølgelig gør vi det alle 5,

aldrig vil vi ned til russernes regimente efter alt det, vi har set og hørt.- «

Jeg tvivler ikke om, hun mener det, hun er en højt kultiveret og begavet dame, har studeret medicin. Før kapitulationen var de i tysk lejr i Nykøbing F. I lejren var 4000, hun og en 23-årig student var den eneste lægehjælp, og medicin fandtes ikke. De havde da også ca. 30 dødsfald om dagen. De døde blev svøbt i papir og gravet ned, om begravelse var der ikke tale.

Alle sultede og led og 1/2 af lejrens folk døde. Efter 5/5 kom 100 tyske sygeplejersker, og det hjalp noget, snart efter blev de ikke-tyske jo sendt til vore flygtningelejre.

8/11. I dag fik vi at vide, at alt i lejren skulle indskrænkes, og vi sygeplejersker skulle hjemsendes. Der skulle nu kun være en sygeplejerske et par timer om dagen, og man mente, at »Røde Kors havde en til det brug«. Så tog vi afsked og drog bort. Stor var min undren, da jeg næste morgen blev ringet op af lejrchefen og anmodet om at overtage den nye, men korte daglige tjeneste. Og glad drager jeg nu af sted hver dag.

Men også lejren i Øresundsgade blev til sidst rømmet, og vi flyttede til badmintonhallen i Ryparken; jeg var glad, det var stadig væk i nærheden af mit hjem.

Men i 1947 flyttede lejren til Prags Boulevard, næsten en times kørsel herfra, så efter 2 måneders tjeneste der, opgav jeg. Der var nu også kommet flygtninge fra 2 andre lejre, som skulle nedlægges, så man ønskede en længere tjenestetid for sygeplejersker.

Københavns Stadsarkiv i 1990

Stadsarkivet vil, som andre kommunale institutioner, blive udsat for kraftige besparelser de kommende tre år. Besparelserne mærkedes allerede i 1990, idet ekspeditionsekretær Egil Skall gik på pension noget før det egentlig var planlagt og havde sin sidste arbejdsdag i oktober. Egil Skalls stilling vil ikke blive genbesat, og det betyder, at Stadsarkivet undgår at foretage

Registerblad. Udfærdiget den 1/5 03

Fulde Navn		<i>Peteren, Robert, Anton</i>	
Livsstilling <small>Hærførelse, Doms. Rang. For Hænderetvære, og Motor, Øvedt eller Lærling For Tjeneste: i hvilken Sigevand de tjene.</small>		<i>Landarbejder</i>	
Fødested		<i>Silkeborg</i>	Alder <i>19-6-60</i>
Egteskabelig Stilling		<i>Gift</i>	<i>Gift 12/1 22</i>
Hustruens	Fulde Navn og Fødselsår	<i>Emma Eleonora Mathilde F. Petersen</i>	
	Fødested	<i>Horsens</i>	Alder <i>28-11-62</i>
	strømtid Tidspunkt		
Børn <small>mellem 14-16 Aar, der ses Uden. Fulde Navn og Alder.</small>		<i>Katly</i> <i>3-3-91</i>	<i>Emil Loranger</i> <i>26/6 96</i>

Mødt Bopæl			For kølere og kølere Tjeneste: i hvis Tjeneste de ere. For Logerende: hos hvem de have Logit.
Aar	Dag	Gade, Nr., Stue n. n.	
		<i>Fra Silkeborg</i>	
<i>1903</i>	<i>15</i>	<i>Ny Blegdamvej 5th</i>	
<i>4</i>	<i>14</i>	<i>Flensborggade 22°</i>	
<i>25</i>	<i>11</i>	<i>Flensborggade 49°</i>	
Udf. 1-11-09			
<i>10</i>	<i>15</i>	<i>Flensborggade 32°</i>	

Registerbladene er forløberne for folkeregistret. De blev ført af politiet 1890-1923 og er ordnet efter politikredse (som kan findes i Kraks vejviser). Der er et blad for hver husstands overhoved i København med navne på familiemedlemmer over 10 år og oplysninger om fødselsår og fødested. Problemet ved brugen af dem har været, at den øverste del af sedlerne krølles og slides, så navnet forsvinder. Derfor kan de nu kun ses på mikrofilm.

uønskede afskedigelser i 1991. Stadsarkivet har måttet gennem mange overvejelser for derefter at få ændret arbejdsfordelingen på en nogenlunde acceptabel måde. Så vidt muligt friholdes publikumsbetjeningen for besparelser. Det kan derimod ikke undgås, at personalenedskæringen går ud over registreringen og publiceringen af arkivfortegnelser, som næsten er gået i stå. Egil Skalls afgang vil også blive et tab for 1700- og 1800-talsforskere, der altid kunne trække på hans store viden.

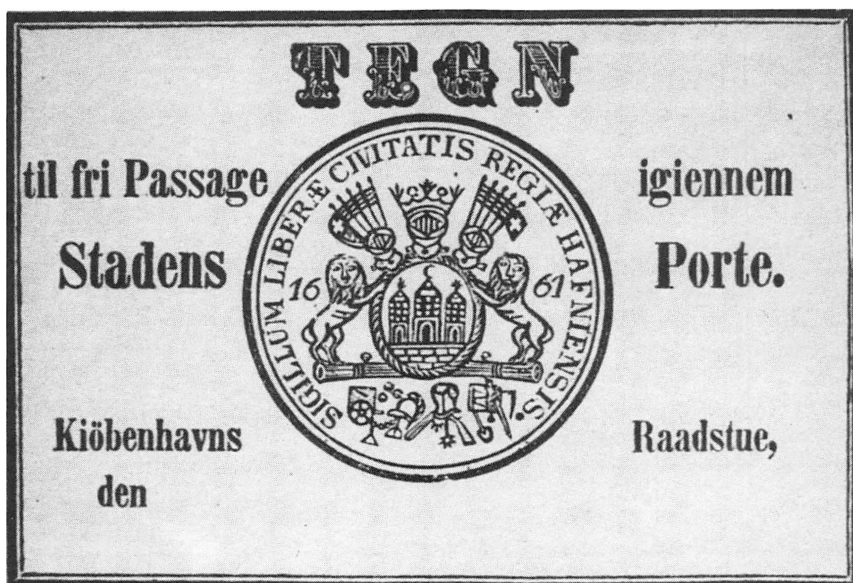
Stadsarkivet har været nødt til at erstatte en del originale arkivalier, der ofte blev benyttet af besøgende, med mikrofilm, som er blevet monteret i »jackets«, en slags kartotekskort med plads til ca. 100 billeder hver. De er nemmere at bruge end rullefilm. Det drejer sig om politiets registerblade 1890-1923 og næringskartoteket 1932-75.

Næringskartoteket, som er et alfabetisk ordnet kartotek over alle, der har fået tilladelse til at drive selvstændig næring i København 1932-75, har bl.a. oplysninger om fødselsdato og fødested. Det er nærmere omtalt i Historiske Meddelelser om København 1984 s. 177-78.

For at de besøgende skal kunne bruge de mange mikrofilm er læsesalen blevet delt ved en skillevæg, og bag skillevæggen er indrettet en lille særafdeling med læseapparater og film til selvbetjening. Samtidig er der indkøbt nye stole til læsesalen, så alle besøgende kan komme til at sidde ned. De gamle læsesalsstole bruges af personalet, hvis kontorstole var nedslidte og sikkerhedsmæssigt uforsvarlige.

Da Registerbladene blev fjernet fra læsesalens selvbetjeningsafdeling, blev der plads til nye arkivalier. Foreløbig er værgemålsprotokollerne 1818-57 opstillet til selvbetjening.

Værgemålsprotokoller er fortegnelser over umyndige børn, hvis formue administreredes af Københavns magistrat. Fra 1818 ophævedes den tidligere ordning med private formyndere, og magistraten fik overdraget opgaven i København. Til det formål førtes bl.a. en protokol af bogholderen i Magistratens 3. sekretariat over hvert enkelt barns formue. Protokollerne er ført kronologisk efter datoen for formuens indsættelse i Københavns væрге. For hver umyndig er der en side med regnskaberne over formuen indtil værgemålets ophævelse. Det er meget forskelligt, hvor mange oplysninger der er om det enkelte

Et af Stadsarkivets postkort er et grønt porttegn fra ca. 1850. Kortene kan købes for 3,50 kr. pr. stk. på Stadsarkivet.

bestemte Stadsarkivet derfor, at hver magistratsafdeling kun kunne aflevere en gang om året i en forud fastsat måned.

Desværre blev denne fornuftige rationalisering ødelagt af, at Stadsarkivet måtte indføre totalt afleveringsstop fra 1. januar 1991 på grund af pladsmangel. Et af Stadsarkivets magasiner var blevet sagt op, og man havde ikke fået nogen erstatning for det. Stadsarkivet havde dog allerede aftalt en større aflevering med Socialvæsnet, der ikke har afleveret siden 1968. Foreløbig er protokollerne blevet afleveret, mens sagerne hertil kommer i 1991. Det drejer sig om arkivalier tilbage til 1800-tallet.

Stadsarkivet har fået fremstillet farvelagte postkort med 11 forskellige motiver fra Stadsarkivets samlinger. Der er lagt vægt på, at kortene blev morsomme eller dekorative, men ikke nødvendigvis repræsentative for hovedparten af Stadsarkivets samlinger. Kortene sælges for 3.50 kr. pr. stk. eller 11 forskellige for 30 kr. på Stadsarkivets læsesal. Læsesalen er åben hverdage kl. 9.30-15.00 og lørdage fra september til maj kl. 9.30-12.30.

I tal ser årets aktiviteter således ud (i parentes tallene fra 1989):

Publikumsbetjening:

Læsesalsbesøg.....	3334	(3124)
Ekspeditioner	9007	(6665)
Skriftlige forespørgsler	72	(55)
Udlån	5	(10)

Betjening af den kommunale administration:

Afleveringer i hyldemeter	1000	(732)
Udlån	8023	(7284)
Forespørgsler	1881	(1635)

Selskabet for Københavns Historie i 1990

Generalforsamlingen afholdtes 1. marts i Nikolaj udstillingsbygning med landsarkivar Grethe Ilsøe som dirigent. Lise Funder havde ønsket at udtræde af bestyrelsen, og i stedet valgtes rådhusbibliotekar Bjørn Westerbeek Dahl. Alle andre valg var genvalg.

Efter generalforsamlingen skulle Ulla Kjær have holdt foredrag om Nikolaj kirkes historie, men da hun blev syg, trådte hendes mand, Poul Grinder-Hansen, til og fortalte om bygningshistorie indtil branden 1795. Lise Funder, som i dag er leder af udstillingsbygningen, redegjorde derefter for den nuværende bygnings tilblivelse og historie.

I april holdtes møde i Lægeforeningens Boligers mødesal, »Kostalden«, hvor Claus Hein fra Brumleby holdt et engageret foredrag om kampen for bevaringen af bygningerne. Udflugten i maj var lagt på en mandag eftermiddag, hvor mange er på arbejde. Alligevel var der over 100 deltagere ved to omvisninger i Det gamle Bryggeri på Carlsberg. Mange var glade for et sådant eftermiddagsarrangement, men normalt er Selskabet nødt til at lægge møderne uden for arbejdstiden. Pinselørdag var medlemmerne indbudt til at deltage i en udflugt med veteranbanen til Nordsjælland. Der deltog 35 af vore medlemmer.

Efterårssæsonen indledtes i september med en tur på volden i regnvejr. Den forstående guide, oberstløjtnant E. Wigelsen Bruun, indledte derfor med at udskænke en lille dram, hvorefter deltagerne førtes rundt på Christianshavns vold og blev gjort opmærksom på mange interessante, historiske detaljer, som den ukyndige ikke lægger mærke til. I oktober uddeltes årbøger i festsalen på Københavns rådhus, og Egil Skall holdt foredrag om Københavns-kort med udgangspunkt i Stads-konduktørembedets 300 års jubilæum. Der var mange tilhørere, som til favørpris bl.a. kunne købe Selskabets egne bykort, et

tryk af Geddes eleverede kort, udgivet af Stadskonduktøren i anledning af jubilæet, og Stadsarkivets nye postkort. Voldtemaet blev fulgt op i november med et foredrag med spændende lysbilleder af stud.mag. Naja Kløve Lassen om de nedlagte volde omkring den indre by. Det foregik i Vartov med mange tilhørere. I december holdt cand.mag. Poul Grinder-Hansen igen foredrag. Denne gang i en lidt trist sal i den tidligere polytekniske læreanstalt om en kirke fra 1600-tallet, som aldrig blev færdig og kun få nogensinde har set. Men kirken, Skt. Anna Rotunda, som har ligget på stedet, hvor vi sad, blev fremtryllet for vore øjne, og vi så bagefter med en vis andagt på gulvet, der nu dækker de sidste rester af den.

Efter jul førte fhv. overinspektør ved Nationalmuseet Harald Langberg os gennem tegninger, arkivalier og bygningsrester på en sporjagt efter den gamle møntergård og dens omgivelser på hjørnet af Helsingørsgade og Borgergade. I marts afsluttedes foreningsåret med et foredrag af museumsinspektør Bi Skaarup om arkæologen Hans Nielsen Rosenkjær og om hendes egne udgravninger af Clemenskirken dybt nede under Frederiksberggade.

Selskabet har nu håb om at kunne færdiggøre de to bind af Ramsings oversigt over københavnske ejendomme 1377-1728, som mangler, for at den indre by er dækket. Det drejer sig om Frimands og Rosenborg kvarterer. Fhv. ekspeditionssekretær ved Stadsarkivet Egil Skall, der er en af de få, der kan læse Ramsings skrift, har påtaget sig at udarbejde manuskripterne, og Selskabet har indkøbt en pc'er til formålet. Selskabet må søge fondsmidler til trykningen.

Selskabets bestyrelse har protesteret energisk mod nogle vedtægtsændringer i Sammenslutningen af lokalhistoriske Foreninger, der syntes at ville medføre, at Selskabet fik betydelig mindre indflydelse bl.a. på kontingentets størrelse, samtidig med at ændringerne muligvis ville svække samarbejdet på landsplan. Ændringerne blev foreløbig stillet i bero.

Københavns Kronik nr. 49-52 med oplysning om møder og historiske noter er udkommet hvert kvartal med 4-8 sider. Historiske Meddelelser om København udsendes i oktober. Møderne har som sædvanligt været velbesøgte, men medlems-tallet er gået tilbage til 970.

Anmeldelser

København før og nu - og aldrig. Redaktion og billedtekster Bo Bramsen. Udgiver Palle Fogtdal. 11 bind, sælges samlet. Bd. 9 Vestervold falder. Af Caspar Jørgensen, 1990, 512 s. Bd. 10 Nørrevold, Østervold og Kastellet. Af Erik Wassard, 1990, 528 s.

Bd. 9-10 omhandler de gamle volde og porte på Sjællandssiden af byen, deres sløjfning og voldterrænets bebyggelse og i naturlig forlængelse heraf også Kastellet.

Disse fæstningsværker skabtes sammen med Christianshavns vold i det 17. århundrede og betød dengang en fordobling af byens areal. I midten af det 19. århundrede var udviklingen i befolkningstallet og den begyndende industrialisering ved at sprænge disse rammer. Havde det ikke været for hensynet til det militære demarkationsterræn, ville byen utvivlsomt gradvist have bredt sig uden for voldene langs indfaldsvejene i langt højere grad end det faktisk trods de militære bestemmelser allerede var sket. Med ophævelsen af de militære hensyn sprængtes rammerne omtrent på een gang.

Voldenes sløjfning og voldterrænets bebyggelse fandt sted over et halvt hundrede år fra o. 1860 til lidt efter århundredskiftet, gradvist, område for område, og kvartererne har således fået et homogent og ganske markant præg. Når kvartererne i dag fremtræder mindre markant skyldes det næppe så meget, at enkelte huse er nybygget, som at hovedfærdssårene, Vold-, Farimagsgade- og Søgaderne samt H. C. Andersens Boulevard, som jo også er afgrænsende og samlende byrum, har ændret karakter fra træbevoksede boulevarder til flersporede gennemkørselsveje og parkeringspladser.

Store dele af Vestervold kvarter har sin egen problematik knyttet til spørgsmålet om jernbanens placering og har desuden, på tværs af voldkvarterernes ring-karakter, i området omkring Vesterbros Passage en udadgående linie med et stærkt, traditionsbestemt præg.

Sløjfningen af voldene og områdets bebyggelse skete i henhold til en statslig og kommunal planlægning. Planlægningsprocessen er ganske langstrakt, og planerne ændres flere gange, bl.a. for at opfange jernbanens udvikling, af økonomiske hensyn eller under indtryk af nye retninger i byplanlægning og arkitektur. Selvom en udredning af byplanlægningen ikke skal være hovedtemaet i dette værk, må den dog få en central plads i disse to bind. Der er tale om en stor samlet planlægning af helt nye bydele, og der findes et stort illustrationsmateriale i form af kort og planer.

Dispositionen af de to bind er ved første øjekast overraskende, men er formentlig bestemt af forfattervalget og måske et ønske om at fordele planlægningstemaet på begge de to bind. Det betyder, at vi i bd. 9 får en indgående behandling af de - især på grund af jernbanen og andre trafikale forhold - komplicerede byplanforhold i Vestervold kvarter. Fremstillingen heraf er særdeles kompetent, men kunne have haft bedre støtte i billedvalget. Behandlingen af voldene som sådan og af de forskellige generelle planer er nemlig henlagt til det følgende bd. 10, hvor også gengivelsen af kort og planer i hovedsagen findes. Tyngdepunktet i gennemgangen af planerne her ligger så udpræget i illustrationerne og de udmærkede billedtekster, medens teksten i øvrigt ikke tilføjer meget.

Begge forfattere citerer digtere i et omfang, som vist ingen tidligere bind, og man kunne få den tanke, at voldene har spillet en stor og positiv rolle i københavnerens billede af deres by. Men det ville nok være en fejl. For nok er portene kun en del af voldanlægget, men de blev ganske tydeligt i 1856-57 nedrevet med en iver, der får en til at tænke, om vi her står over for den danske pendant til stormen på Bastillen. Inden for et tiår, hvor også enevælden faldt og næringsfriheden indførtes. Sløjfningen af voldene selv begynder først i 1880'erne. Området tænkes, foruden at skulle sælges til bebyggelse for at skaffe penge, udlagt til parker i forbindelse med nye boulevarder; det er en moderne by, man ønsker. Tanken om at bevare lidt af volden som vold opstår vist først i den sidste del af tidsforløbet, da den sidste del af Østervold står for omdannelse til Østre Anlæg; boulevardbanens gennemførelse umuliggør dog enhver tanke om at bevare volden.

Forfatteren til bd. 9 er historikeren Caspar Jørgensen, der er ansat i Planstyrelsens bygningsfredningskontor.

Forrest i bindet har redaktøren anbragt et udmærket kort fra 1806 af byen, dens voldsystem, udfaldsveje og forstæder, som sammen med billedteksten kort introducerer hele området i sammenhæng. Herefter gives en pladsmæssigt noget kompakt, men god redegørelse for Vestervold kvarters tilblivelse og en karakteristik af kvarteret. Man skal huske, at det meste af kvarteret, som vi kender det i dag, foruden volde og grave, var vand i Kallebod Strand.

Så følger en beskrivelse af volden og tiden før dens demolering, herunder bebyggelsen uden for Vesterport, Frihedsstøtten, forlystelsesstederne og Københavns første banegård m.m. Efter beskrivelsen af portens nedrivning følger redegørelsen for forskellige områder, som samtidig i store træk afspejler den gradvise bebyggelse af kvarteret. Vesterbros Passage og området ud mod søerne præget af forlystelsessteder, erhvervsorganisationer, kontorer og ikke mindst de tre hovedbanegårde, hvis vekslende placeringer og sporføringer griber så afgørende ind i planlægningen og byggeriets rytme. Rådhuspladsen, Vestre (H. C. Andersens) Boulevard og Rysenstenkvarteret. Kvarteret præges som helhed stærkt af området ud efter ad Vesterbros Passage, men man skal ikke overse, at ring-forløbet langs Vestre Boulevard og voldgaden i grunden har samme karakter som Nørre- og Østervold kvarter: boulevarder, bedre beboelse og institutioner. På det gamle baneterræn og vandfiltergrundene er i en senere tid opstået en ret homogen "city"-enklave, som har mange kvaliteter, men mangler lidt finish.

Området er og har været rigt på markante bygninger, hvoraf flere får en indgående gennemgang. Det gælder bl.a. underholdningsetableringerne og teatrene omkring Vesterbros Passage, Tivoli, Industriforeningens bygninger, de tre hovedbanegårde, Glyptoteket, Rådhuset og Rådhuspladsen. Bygningerne gennemgås omhyggeligt og kyndigt, for en del også deres indre, og for en del naturligvis også noget af det leben, der knytter sig til dem.

Med udgangspunkt i en betragtning af de gamle huse på Rådhuspladsens østside (hvor nu bl. a. Anton Rosens Palads Hotel ligger) giver forfatteren s. 209 en udmærket kort karakteristik af skiftet i beboelses- og forretningsmønsteret i byen 1850-1900. Forfatteren har adskillige sådanne gode små analyser og betragtninger. Det gælder for begge disse som for de tidligere bind, at sådanne betragtninger eller analyser af mere generel karakter skal findes spredt i konkrete sammenhænge. Vil man meget kort have en illustration af forskellen på

disse to bind, kan man sammenligne det nævnte eksempel med fremstillingen af et lignende tema bd. 10 s. 76.

Bd.10 er skrevet af advokat Erik Wassard, der er en engageret og erfaren deltager i meget historisk-topografisk arbejde.

Bindet indledes med det nævnte afsnit om byen som fæstning og planerne for fæstningsterrænets anvendelse. Placeringen af dette kan som sagt diskuteres, men ellers har bogens disposition i hovedsagen givet sig selv: Først Nørrevold, så Østervold og Kastellet.

I det indledende afsnit behandles baggrunden for beslutningen om at nedlægge voldene og demarkationsterrænet. Afsnittet er velskrevet og i flere henseender instruktivt. Voldenes og demarkationsterrænets afvikling kædes sammen med spørgsmålet om planlægning og servitutter contra det frie initiativs udfoldelse og spørgsmålet om indkassering til statskassen af en større eller mindre del af jordværdistigningen i kølvandet på tilladelsen til at bebygge området. Man ønskede ved salget af jorden at skaffe penge til anlægget af en ny befæstningslinje længere ude. Men da man ikke ville kræve de dertil nødvendige høje afgifter og alligevel ikke vil give afkald på indtægten, måtte man bebygge terrænet tættere end oprindeligt tænkt.

I denne fremstilling er det desværre ikke lykkedes at få billeder og tekst til at følges ad. Denne indledende fremstilling ledsages af billeder af planforslagene. Disse gennemgås først efterfølgende i teksten - ledsaget af nogle nydelige voldbilleder. Selve gennemgangen i teksten slutter brat med nedsættelsen af kommunens planlægningsudvalg i 1870 (s. 26), men den "endelige plan" af 1872 og den supplerende plan af 1885 omtales ikke i teksten; men bringes med udmærkede billedtekster s. 22-23. Til gennemgang af alle planforslagene og den vedtagne plan bruges blot 2½ side tekst, og det bliver der selvsagt ikke noget meget indgående studie ud af.

Det følgende afsnit hedder Nørreport og handler om denne og, især, byens befæstning siden Absalons tid. Det brogede sceneri ved de gamle porte med en trafik af vogne, ridende og gående, bønder og borgere, der maser og skubber, posekiggeren, der skal opkræve portpenge, forsøg på snyderi o.s.v. - af dette findes der naturligvis morsomme billeder (placeret i bd. 9), og naturligvis er det et godt emne for en levende fremstilling, og den får vi da også i begge bind. Medens Caspar Jørgensen citerer en samtidig beretning om, at folk bare maser forbi portopkræveren uden at betale, så holder Wassard samfundsmoralen højere og skriver, at når nogle, af og til, forsøgte det, vankede der store bøder.

Som overgang mellem afsnittene om sløjfning af port og vold er placeret et afsnit "det nye land", som meget kort, men udmærket i billeder og tekst giver et overblik over de nye kvarterer og deres forbilleder i Paris, Wien og Berlin. Det meste gentages dog i teksten i afsnittet "Boulevarden" tyve sider længere fremme.

I stedet for endnu en gang at nævne Wiens Ringstrasse o.s.v., liberalismen, det forfængelige borgerskab og koleraen, kunne man måske have givet et bud på, hvorfor de københavnske boulevarder alligevel ikke blev som deres udenlandske forbilleder. Eller forsøgt at karakterisere, hvad de blev, og hvilken betydning de har haft for byen i de forløbne 100 år, efter at de jo har mistet ikke så lidt af deres oprindelige karakter, men vel alligevel har stor betydning for byens struktur, herunder den trafikale.

Vi kan se, at trafikken har spillet en rolle i planlægningen dengang, omend mindre end i dag, og det kan undre, at denne side fremdrages så lidt i dette som i flere foregående bind. Der må mangle trafikforskning i historisk lys.

Voldkvartererne er i høj grad præget af den såkaldte historicistiske arkitektur. Wassard tager den som udtryk for en "berusende livsappetit, alle genrer var tilladte" (s. 79). Men de eksempler, der anføres, viser dog tværtimod, at man bygger ud fra bestemte idealer og forestillinger: byzantinske sygehuse, romanske elektricitetsværker, gotiske biblioteker, renaissancebanker o.s.v. Historicismen har en lang og kompliceret historie, som spænder fra en lærd og opbyggelig stræben til det parvenuagtige.

Det er karakteristisk for dette bind og for så vidt prisværdigt, at forfatteren i meget ringe grad gentager billedteksterne, men skriver sin egen historie, som så til gengæld ikke altid følger billederne. Forfatteren tilføjer heller ikke meget til billedsiden om arkitektur, byplan og trafik, men skriver mere om personer, en almindelig kulturhistorisk baggrund eller en god historie. Stilen er causerende og engageret med mange gode iagttagelser og karakteristikker, sine steder meget malende. Måske er det dog for meget, når f. eks. de 2½ side tekst til 2 sider billeder om Østervold alene bruges til at fortælle om persongalleriet på Hunæus' billede af Store Bededagsaften på Volden (s. 186 ff).

De to bind 9 og 10 er på hver sine præmisser absolut værd at læse. Den forskel i tilgang til opgaven, de repræsenterer, genfindes igennem hele værket, og det er min fornemmelse, at de hver har deres tilhængere blandt værkets læsere.

Billedmaterialet er som vanligt en ren guldgrube og med teksterne en fin fremstilling i sig selv. Billederne er både fascinerende og lærerige som kilde til byens topografi, måske også som inspiration i overvejelser over bybilledet i dag. Et billede som det ret undselige foto af Peymanns Allé ud for Nørrevold i 1870'erne er for mig at se et mægtigt udtryk for voldterrænets kvalitet. Der er som i tidligere bind grund til særligt at nævne Arne Gaarn Baks mange ypperlige kortskitser, som understøtter tilegnelsen væsentligt.

Anmelderen har tidligere påpeget mere eller mindre væsentlige fejl i tekster eller billedtekster, men må nu beklage selv at have begået en sjusket fejl i anmeldelsen af bd. 7, hvor der om Christianshavns byvåben står, at der ingen løver er i det; der er faktisk en enkelt. I nærværende bind er der enkelte småfejl. Bl. a. er udsnittet af Braun og Hogenbergs prospekt (bd. 9 s. 8) blevet spejlvendt. Mødet i Studenterforeningen (bd. 9 s. 357) må være fra før 1948 eller også have været et kostumebal med deltagelse af mange for længst hedengangne personer. Bd. 10 s. 278 optræder begreberne betalingsskole og friskole som synonymt med privat og kommuneskoler, men det er ikke rigtigt; kommunen byggede og drev både betalings- og fri(gratis)skoler, indtil man i 1915 ophævede skellet og indførte betegnelsen kommuneskole for den gratis, offentlige skole. Bd. 10 s. 438 gøres Henrik Rüse i teksten til baron i 1664, men det blev han nu først i 1671.

H. D. Gautier

Nis Nissen: Københavns Bybygning 1500-1856. Visioner. Planer. Forfald. Arkitektens forlag 1989. 83 s. kr. 190,-

Arkitekt Nis Nissen, der er lærer ved Arkitektskolen i København, har skrevet en lille spændende bog om Københavns byplanmæssige udvikling.

Det er ikke hans hensigt at overflødigøre det fremragende hovedværk på området. »København fra Bispetid til Borgertid, byplanmæssig udvikling til 1840«, der blev udgivet af Stadsingeniørens Direktorat i 1947. Nis Nissens mål er derimod at afsløre hvilke fundamentale byplanmæssige principper, der lå til grund for de enkelte beslutninger om byens udvidelser.

Beslutningstagerne, hvad enten det var byens styre, kongen eller militæret, har jo desværre aldrig selv fortalt om deres idealer for byplanlægning, så Nis Nissen må bruge den metode, at han ud fra observationer af de faktisk udførte anlæg prøver at slutte tilbage til de idéer, som må have ligget bag det hele. En hjælp til at udfinde disse idéer har han så yderligere i samtidens europæiske litteratur om byplanlægning og studier i endnu eksisterende byer.

Forfatteren har som grundlag for sine empiriske studier haft et ganske godt arbejdsmateriale, nemlig det kort over København indenfor de gamle volde i 1860, som Stadsarkitektens Direktorat udgav i 1948. På dette grundlag har Nis Nissen gjort én virkelig betydningsfuld iagttagelse, nemlig at forlængelsen af Christianshavns voldsystem mod syd omkring 1668 og mod nord fra Amagerport til Nyholm mellem 1685 og 1692 blev anlagt efter to koncentriske cirkelbuer med centrum i et punkt på Sankt Annæ Plads lige ud for Garnisons kirke. Endvidere kan forfatteren overbevisende argumentere for, at måleenheden var 80 roder à 6 gamle sjællandske alen à 0,62 m. Det kan næppe være noget tilfælde, at dette centrum ligger præcis 80 roder fra såvel rytterstatuen af Christian 5. på Kongens Nytorv som Frederik 5.s statue på Amalienborg (som der dog ikke var nogen, der havde tænkt på, da Christianshavns vold blev anlagt).

Denne observation må siges at være et betydeligt bidrag til vor forståelse af Københavns udvikling under den ældre enevælde. Som anmelder er jeg væsentlig mere kritisk overfor Nis Nissens tilsvarende forsøg på at rekonstruere en »Helhedsplan for København 1510-1626«. Der er faktisk så få faste holdepunkter i forfatterens argumentation, at hans teori (gengivet på hele 2 nærmest identiske kort s. 24 og 30) om eksistensen af en overordnet planlægning for 1500-tallets København baseret på koncentriske cirkler med et centrum i baron Boltens gård i Gothersgade, og hvori Helligåndskirkens tårn spiller en vigtig rolle, må karakteriseres som en interessant men ikke tilstrækkelig underbygget teori. Da tallet 80 roder spiller en så vigtig rolle i denne model, kan det virkelig undre, at Nis Nissen ikke har gjort opmærksom på, at der faktisk er 80 roder mellem Helligåndskirken og såvel Nikolaj kirke som Vor Frue kirke og sandelig også 80 roder mellem Vor Frue og Skt. Klemens.

Forfatteren har absolut ingen høje tanker om Christian 4. som byplanlægger. Han kritiserer stærkt kongen for at have forsømt befæstningen mellem Slotsolmen og Christianshavn og hævder, at Christian 4. efterlod sig et ufuldendt bygværk, »som kunne have fået katastrofale følger for byen og landet ved belejringen i 1659«. Derimod er der mange rosende ord til Axel Urup og Henrik Rüse for deres store geometriske byplaner, og også planlægningen af Holmen og Frederiksstaden efter 1740 berømmes.

Bogen afsluttes med to kapitler om befæstningen under liberalismen 1807-1900 og om Christianshavns vold 1880-1980, der ikke bringer meget nyt stof, og den sidste salut fra Nis Nissen til læseren er nogle fyndige bemærkninger (s. 77) om, hvordan nogle københavnere, efter at militæret i 1971 forlod Bådsmadsstrædes Kaserne, rykkede ind for at gøre bygningerne beboelige, hvorved de stoppede hærværket og »de mange fredede og bevaringsværdige bygninger var indtil videre reddet«. Det var, i hvert fald for anmelderen, en helt ny måde at betragte Christiania-problemet på.

Som man kunne vente af en bog udgivet på Arkitektens forlag, er den forsynet med en lang række fine kort såvel nytegnede som gengivelser af ældre kort, der alle står knivskarpt, og som givetvis vil blive anvendt i undervisningen på forskellige niveauer som et godt grundlag for diskussion af Nis Nissens teorier.

Karl-Erik Frandsen

Max Siegumfeldt: Københavns kommune humanitær byplanlægning 1940-70. Dansk Byplanlaboratorium. Byplanhistoriske noter 20. Kbh. 1990. 57 sider, illustreret.

Dansk byplanlaboratorium er nået til nr. 20 i sin uprætentiøse serie: Byplanhistoriske noter. Målet med noterne er, at lade planlæggere og andre, der har medvirket, fortælle om de byplanlægningsbestræbelser, som de selv har deltaget i. Der er tale om erindringer eller noter, ikke egentlige forskningsmæssige arbejder.

I forordet skriver Edmund Hansen, tidligere kommitteret i byplansager og vicedirektør for Planstyrelsen, at København var en af de få danske kommuner, som allerede i mellemkrigstiden bevidst arbejdede med byens fremtidige fysiske udvikling og havde etableret en egentlig planlægningsafdeling. Synspunktet kan virke lidt overraskende, fordi stadsingeniørens direktorat allerede blev oprettet i forrige århundrede, ligesom der blev arbejdet energisk med planlægning i de større provinsbyer i årene omkring århundredskiftet, og endelig går selve planlægningsarbejdet betydeligt længere tilbage i tid. Synspunktet illustrerer imidlertid, at den samtidige og efterfølgende generation (nok især blandt arkitekterne) opfattede mellemkrigstiden som dansk byplanlægnings pionerperiode eller i hvert tilfælde som en vigtig brydningstid med nye mål og midler, hvor Dansk Byplanlaboratorium oprettedes i 1921 og de første byplanlove vedtoges i 1925 og 1938.

Denne fornemmelse, af at have været med til at gennemføre noget nyt, præger også Max Siegumfeldts notat, men med en kritisk distance. Da Siegumfeldt begyndte hos stadsingeniøren, var det hans opfattelse, at den hidtidige byplanlægning i alt for høj grad havde været begrænset til gader, kloakker og rensningsanlæg. Man overså så godt som helt »de virkelige medmenneskelige - de sociale, de kulturelle og de rekreative - opgaver og havde derved især ladet børnene og de unge, men også de gamle i stikken«. Det blev sager indenfor dette område Siegumfeldt arbejdede med, og som man kan læse om i notatet.

Efter afsluttet arkitektuddannelse fik Siegumfeldt arbejde hos stadsarkitekten i 1930. I 1940 flyttede han »fra stadsarkitekt Poul Holsøe's ret aristokratiske arkitektregime til Stadsingeniørens direktorat, til den mere uhøjtidelige by-

planafdeling«, hvor han udførte sin humanitære byplanlægning. Det fremgår af omslaget, at forfatteren kunne fejre sit 15 års jubilæum som løst ansat arkitekt, en ansættelsesform der vist var temmelig almindelig. Det nævnes ikke, hvornår Siegumfeldt blev fastansat. Karrieren sluttede i 1970, efter at Siegumfeldt i 1967 var udnævnt til planlægningschef i det nyoprettede Direktorat for Københavns Kommunes Generalplanlægning med Kai Lemberg som direktør.

»Humanitær byplanlægning« er af form nærmest en blanding af erindringsbrudstykker og et noget uformelt administrativt notat. Siegumfeldt fortæller om arbejdet med at beregne behovet for daginstitutioner og legepladser i de forskellige bydele, om hvordan han på en studietur til Stockholm i 1946 var med til at udregne legepladsernes legeværdi pr. kvadratmeter, og om en principskitse for legegader på Vesterbro fra 1957. Også forsøgene på at forudse behovet for nye folkeskoler og deres lokalisering efter krigens babyboom samt det første kulturcenter på Bispebjerg omtales kort. Endelig fortæller Siegumfeldt om skabelsen i 1947 af parkunderholdningen, der i dag er blevet til sommerunderholdningen.

»Humanitær byplanlægning« fungerer som appetitvækker. Den interesserede læser får lyst til at gå i de enkelte sager. Men teksten ville have vundet ved at lade erindringerne strømme lidt friere. Endelig skal det nævnes, at illustrationerne støtter og uddyber teksten på en fin og inspirerende måde.

Caspar Jørgensen

Kim Karmark: Laug og zünftighed. De tyske håndværkerskikke, deres ankomst, etablering og forsvinden belyst gennem det københavnske snedkerlaugs historie, 1577-1800, Århus Universitetsforlag, 1989, 116 sider, kr. 85,-.

Kim Karmarks specialeafhandling om zünftens indflydelse i Københavns Snedkerlaug er en spændende indføring i laugstidens skikke.

Laugene står som eksempel på de transnationale strukturer, der karakteriserede det middelalderlige samfund. Et andet eksempel er kirken, hvis universalitet har holdt sig længere end laugenes. Vi har ganske vist en reminiscens af laugene i vore dages danske fagforeninger, der bygger på faget/håndværket, men kontinuiteten er tynd.

Laugsvæsenet var det middelalderlige samfunds måde at regulere udbud og efterspørgsel på. Men laugsvæsenet var mere end det, og ikke mindst zünften institutionaliserede en række skikke og leveregler, der i en periode blev en måde at organisere og strukturere sin tilværelse på for håndværkeren. Gruppen, faget var omdrejningspunktet, ikke den enkelte.

Laugsvæsenet og zünften kom til Danmark sydfra. Vandrende håndværksvende bragte nye teknikker, nye skikke m.m. med sig. I de større danske byer fandt laugsvæsenet fodfæste, og med zünftens udbredelse blev den farende svend laugssystemets centrum.

I København var laugstraditionerne stærkest og snedkerfaget udmærkede sig ved en udpræget zünftighed. En række konflikter i faget har frembragt et stort kildemateriale. Den ca. 200 årige periode (1577-1800) bogen dækker er behandlet kronologisk. Efter en kort indledning præsenteres de zünftige skikke i Københavns Snedkerlaug. Så følger de to hovedafsnit om zünftens etablering og

konsolidering i perioden 1577-1699 og om dens opløsning gennem hundredåret 1700-1800.

Den første periode (1577-1699) betegner en storhedstid for zünften i snedkerlauget. Lauget stod for homogenitet indadtil og udadtil, og de zünftige skikke bidrog til at styrke enhedsfølelsen mellem mestre og svende. Men det var ikke en lineær udvikling, konflikter forekom mellem de to grupper. Forfatteren ser konflikterne som et forvarsel om den udhuling af de patriarkalske forhold, der skulle komme. Manglen på faglært arbejdskraft - bl.a. som følge af periodens mange krige - bevirkede dog, at roen i lauget blev opretholdt. Ude fra blev laugets integritet antastet af enevældens offensiv fra begyndelsen af 1680'erne.

Zünftens opløsning skyldtes dog ikke så meget ude fra kommende angreb som indre splid i lauget. De farende svendes centrale placering i zünften havde givet hele svendestanden en ny selvfølelse og trang til selvstændighed, der i sig rummede kimen til laugs-homogenitetens opløsning. Omslaget kom i årene omkring 1700 og midt i 1700-tallet står svendene som ene-fortaler og-forsvare af de zünftige skikke, mestrene er faldet fra. Dermed havde zünften mistet sin berettigelse som sammenholdsfaktor. Den degenererede til ritualer for ære og værdighed for senere at blive svendens våben mod mestrene. Modsætningerne mellem svende og mestre kulminerede under den store snedkerstrejke i 1781. Den markerede tillige en splittelse blandt svendene mellem en tysk-orienteret del af ugifte vandrende svende og en dansk-orienteret del af gifte og bofaste svende. Da denne modsætning slog fuldt igennem fik zünften sit banesår, og ifølge forfatteren er der ingen kontinuitet med den vandringstradition vi finder senere i 1800-tallet og som fortsætter helt frem til første verdenskrig.

Det er en spændende fremstilling og et interessant indblik i laugstidens grænseoverskridende strukturer vi får i Kim Karmarks bog - ikke mindst i lyset af EF's indre marked med dets frie bevægelighed på tværs af nationale og mentale grænser.

Søren Federspiel

Anne Løkke: Vildfarende børn - om forsømte og kriminelle børn mellem filantropi og stat 1880-1920. Forlaget Socpol, Holte 1990. kr. 159,-.

Der er en uhyggelig lighed mellem mange af denne bogs beretninger om forsømte børn og vore dages meldinger om omsorgssvigt over for børn. Det gælder både selve elendighedsbeskrivelserne og den uro, der kommer til udtryk over nye livsformers konsekvenser for dele af den kommende generation. Der er derfor meget stof til eftertanke for dem, der i dag har med børn at gøre, selv om bogen omhandler et historisk emne.

Den bygger på Anne Løkkes hovedfagsspeciale i faget historie, og resultatet er blevet yderst læseværdigt, både hvad indholdet og den sproglige udformning angår

Det er den danske børneforsorgs tilblivelse, der står i centrum for undersøgelsen, der behandler baggrunden for og konsekvenserne af Børneloven af 1905 eller som den rettelig hedder: Lov om Behandling af forbryderske og forsømte Børn og unge Mennesker.

Som baggrund for vedtagelsen af denne lov fremhæver Anne Løkke kriminalitetsstatistikkerne og en ændret holdning blandt fængselsfolk og jurister. Stati-

stikkerne pegede på en stigende kriminalitet blandt børn og unge. En stigning, som forfatteren ikke mener var reel, men snarere skyldtes en kriminalisering af børnenes adfærd. Sideløbende udvikledes den moderne kriminologi, der ønskede at standse unge lovovertrædere på et tidligt tidspunkt, inden de udviklede sig til rigtige forbrydere.

På linje med tidens børneopdragere gik man ind for opdragelse af de vildfarende børn i stedet for straf. Tidligere havde man betragtet barnet som grundlæggende ondt, men nu så man det som en tom skal, der kunne påvirkes i både god og dårlig retning. Som følge heraf var det børneforsorgens opgave at fjerne barnet fra dårlige omgivelser og i stedet opdrage det til gavn for både samfundet og barnet selv. Disciplin og hårdt arbejde afløstes af opdragelsen.

Som noget nyt gav loven af 1905 således tilladelse til om nødvendigt at fjerne barnet fra forældrene og lade samfundet overtage opdragelsen. Til stor fortrydelse for mange af tidens børnevenner glemte man at fastlægge indholdet af denne samfundets opdragelse og at afsætte de nødvendige ressourcer til at ændre behandlingen fra straf til opdragelse.

Både før og efter 1905-loven deltog en række private filantropiske foreninger i børneforsorgsarbejdet. Anne Løkke har analyseret arbejdet og holdningerne i en af disse foreninger, nemlig Kristelig Forening til offentligt tiltalte og straffede Børns Redning. Foreningen blev stiftet i 1898 og eksisterer stadig under navnet Kristelig Forening for Børneforsorg.

Kristelig Forening arbejdede på basis af private midler og fandt navnlig støtte i provinsen. Klientellet var derimod udelukkende børn fra københavnske arbejderkvarterer og tilmed de allerfattigste. Foreningen betragtede den moderne storby som årsag til børnenes fordærvelse og ønskede derfor at fjerne børnene fra de dårlige omgivelser og i stedet sætte dem i pleje i private landbohjem eller i børnehjem i landlige omgivelser. Det var det velordnede, hyggelige og kærlige middelklassehjem, der fremstod som disse børnevenners ideal, og som de ville overføre til de forsømte børn.

Anne Løkke beskriver nuanceret, hvorledes disse forestillinger indgik som en helt selvfølgelig del af børnevennernes verdensbillede, og at de derfor ikke tvivlede på, at denne omplantning var den ideelle kur for de vildfarende arbejderbørn fra storbyen.

Bogens afsluttende del behandler Børnelovens udførelse i praksis. Kildegrundlaget har været en gennemgang af de første 15 års sager i to udvalgte københavnske værgerådskredse. Det vises, at værgerådsmedlemmerne kun i mindre omfang kom fra den arbejderbefolkning, som leverede rådets »sager«. Vurderingen af børnene blev derfor foretaget ud fra andre normer end dem, der ofte var gældende i børnenes eget miljø. Anne Løkke afviser dog, at der kun var tale om et misforstået angreb på en anderledes, men velfungerende arbejderkultur, for der var reelt stor nød blandt mange børn og mange problemer i disse yderst fattige familier.

Konkluderende vurderes virkningerne af Børneloven som en skærpelse af den sociale kontrol. Staten gav sig selv bemyndigelse til at være alle børns overforælder, som det formuleres i bogen. Forældrene havde ingen rettigheder over for værgerådene, der hurtigt blev noget, man helst skulle undgå at komme i kontakt med. De konkrete foranstaltninger fungerede også som en straf, og forfatteren mener, at loven kom til at indføre straf, inden børnene havde begået nogen forbrydelse. Desuden blev der yderst sjældent bevilget den økonomiske bistand,

Anmeldelser

som loven muliggjorde, og som kunne have reddet mange familier ud af en akut nød.

Anne Løkke fremlægger sine metodiske synspunkter og redegør for undersøgelsens kildemæssige grundlag. Hun er selv opmærksom på de aspekter af emnet, som de valgte kilder siger mindre om. Det gælder for eksempel børnenes og forældrenes synspunkter, som kun indirekte er repræsenteret i bogen. Da dette spørgsmål i sig selv udgør en større undersøgelse med helt andre kilde-typer, ville det ikke være rimeligt at forlange også dette behandlet inden for et speciales rammer. Men så er der jo noget at arbejde videre med for Anne Løkke eller andre.

Alt i alt når bogen grundigt og nuanceret rundt om sit valgte emne og behandler mange problemstillinger, der stadig er aktuelle.

Birte Broch

REGISTER TIL ÅRBØGERNE 1988-91

Registret er person-, sted- og sagregister. Det omfatter ikke Johanne Møller-Larsens dagbog i årbog 1991, og heller ikke anmeldelserne.

I registret er årbøgernes årstal angivet ved kursiv, de herefter følgende tal er sidetallene. Sidetal i parentes henviser til illustrationer. Forfatternavne er kursiverede.

- Abrahams, Carl Julius Sophus, arkitekt 88 43, 52, 54
-, Severin, teaterdirektør 90 96
- Absalons borg 90 8
- Accisebod mølle 90 70
- Adeler, Cort, generaladmiral 88 16, 21
»Adelgade« 91 18
- Adolf, Johan 89 140
- Adresseavisen 89 124
- Afliveringsstop for arkivalier 91 160
- Ahlefeldts mølle 90 70 91 92, 96
- Alex Vincents kunstforlag 88 94
- Alfarvejen 89 64
- Algreen-Ussing, Tage, politiker, jurist 89 123-130
- Allards prospekt ca. 1650 89 13, (14), 28-30
- Ambt, Charles, ingeniør, generaldirektør 89 85-107, 161
- Amerikamøllen 90 54, 70 91 98
- Andersen, C. C., politiker, bageribestyrelser 90 117
-, Fr., kommunalpolitiker, rådmand 90 134
-, Niels, entreprenør, politiker 89 155, 157, 159, 163
-, Schønning, brygger, mdl. af de 32 mænd 91 42-61
- Annæ Gymnasium, Skt. 91 42, 43
- Arbejderbevægelsen 90 100-141
- Arkitekt Theophilus Hansens Dagbog og brødrene Dalhoff - et samarbejde mellem kunstner og håndværkere 91 102-127
- Assistens kirkegård 88 155
- Avenuerne til København i vejreformernes pionertid 1763-78 89 51-84
- Axelhus 88 46
- Axelsdatter, Mette Bille 91 (39)
- Bagerne 91 90-91
- Bagernes mølle (Svanemøllen) 90 59, (60), 72
- Bagger, Julius, arkitekt 88 44
- Banemøllen 90 70 91 96
- Bang, Herman, forfatter 88 29-75
-, P. G., konseilpræsident, professor 89 108, 117, 128, 124
- Bardenfleth, V., minister, stiftamtmand 89 160
- Barkmølle 90 72
- Baruel, Johan Mathias, malermester 91 82
- Bayer, C. G., militæringenjører 89 150
- Bebyggelsesplaner i 1600-tallet 91 7-31
- Bech, J. P., grosserer 89 124, 130
- Bedragerier i de kommunale udsalgssteder 88 103-129
- Belejring, Københavns, kort over 91 13-27
- Berg, C., politiker 89 146-147
- Bergs mølle 90 70
- Berns, Albert Baltser, købmand, kgl. dansk faktor i Hamborg 88 9-10, 17
-, Margrethe, g.m. Hans Havemann 88 9, 13
- Bernstorff, J. H. E., greve 89 51, 52, 77
- Bernstorffsgade nr. 23 88 85-89
- Bernstorffsvej 89 76-77
- Berntsen, Arent, økonomisk-statistisk forfatter 89 26
- Best, Werner, rigsbefuldmægtiget 90 142, 151, 162, 169

- Biehl, Claus, theskænker 89 46
- Bille, C. St. A., redaktør, politiker 89 140
- Birchfeldt, Peter, kommissionær 91 50-51
- Bisgaard, Lars, cand.mag. 89 7-42*
- Bispebjerg mølle 90 59, (60), 73
- Bissen, H.W., billedhugger 88 96-99 91 114-115, 125
- Bistrup gods 88 (155)
-, registratur 88 154
- Bjarne, Hans Peder, finanshovedbogholder 88 114
- Bjelke, Edel Elisabeth, g.m. Poul Klin-
genberg d.y. 88 24
-, Henrik, rigsadmiral 88 21
- Bjerre, A. H., kaptajn, brygger 89 124, 125, 130
- Bjerregaard, Knud, kommunaldirek-
tør 88 144
-, Stephanie, skoleholder 91 71
- Bjørkmann, Martin, direktør 88 85
- Blancfort, Boldevin 88 9
- blandede kommando, Det 90 146-148
- Blegdamsmøllen 90 72
- Blom, Karin, keramiker 88 90
-, Otto, officer 89 27, 30, 40
-, Thomas Andreas, murermester 91 103
- Blækhuset, Politikens udstillingspavil-
lon 91 135
- Blå Kors' arkiv 88 154
- Boesen, Ludvig, præst 89 62
- Bojsen, Frede, politiker, højskolefor-
stander 89 147, 156-160
- Boligbyggeri omkring 1880 88 34-45
- Bonefeldt, O., forfatter 91 121
- BOPA 90 143
- Borch, Elna, billedhugger 88 94
-, Ole, kemiker, læge, botaniker, filo-
log 91 18
- Borgbjerg, F.J., politiker 90 127, 131, 135, 136, 139
- Borgergades Dampmølle 90 72
- Borgerlige partisaner 90 143
- Borup, L. C., borgmester 89 150
- Boulevardbanen 89 148-169
- Brahe, Tyge, astronom 89 52
- Bramming, Frederik, tegner 88 99
- Bramsen, Henrik B., bibliotekar,
kunsthistoriker 89 9, 11, 12, 19
-, Jens, grosserer 91 50-58
-, Magdalene Sibylle, d.a. Schønning
Andersen 91 42, 44-53, 56-58, 60-61
- Brandis, D., læge 91 119
- Brandis' opsats 91 117-120
- Brandt, Regine Christine, skoleholder
91 71
- Brask, Richard Høeg, kontorchef 91 32, 36
- Braun, Georg, stik af 90 (23)
- Bredgade 91 16
- Bredgades Dampmølle 90 72
- Breinholdt, N. B., landmand, politiker
89 146, 152
- Breslau, Christian Mathias, bager 90 39-40 91 90
- Breslaus mølle 90 29, 40, 70 91 90, 100
- Brinch, Ivar, præst 89 47
- Brinkorpff, Henrik Vilhelm, dekora-
tionstegner, arkitekt 88 47, 49, 65, 66
- Britze, Frederik, tegner, gravør 90 13
- Brix, Hans Christian, billedhugger 88 97
-, Harald, socialistfører, bladudgiver
90 101
- Brosbøll, Carl, forfatter 90 78-99
- Brun, M. W., teaterdirektør, forfatter
88 51-53, 60, 62 90 78-99
- Bryggervangens skoles arkiv 88 154
- Bryghusmøllen 91 88
- Bryn, Norman, journalist 90 128
- Brændevinsbrændere 91 91
- Brøndsted, P. O., arkæolog 91 117
- Budde-Lund, Carl, terrakottafabri-
kant 88 97
- Bugge, Cathrine, g.m. Lorents Reimert
91 43
-, Thomas, astronom 89 53, 67-69
- Bugges korts (1766) 89 54, 56, 64, 66
- Buhl, Vilhelm, finans- og statsminister
88 113, 145, 150
- Burmeister, Ditmer 88 14-25
- Busck, Giertrud Christine, skolehol-
der 91 65
- Byen, der slog fra sig 90 142-173
- Bülow, Johan, overpræsident 88 112, 125, 138

- Bymuseet 90 175
 Bysser, Peter, officer 91 7-39
 Byssers kort (1648/49) 91 11-13
 Byvåben, Københavns m.fl. 90 7-17
 Bøchmand, Conrad, kommissionær 89 46
 Bøllegaard, Lille 91 134
 Børnearbejde i slutningen af det 19. årh. 91 130-133
 Børnebøger fra Stenders Kunstforlag 88 99
 »Børnehaver« eller småbørnsskoler i København i begyndelsen af 1800-tallet 91 63-73
 Børnekriminalitet i slutningen af det 19. årh. 91 130-132
 Børns sundhedstilstand i slutningen af det 19. årh. 91 130-38

 Caritasspringvandet 89 11, 19, 34
 Caroc, C. A., departementschef 89 139
 Casses oliemølle 91 93
 Cavling, Henrik, journalist, forfatter 90 101 91 128-129, 133-134
 Cesaris, Giovanni Antonio, maler 90 (30), (33) 91 97
 Charles Ambt og gadeplanlægningen i Vestervold kvarter 89 85-107
 Charlottenborg 91 (33)
 Charlottenlund 89 76
 Christensen, bankdirektør 89 130
 -, C. F., tegner 90 (53), (62)
 -, Christian, arbejdsmand 90 129
 -, H. F., grosserer 89 124, 130
 -, Pierre, fagforeningsmand 90 111
 -, Viggo, borgmester 88 134-135, 138-140, 142-143, 150
 Christian IV, 89 8-9, 11, 20-27, 33-34, 36, 51
 - V 88 23 91 86
 - VI 89 19
 Chr. Jürgensen Thomsen som fattigforstander 1808-17 91 74-85
 Christianshavns Dampmølle 90 66, (67), 72
 Christophersen, Niels A., skattedirektør 88 114, 150
 Cirkusbygningen 88 (65), 66

 Clante, Charlotte, tegner 90 (59)
 Clausen, Gunnar, kontorchef 88 138
 Clearing 90 144
 Coldings kloakplan 89 (90)
 Concert du Boulevard 88 45-47, 50
 Condevin, Baltser, købmand 88 8-9
Coninck-Smith, Ning de, cand.mag. 91 128-138
 Coning, Charlotte Amalia d.a. Jacob Coning 91 34-38
 -, Clara Juliane Johanne d.a. Jacob Coning 91 34-37
 -, Dorothea, g.m. Christen Christensen Farver 91 34, 36, 38
 -, Engel Catarina d.a. Jacob Coning 91 34-36
 -, Jacob, portræt- og prospektmaler 91 32-41
 -, Jacob Aernold, s.a. Jacob Coning 91 34, 36
 -, Johan Herman, portræt- og prospektmaler 91 32-41
 -, Susanne Elisabeth, g.m. Jens Pedersen Taftberg 91 33-39
 Cortemünde, J. P., skibslæge 88 15
 »Cronprinzen af Danmark« 89 43-44

 Dagenboldt, Hans Ernst, kort af 89 (57), 72, (73)
 Dagmarkkomplekset 88 44, 51-70
 Dagmar-teatret 88 44, 51-70
 Dagmartunnellen, restaurant 88 58-63
Dahl, Bjørn Westerbeek, afd. bibliotekar 91 7-31
 -, Rolf, musiker 91 42-62
 Dahlberg, Erik, svensk officer 91 25-26
 -, Ove, revisor 88 103, 107, 109, 112, 117, 122, 125
 Dahlbergs kort (ca. 1658) 89 56, 66 91 24-27
 Dahlerup, H. B., kaptajn 89 122
 Dahlgaard, Bertel, politiker 88 132
 Dalgaard, Knud, økonomidirektør 88 131, 138
 Dalhoff, Cathrine, g.m. K.P. Dalhoff 91 105
 -, Herlov, hofgørtler 91 104-108, 123

- , J., kunsthåndværker *91* 104, 108-125
- , Knud Plesner, gørtler *91* 105-108
- , Wilhelmine, g.m. J. Dalhoff *91* 120, 123
- Dam, Mogens, forfatter, journalist *90* 97
- Dansk Kartografisk Selskab *90* 176
- David, C. N., finansminister, national-økonom *89* 118-122, 129-130
- Debatten om Københavns 3. hovedbanegård 1864-1911 *89* 136-169
- Deichmann J., sekretær *89* 124, 125, 130
- Den med hensyn til ordningen af Københavns personbanegaard nedsatte kommission *89* 160-165
- Den Permanente *88* 90
- »Den store Stenbro« *91* 16
- »Det saa kaldede Københavns Vartegn«, Christian IV's monument i Københavns havn *89* 7-42
- Diakonissestiftelsen *88* 150-151
- Direktionen for Almue- og Borgerskolevæsenet *91* 63-72
- Dirksen, stik af *89* 7, 9, 12-13
- Ditlevsen, Kaj, direktør *88* 92
- Dons, Poul, borgmester *89* 45, 47-49
- Dragehjulm, Hans, skolelærer *91* 131-132
- Dragør, tilkørsel fra *89* 67
- »Drenge med Svanen« *91* 121-123
- »Dronningens Dam« *91* 17
- »Kanal« *91* 17
- mølle *90* 70 *91* 96
- DSB *89* 150-165
- DsJ *89* 137-145, 150-151
- Dyrbye, Martin*, *90* 78-99
- Dyrtidsforanstaltninger under 1. verdenskrig *88* 103
- Døttre Skolen på Christianshavn *91* 72
- Eberlin, Viggo C., boghandler *88* 99
- Eckersberg, C. W., maler *91* (59), 109
- Eegberg, Hans Heinrich, maler *89* (14), 16-17, 35
- Eggers, Henrik, vicekommandant *88* 14-17, 25
- , Poul, s.a. Henrik Eggers *88* 16
- Ehlers, E. D., borgmester *89* 140
- Ejderstenen, prospektkort *88* 98
- Ejendomsaktieselskabet »Hjem« *88* 149
- Ejlersen, Torben*, cand.mag., museumschef *90* 18-77 *91* 86-101
- Elfelt, Peter, fotograf *88* 101
- Emdrupborg højskole, feriekoloni ved *91* 130, 134
- Enhorn mølle *90* 70
- Eskildsen, Erik, skibsbygmester *90* 31
- Etlar, Carit, forfatter *90* 78-99
- , Olga, g.m. Carit Etlar *90* 96
- Fagoppositionens Sammenslutning *90* 129
- Falsen, Jørgen Conrad de, kaptajn *89* 125
- Farver, Christen Christensen *91* 38
- Fattigforsorgen 1808-1817 *91* 76-85
- Fattigforstandere 1808-1817 *91* 74-85
- Federspiel, Søren*, cand.mag. *90* 100-141
- Fenger, C. E., læge, politiker *89* 139
- Feriekolonier, ca. 1900-1920 *91* 128-136
- Ferrum, aktieselskab *88* 84-85
- Fibiger, A., fabrikant *89* 125
- Fick, Joh. Chr., justitsråd, auktionsdirektør *91* 120
- Fisker mølle *90* 70
- Flygtninge efter 2. verdenskrig *91* 139-157
- Folkestrejken *90* 142-173
- Folketeatret *90* 78-99
- Forbes, John Murray, generalkonsul *90* 52
- Forenede kirkeskoler, De *91* 43
- Forfaldsheraldik *90* 13
- Forlystelsesetablissementer *88* 45-70
- Fredens mølle *90* 27, (28), 70
- Møllens Fabrikker *90* 27
- Fredericiagade *91* 17
- Frederik II *89* 51
- Frederiksberg Allé *89* 69
- Freund, Hermann Ernst, billedhugger *91* 114, 121, 123
- Freymann, teatermaler *88* 36

- Friedenrich, P. J., vinhandler 89 125
 Frihedsstøtten 88 (98)
 Friis, Dorothea Margrethe, skoleholder 91 69
 Frisch, F. E., justitsråd 89 125
 From Petersen, C., borgerrepræsentant, tømmer 90 131
 Frölich, J. J., grosserer 89 125
 Fuchs, I., guldsmed 91 110
 -, Maren, skoleholder 91 71
 Funder, Lise, udstillingsleder, mag.art. 88 52
 Fælledparken 90 (130), (133), (134)
 Fæstningsterrænet 89 90-105
 1. maj, Fælledparken og borgmester Jensen 90 100-141
 Faaborg, N. L., kunsthistoriker 90 12
 -, Th., kunsthistoriker 88 93
- Gabel, Christoffer, rentemester, statholder 88 23
 Gadeplaner 89 85
 Gader, anlæggelse af 89 51-107
 Galgemølle 90 70
 Gamborg, Leif, højesteretssagfører 88 122
 Gamél, Augustin, grosserer 88 66-67
 Gamst, H.C., kunstsmed 90 46-47
 Garveri, A.M. Henriques 90 21
 Garvermøllen 90 72
Gauguin, Pedro, 90 142-173
 Gedde, Christian, stadskonduktør 89 56
 Geleff, Paul, socialistfører, agitator 90 101
 von Gendern, Johanne, g.m. Ditmer Burmeister g.2.m. Joachim Würger 88 21, 23
 Generalvejskommissionen 89 52, 67, 80
 Georg Hoffmanns og Peter Byssers opmåling af København fra 1648 91 7-31
 Georg, C., formand for den kommunale revision 88 105, 107, 109, 111, 114-115, 121, 124, 127-128
 Gerdes, Andreas, brygger, købmand, krigsråd 91 44-49
- Gernersgadevagten 90 146-149
 Gersdorff, Joachim, rigshofmester, rigsdrost 88 11 91 9, 18
 Giessing, Niels, garvermester 91 50
 Gipsfigurer fra Stenders Kunstforlag 88 97
 Giøddesen, P.F., søofficer 88 67, 69
 Gjøngehøvdingen, dramatiseret og opsat af M.W. Brun 90 78-99
 Glacismøllen 90 (55), 72
 Glansbilleder fra Stenders Kunstforlag 88 99
 Globus-fabrikken 90 143
 Glückstadt, Isak, bankdirektør 88 53, 64
 Glyptoteket 89 (86, 99, 105)
 »Godfater« i København, En 88 7-28
Gold, Carol, ass.proff. 91 63-73
 Goldt, Thimotheus, kammerråd, justitsråd 91 45
 Gothers mølle 90 70 91 96-97
 Gothersgade 91 16
 Grandjean, Poul Bredo, heraldiker 90 10, 13, 15
 Gravmonumenter, Assistens kirkegård 88 155
 Griffenfeldt, Peder Schumacher, rigskansler 88 23
 Grosserer-Societetet 89 159
 Grynemølle, Den kgl. 90 72
 Grynemøllen 1 90 72 91 100
 - 2 90 70
 - på Vesterbro 90 72
 Grønlandsmøllen 90 (35), 70 91 92, 97
 Grønttorvet 88 (38)
 Grønttorvs Auktion, Københavns 88 117
 Guldsmede 91 109-110
 Gyldenløve, Ulrik Frederik 91 (33)
 Gyldensparre, Albert, administrativ embedsmand 88 23, 25
 Gøngehøvdingen 90 78-99
 Gørtlere 91 105-108
- Haagen, C. W., prokurator 89 123-124
 Hage, Christopher, minister, grosserer 89 156-157, 161-162
 Halberstadt, David, grosserer 90 66-67

- Halberstadts dampmølle 90 66, (67), 72
- Hallander, Andreas, arkitekt, tømrermester 90 44
- , Niels Jensen, møller 91 92
- Hambro, Carl Joachim, baron, bankier 90 49
- , Joseph, bankier 90 49 91 92
- Hambros Ris- og Melmølle 90 49-50, 72 91 92, (93)
- Hammerich, Holger, ingeniør, politiker 89 102-103, 148-153, 156, 163-164
- , J., agent 89 124, 130
- Hammershøj mølle 90 72
- Handelsfolk i det 17. årh. 88 7-28
- Handelsmølleri 91 86-87
- Hans mølle, Skt. 90 70
- Hansen, Ane Sophie, g.m. Hans Hansen 88 33, 61, 70, 77, 78
- , Christian, arkitekt 91 102 89 97, 160
- , H. N., borgmester, politiker 89 97, 160
- , H. P., vinhandler 89 123-124
- , Hans (Hellig-Hansen), snedkermester 88 27-81
- , Jacob August, snedker 91 102
- , Jens Peter, violonist 91 103
- , Rasmus, murermester 88 30, 37, 43, 53, 54, 64, 66
- , Rasmus, politiker 89 162-163
- , Theophilus, arkitekt 91 102-127
- Jacobsen, Niels, billedhugger, keramiker 88 97
- Reistrup, K., maler, illustratør, billedhugger 88 98
- »Hansens kvarter« 88 37-45, 55, 58, 59, 79
- Hauber, Ernst Christian, redaktør 89 24
- Haugsted, Ida*, mag.art. 91 102-127
- Havemann, Hans, købmand 88 8-9
- von Haven, Michael maler 90 12-13
- Havnen 89 7-49
- Hedebøl, Peder, borgmester 88 107, 109, 112-113, 118-120, 124, 129-138, 140-141, 147-148
- Hedemann, Johan, officer, jernbanedirektør 89 140, 150, 153
- Heer, Christoph, officer 91 17-19
- Heers kort (ca. 1659) 91 13-20, 22, 24-25, 28
- Heins, Albrecht, købmand 88 14-25
- , Poul d.y. 88 24
- Hellig-Hansen og hans huse 88 29-81
- Helsted, Frederik Ferdinand, maler 91 121
- Helweg-Larsen, Gunnar, redaktør 88 121, 126
- Hencke, Verner 88 101
- Henrichsen, C. S., højesteretsadvokat 89 140
- Henriksen, Johan, stenhugger 89 27-28
- Henriques, A. M., garveri 90 21
- Herforth, H. H., bogholder 89 125
- Herholdt, J. D., arkitekt 89 90
- Hermansen, Victor, museumsinspektør, historiker 91 74-78
- , Victor, museumsinspektør, historiker 91 79-85
- »Herregade« 91 16, 18
- Hersleb, Hans Christopher borgmester 89 56-58, 72-73
- Hertz, Henrik, forfatter 89 108
- Hestemøller 90 19-21
- Hetsch, Christian, maler 91 117
- , G. F., arkitekt 91 104, 106, 109, 112-115, 120, 125
- Hindael, Catharina g.m. Jacob Coning 91 34, 37-38
- , Johann, skipper 91 34
- Hinnerup, Peter Reimer, gardein. 91 124
- »Hjem«, ejendomsaktieselskab 88 149
- Hoffmann, Georg, officer 91 7-31
- , Gottfried, officer 91 18-24, 27-29
- Hoffmanns kort, Gottfried (1687) 89 56, 58, 74 (ca. 1658/59) 91 20-24
- Hogenberg, Franz, stik af 89 7, 32 90 (23)
- Holberg, Ludvig 89 34, 46
- Holck, Hans, publicist 89 24
- Hollandske møller 90 21-72
- Holm, H. G. F., tegner 90 (67) 91 (89), 97
- , Henrik, oliemøller 90 28
- , Jacob, oliemøller 90 27-28

- , P., politiker 90 107, 113, 131
 Holmblad, L. P., fabrikant 89 139 90 61
 -, Rasmus, fabrikant 90 48
 Holmblads, Rasmus, Dampmølle 90 48, 72 91 92
 Holms oliemølle 90 70
Holst, Bente, bibliotekar 88 82-102
 -, Louise, skuespiller 90 89
 -, N. H., ingeniør, generaldirektør for DSB 89 150
 Holstein, Johan Ludvig, lensgreve 89 52-53
 Hoppe, Hans, brygger, købmand 90 25 91 89
 Hornbech, Andreas Rudolf, kaptajn 89 124
 Hovedbanegården 89 85, 102, 136-169
 Hurup, F., fagforeningsmand 90 117
 Husum, C. S., kaptajn 90 93-94
 Hvidstensgruppen 90 151
 Hvidt, L. N., etatsråd 89 123-124
Høgsbro, Kirsten-Elizabeth, museumsinspektør 91 74-78
 Hørdum, Chr., politiker 90 107
 Høyen, N. L., kunsthistoriker 91 75
- Indre Missions arkiv, Københavns m.fl. 88 154
 Industrialisering 89 85-86
 Industribygningen 88 46
 Industriforeningen 91 104
 Indvandrerens etablering omkr. 1660 88 7-28
 Ingemann, Valdemar, arkitekt 88 84
 Ingerslev, H. P., landmand, politiker 89 148, 150, 153-156, 158-159
 internationale Sekretariat af Landsorganisationer, Det 90 122, 124
 Ipsen, Bertel, keramikker 88 89
 Ipsens Enke, P., terrakottafabrik 88 89-90, 92
 Iserberg, Albert Balthasar, s.a. Hermann Iserberg 88 10, 12-14
 -, Anna Margrethe, g.m. Albert Gyl densparre 88 12-14, 23, 25
 -, Gertrud, g.m. Johan Arnoldt 88 12-14, 23, 25
 -, Hermann, købmand 88 8-14, 17, 24, 25
- , Hermann d.y., legationssekretær 88 14, 24
 Istedgade 89 95-96
 Istedløven 88 96-99
 Itzen, Albrecht, kræmmer 88 12
- Jacobs, Martin, møller 90 22
 Jacobsen, Asbjørn, guldsmed 91 120, 123
 -, Egidius Ludvig, prokurator 91 45-49
 -, J. C., brygger, mæcen 89 140
 Jagd, Chr., politiker 89 157
 Jagtvej mølle 90 72
 Jardin, N. H., arkitekt 89 77
 Jensen, Christian, skoleinspektør 91 128, 132, 134, 136
 -, Flemming, skuespiller 90 97
 -, Jens, borgmester, overpræsident 89 161 90 100-141
 -, Julie, g.m. Jens Jensen 90 104
 -, Lauritz, billedhugger 88 97
 Jernbaneforhold 89 136-169
Jespersen, Vilhelm, kommunaldirektør, cand.theol. 88 103-153
 Johannsen, Frits, ingeniør, telefondirektør 89 161
 Jonge, Nicolai, forfatter 89 22-24, 33 90 20, 29, 35 91 60
Juelstorp, Søren, cand.phil. 89 108-135
 Jule- og nytårskort 88 (94)
 Jæger, Herman, møllejer, sæbesyder 90 25-26
 Jægersborg Allé 89 76-77
Jørgensen, Caspar, cand.mag. 89 85-107
 -, Jørgen, tømremester 90 44-45
 -, L., landpartikulier 88 34
 -, Ove, civilingeniør 89 51-84
 -, Ove, keramikker 88 99
 -, R., landpartikulier 88 34
- Kabell, F. C., ingeniør, salineinspektør 90 51
 Kampmann, Hack, arkitekt 89 104
 Kaper, Ernst, borgmester 88 124, 127, 133-134, 136, 138-139, 143, 147-149
 Kastellet 91 28

- Kastelsmøllen 90 68, (69), 70 91 92
 Kastrup mølle 90 70
 Katrineberg mølle 90 72
 Keramisk Forbund 88 90
 Keramiske Industri, sammenslutningen af arbejdsgivere 88 90
 Kirkeskolerne 91 43
 Kittendorff, Adolf, litograf 90 (55)
 Kiønning, Michael, kvartermester 91 39
 Københavnsposten 89 114-118, 124-126, 130
 Klampenborg station 89 (138)
 Klausen, K. M., politiker 90 131
 Købmænd i det 17. årh. 88 7-28
 Køge, tilkørsel fra 89 66
 Kønig, se Coning
- Ladegårdens mølle 90 70
 Lamm, A. F., vekselerer, kommunalpolitiker 90 131
 Landemærket nr. 7 91 60
 Landmandsbanken 88 51, 53-54, 63-64
 Lange, H. W., teaterdirektør 90 88
 de -, Philip, arkitekt, murermeister 90 20
 Langebro Dampmølle 90 72
 - møllen 91 88
 Langelinie 88 (87)
 Lannung, Hermod, landsretssagfører 88 136
 Larsen, Ernst, direktør 88 92
 -, Johanne Møller, oversygeplejerske 91 141-142
 -, *Johanne Møller*, oversygeplejerske 91 143-157
 Lassen, Erik, museumsdirektør 91 115
 Laugsskilt, møllernes 91 (87)
Lauridsen, John T., Dr.phil. forskningsbibliotekar 88 7-28
 Lauring, Palle, forfatter 89 11
 Lavendelstræde mølle 90 63, (64), 70
 Lazaretter for ikke-tyske flygtninge i København i 1945 91 139-157
 »Leda Med Svanen«, monument 89 7-42
 Lehmann, Orla, politiker 89 108
 Liebe, C., sagfører, politiker 89 146
- Lille Blegdams mølle 90 72
 - Bøllegaard 91 135
 - Kongens mølle 90 (35), 70
 - mølle 90 (33), 70 91 92, 97, (98)
 - Stokhus mølle 91 92
 - Svane mølle 90 70
 - Winstrup mølle 90 70
 Lillie, Richard, materialforvalter, kommunalpolitiker 88 136
 Lind, Young og kompagni 90 47-48
Linde, Helle, stadsarkivar, cand.mag. 91 139-142
 Linnemann, Stephan, handelstjener 88 24
 Linstorff, J. H., garvermester 89 125
 Lissner, Grethe, fotograf 88 101
 Liunge, A. P., forfatter, redaktør 89 118, 126
 Lodberg, Carl Wilhelm, billedhugger 91 121
 Lucie mølle 90 (63), 70 91 96-97
 Lund, Mette Kirstine, skoleholder 91 69
 -, Niels, møller 91 99
 Lunn, Villars, ingeniør, landmand, politiker 89 164
 Luxdorph, B. W., førstedeputeret i danske kancelli 89 53
- Madsen, C. F., politiker 90 134
 -, Frederik, skuespiller 90 89-90
 -, Karl, maler, kunsthistoriker, museumsdirektør 88 90
 Madsen-Mygdahl, N. P., politiker 89 164
 Madvig, J. N., filolog, politiker 89 110
 Maglebylille mølle 90 70
 Malernes Fagforening af 1881 90 104-105
 Maltmøllen ved Skt. Annæ Plads 91 88
 - ved Skt. Annæ Plads, Den kgl. 90 72 91 91
 Mander, Karel van III, maler 88 (18)
 Mariaslyst, mølle 90 (53), 72
 Marmillod, Jean, vejingeniør 89 52-84
 Marselis, Gabriel, købmand 88 11, 20
 -, Selio, købmand, norsk postdirektør, oberbergamtsråd 88 11-12
 Marselis-konsortiet 88 9-12, 25

- Marstrand, Jacob, mekaniker 90 51
 -, Troels, industridrivende 90 51-52
 -, W., maler 89 (129)
- Marstrands Bryggeri 90 32
 - Dampmølle 90 32, 51-52, 72
- Martinsen, K. B., officer 90 144
- Massmannske Søndagsskoler, De 91
 106, 123
- Mathiesen, bygningsinspektør 88 44
- Matthiesen, Peder, urmager 90 29
- Mauff, officer 90 160, 162, 170
 »med klare glade øjne«, Wesselsminde,
 Dagbladet Politikens svagbørns-
 koloni ca. 1900-1920 91 128-138
- Meisler, Hans Christian, præst 89 43-
 50
- Meissner, Daniel, forfatter 89 (32), 36
- Meldahl, F., arkitekt 89 87, 97-98, 139-
 140, 145
- Melproduktion 91 93-95
 »Memoria Hafniae« 89 25
- Meyer, A. C., journalist, politiker 90
 107, 111
 -, J. D., grosserer 89 125
 -, Poul Mik., direktør 88 84-85, 92
- Mildenstein, Christiane Margrethe,
 skoleholder 91 67, 69
 -, Marius Heinrich, vinhandler 91
 69-70
- de Miranda, Sebastian Francisco,
 general 90 42
- Mitchell, Andrew, mekaniker 90 46-47
- Modelkartoner fra Stenders kunstfor-
 lag 88 99
- Monrads Temaskine 91 114-117
- Monumenter, reproduktioner af 88
 96-99
 »Monumentum«- håndskriftet 91 17-
 19, 22
- Mortensen, Nora, skolelærer 91 134
- Morville, Niels, landmåler 89 53, 63, 76,
 79
- Munk, Sigvard, overborgmester 88
 109, 111
- Musikliv i 1880'erne 88 49, 58, 60, 62
- Muusmann, Carl, journalist, forfatter
 88 35, 49, 51, 60, 72-73
- Müffelmann, H. C., grosserer 89 124
- Müller, Henrik, rentemester 88 11, 23
- Mynstervej 10 88 (35)
- Münter, Balthasar, præst 91 123-124
- Møller 90 18-77 91 86-101
 -, Anders 89 85-107
 -, hollandske 90 21-72
 -, Jac., assessor pharm. 89 125
 -, københavnske 90 18-77
 -, Steen, grosserer 88 45-46
- Møller-Larsen, Johanne, oversyge-
 plejerske 91 143-57
 -, Johanne, oversygeplejerske 91
 141-142
- Møllerlauget 91 86-101
- Møllerliv i København 91 86-101
- Møllernes Fagforening 90 67-68
- Møllersvendens pengebøsse, De køben-
 havnske 91 (88)
- Møllmann, malermester 88 36, 44, 49
- Mørch, Jens, skolelærer 91 61
- Mørch, Jens-Ivar, 91 32-41
- Maahr, Jørgen, arkitekt 88 92
- National, forlystelsesetablissement 88
 29, 44-70
 - Scala 88 29, 44-70
- Nebelong, N. S., arkitekt 89 90
- Nellemann, J., jurist, justitsminister 88
 64
- Nielsen, frk., herreskrædderinde 90
 120
 -, Julius, direktør 88 63-64
 -, Kai, billedhugger 88 90
 -, Olivia (Kvindeligt Arbejder For-
 bund) 90 120
 -, Rudolf, kontorchef 88 105-106,
 109, 113, 117, 121
- Normann Andersen, Kai, komponist
 90 97
- Ny Carlsberg Glyptoteket 89 (86, 99,
 105)
- Ny Mølle 90 70
- Nyboder 91 16, 18, 28, (80)
- Nybro mølle 90 70 91 97
- Nytårskort 88 94
- Næringskartotek 1932-75 91 158
- Nøkkentved, C. D. N., officer 89 157
- Nølccke, teatermaler 90 87
- Nørgaard, Poul, eksportør 91 134
- Nørre Allé mølle 90 72

- Nørre Allés skoles arkiv 88 154
 Nørre Farimagsgade 13 88 (44)
 - 23 88 (42)
 Nørrebro station 89 (147)
 Nørreport station 89 (165)
Nørreslet, Paul, lektor, cand.mag. 88
 29-81
- Odense Hestevæddeløbspokal 91 111-
 113
 Oldsagskommissionen 91 75
 Oliemøllen på Christianshavn 90 70
 - ved Lyngbyvej 90 72
 Oliemøller 90 25-32
 Olsen, C. M., fagforeningsmand, politi-
 ker 90 122, 127, 131
 -, F. C., filolog, rektor 89 111, 113
 -, Oscar, journalist 88 71
 Olufsen, Oluf Christian, landøkonom,
 forfatter 89 37-38
 Opmålingen 1648 91 7-31
 Oppenheim, Albert, arkitekt 88 85-86
 Opsynsskoler 91 64-65
 von der Osten, Carl Heinrich, ingeniør
 91 28
 Ottosen, Ernst, torveinspektør 88 103,
 105, 107, 112, 121-122, 125
 Owen, J., fabrikant 89 123, 130
 Overborgmester, oprettelse af embe-
 det 88 129-145
 Overføringsbilleder fra Stenders
 Kunstforlag 88 (100)
 Oversigt over Købehavns kommunes
 arkivalier 1858-1908 89 170
- von der Pahlen, Georg Daniel, grosse-
 rer 90 54 91 95
 Passer, Hanne, kunstner 88 101
 Paulli, Johan Joachim, repræsentant
 88 15
 -, Oliger, bogholder 88 15, 21
 Peders mølle, Skt. 90 63, (64), 70 91
 (90)
 - Stubmølle, Skt. 90 (39)
Pedersen, Karl Peder, cand.mag. 89
 43-50
 -, P. J., borgmester 88 104-107, 111-
 112, 116, 119-120, 124, 127, 133, 135,
 147
 -, Peder, borgmester 88 11, 20
 Pedersen-Dan, H. P., billedhugger 88
 97
 Permanente udstilling for dansk
 Kunsthåndværk, Den 88 90
 Pesten 1711 89 43-50
 Petersen, Henriette Linderoed, skole-
 holder 91 70
 -, Johan Daniel, tegner 91 106-107,
 112, 114
 -, Magnus, arkæologisk tegner 91
 (83)
 -, Nicolai L., stokkedrejler, sociali-
 stisk teoretiker 90 111, 116
 -, Ole, oldermand for møllerne 91 92,
 99
 -, Ove, arkitekt 88 52-53
 -, Peter, spækhøker 91 54-55
 Pio, Louis, socialistisk organisator 90
 100-101
 de la Pointe, kobberstikker 91 25
 Politiets registerblade 91 158
 Politikens Hus 88 84-85
 - svagbørnskoloni ca. 1900-1920 91
 128-138
 Pontanus, Johannes Isacius, kgl. hi-
 storiograf 89 25
 Pontoppidan, Erik, biskop, prokansler,
 forfatter 89 16, 22, 24-25, 27, 32-35,
 56, 58, 66
 Postkort 88 82-102
 -, udgivet af stadsarkivet 91 160-
 161
 Poulsen, Rud., maler, borgerrepræsen-
 tant 90 131
 Prahl, Samuel, hofjuveler 91 110
 »Prinsens Kanal« 91 16
 Privilegier, Københavns 90 12
 Prom, Birgitte Helene, skoleholder 91
 71
 Præsten og pesten i 1711 89 43-50
 Prætorius, H. F., major 89 125
 von Pufendorf, Samuel 91 10, 24-28
 Paaske, Jacob Barner, boghandler 91
 80-81
- Quist, Peder, kobberstikker 89 (55)
 -, Peder Hansen, sæbesyder 90 26

- Rach, Johannes, prospektmaler 89 (14), 15-16, 35
- Rambusch, Edvard, officer, politiker 89 164
- Ramsings, H. U., samlinger 88 154 90 175-176
- Ramsøe, E. W., dirigent, komponist 90 78, 84-86, 94
- Rantzau, Breide, rigsråd, statholder i København 89 27
- Rasmus Holmblads Dampmølle 90 72
- Rasmussen, Mathias, møller 91 100
-, Niels, politiker 89 164
- Rawert, O.J., fabrikkdirektør,
-, industrihistoriker 90 50
- Rebslager mølle 90 70
- Reiersenske fond, Den 91 108, 124
- Tegneskoler, De 91 106
- Reimert, Anne Lisbeth, g.m. Schiønning Andersen 91 43-44
-, Lorentz, hørkræmmer 91 43
- Reinhold, Anna Elisabeth, skoleholder 91 71
- Religionsytringsfrihed 91 34-35
- Reproduktioner fra Stenders Kunstforlag 88 82-102
- Resen, Peder Hansen, præsident historiker, jurist 89 12, 13, 21-23, 26-27, 33, 35, 56, 58
- Revision, kommunal 88 105-147
- Revisionsdirektoratet 88 116
- Revisionsudvalget 88 114-118
- Richter, general 90 162
- Ridter, J. L., maler 90 (60)
- Riemenschneider, A.C., kunstforlægger 88 73
- Rigsgade 91 16
- Ring, L., prokurator 89 124
- Ringstedhus 88 43
- Roque, Bartholomæus, stik af 89 14-17
- Rosen, Anton, arkitekt 88 96
- Rosenberg, Hans Friedenrich, overvejrmester, officer 89 52, 71, 78
- Rosenborg Have, 1. maj 90 125
- mølle 90 70
- Rosenborggade nr. 5 91 (52)
- Rosenstand, Vilh., maler 88 98
- Roskilde domkapitels segl 90 (9)
- Roskildevej 89 66, 72, (73)
- Rostgaard, Jens, rådmand, forfatter 89 26-27, 32
- Rothe, Viggo, jernbanedirektør, polytekniker 89 140-141, 145, 150-151, 153
- Rump, N. R., politiker, justitsminister 89 158
- Ruse, se Rügensteen
- Rüdiger, Johan Christoff, skomagermester 91 51
- Rügensteen, Henrik, baron, officer, fæstningsingeniør 91 10, 28
- Rügensteensgades skoles arkiv 88 154
- Rysensteens-kvarteret 89 100-105
- Rævedal mølle 90 (36), 72
- Røde mølle 90 61, (62), 70
- vejrmølle 91 92
- Røgind, Carl, tegner 88 94
- Rømersgade 3-5 88 (41)
- Rønnenkamp, C., grosserer 89 125
- Rørdam, Holger, tekstforfatter 90 97
- Rådhuspladsen 35 88 84, (85), 89
- Salicath, Peter, højesteretsadvokat 89 124-125, 130
- Salomon, forlægger 88 73
- Saltkompagniet 88 21
- Salto, Axel, maler, grafiker, keramiker 88 90
- Sandberg, Carl August, korn og melhandler 91 92
- Sankt, se næste ord
- Sarp, Gerda Ploug, tegner 88 (74)
- Sass, M. W., grosserer 89 124
- Savmøllen ved Kildevæld 90 72 91 93
- ved Nyholm 90 70
- ved Toldboden 90 (30), 70
- Savmøller 90 25-32
- Scala, National 88 29, 44-70
- Schack, Hans, officer 91 24
- Schalburgkorpset 90 155, 160-165
- Schalburgtage 90 144
- Scharling, William, nationaløkonom, finansminister 89 156
- Schiønning Andersens sidste vilje 91 42-62
- Schiørring, Viggo, journalist 88 63
- Schiøtt, Balthazar, borgmester, justitsråd 91 80

- Schleisner, C. A., genremaler 89 (121)
- Schleyers mølle 91 92
- Schmidt, Alfred, maler, tegner 88 94
- , Frederik, møller 91 98-99
- , Niels, assistent 91 53
- Schou, Johan Lauritz, generaldirektør 89 145
- Schouby, fagforeningsmand 90 111
- Schouw, Joachim Frederik, botaniker, politiker 89 111-116, 118, 122, 128-130
- Schow, Ingeborg, skoleholder 91 68
- Schovelin, Julius, forfatter politiker 88 63
- Schaarup, Johannes, kommunaldirektør 88 122, 133
- Sedevi, K, maler 89 (144)
- Segl, Københavns m.fl. 90 7-17
- , Roskilde domkapitels 90 9
- , staden Lunds 90 9
- , topografiske 90 8
- Sehested, Hannibal, rigshofmester 88 7
- Seiling, Johannes, grosserer 90 20-21
- Selskabet for Københavns historie 88 156-158 89 171-172 90 177 91 162-163
- Senkrah, Arma, violonist 88 49, (74)
- Sibbern, F. C., filosof 89 122
- Sicherheitsdienst 90 143
- Simonsen, Niels, maler 88 98
- Sitte, Camillo, arkitekt 89 99, 104-106
- sjællandske Jernbaneselskab, Det 89 137-145, 151-152
- Skall, Egil, eksp.sekr. 90 7-17 91 158
- Skeel, Erik, indenrigsminister, gods-ejer 89 139, 145-147, 151
- Skibsted, Arnold de fine, kontorchef i rentekammeret 89 124-125, 130
- Skjære mølle 90 72
- Skolearkiver 90 174-175
- Skoleforhold i slutningen af det 19. årh. 91 130-138
- Skoleholdere 91 65-71
- Skolekommission, Den store 91 64
- Skolekommissioner 91 63-72
- Skoler for småbørn, i beg. af 1800-tallet 91 63-72
- Skuespil i 1800-tallet 90 78-99
- Skulpturer 88 82-102
- Skaarup, Frede, teaterdirektør 88 64
- Smidth, Philip, arkitekt 88 84
- Socialdemokratiet 90 100-141
- Socialdemokratisk ungdomsforbund 90 136-137
- Socialvæsenet, mag. 3. afd., aflevering af arkivalier 91 160
- Sommer, Frantz, krigskommissær 90 54 91 95
- , Poul, officer 90 169
- Sortedams Dampmølle 90 72
- Stadsarkiv, Københavns, 88 154-156 89 170 90 174-176 91 158-161
- Stage, Mads, kunstner 88 101
- Statuer fra Stenders Kunstforlag 88 82-102
- Stauning, Th., statsminister 88 134 90 127, 135-137, 139, 140
- Steffensen, Poul, maler, illustrations-tegner 90 (83), (95)
- Steinkul, Johan, bogholder i rentekammeret 88 11, 20
- Stemplet papir 88 17
- Stender, Carl, kunstforlægger 88 83-84, 94
- , Curt, direktør 88 92
- , Friederich Ludvig, direktør for sindsygehospital 88 83
- , Gertrud, direktør 88 92
- , Olga, g.m. Carl Stender 88 84
- , Rolf, direktør 88 92
- , Willy, direktør 88 83-99
- Stenders Kunstforlag A/S 1888-1988 100 års postkort, reproduktioner og skulpturer 88 82-102
- Stensen, Niels, anatom, biolog, geolog, teolog 91 18-19
- Stern, N. S., topografisk forfatter 90 54, 56 91 93-95
- Stigaard, Lauritz, skuespiller 90 89, 94
- Stjernemøllen 90 (55), 72
- Stokhus mølle 90 70 91 97
- mølle, Lille 91 92
- Storch, H., arkitekt 89 97
- Store Blegdams mølle 90 72
- Kongens mølle 90 (41), 70 91 92, 98, (99)
- Kongensgade 91 16

- Kongensgade Dampmølle 90 72
- Mølle 90 70
- Winstrup mølle 90 (53), 72
- Storm P., Robert, tegner, maler 88 94
- Strandvejen 89 62, 64
- Strelows mølle 90 70
- Stubmøller 90 21-72
- Stuckenberg, Viggo, forfatter 90 119
- »Stuk«, roman af Herman Bang 88 30, 33, 42-43, 61, 67, 69, 70
- Stænderforsamlingen 89 108-113, 119, 126
- Sundbo, Arne, forfatter, borgmester 90 15
- Sundhedstilstande blandt børn i slutningen af 19. årh 91 130-138
- Sundholm 88 104, 111
- Superfos 90 27
- Svaghørnskolonier ca. 1900-1920 91 128-138
- Svanemøllen 90 59, (60), 72 91 98-99
- Svendsen, Emanuel 90 126
- 37 år i Kbh's Komm.'s tjeneste 3. del 88 103-153
- Syvstjernen, Landemærket nr. 7 91 60
- Søberg, Birthe, skoleholder 91 68
- Sødring, Julie, skuespiller 90 35-36
- Sømod, Maren, skoleholder 91 66-67
- Sømods skole 91 66-68
- Sølvgade mølle 90 70 91 92, 99
- Søsmøllen 90 70
- Søndermarken, 1. maj 90 125-126
- Sørensen, A., politiker 89 155
 - , H. P., overborgmester 88 126-127, 130, 137, 146
 - , Poul, dir. f. vandforsyningen 88 138
- Tafteberg, Helene Sophia d.a. J. P. Tafteberg 91 39
 - , Jens Pedersen, herredsfoged 91 35-39
 - , Karen, g.m. Michael Kiønning 91 39
 - , Peder, præst 91 39
- Tagenshus oliemølle 90 72
- Tagensvej mølle 90 72
- Teatre 88 44, 51-70 90 78-99
- Tegner, I. W., ingeniør, generaldirektør for DSB 89 140, 143, 145, 150
- Tekniske styrelsers arkiver til ca. 1858 90 175
- Terrakottafabrik, P. Ipsens Enke 88 89-90
- Thome, Heinrich, officer 89 29, (30)
- Thomsen, Chr. Jürgensen, museumsdirektør, arkæolog 91 74-85
 - , Julius, kemiker 89 91-92, 94, 102, 104, 140
- Thorvaldsen, Bertel, billedhugger 91 112, 114, 119, 125
- Thurah, Laurids de, arkitekt 89 8-42
- Thylstrup, Georg, sølvmed, keramikker 88 90
- Thaarup, Frederik, forfatter 89 35
- Tietgen, C. F., bankdirektør 88 59
- Tilgængelighed 90 174
- Tivoli 88 (95, 101) 89 (92, 93)
- Toftegaard, J., nationaløkonom, sparekassedirektør 88 150-151
- Toldbodmøllen 90 72
- Toldbodvej mølle 90 70
- 32 mænd, de 91 43-44
- Torvedirektionen 88 103, 129
- Torvedirektøren 88 111
- Torveskandalen 88 103-129
- Trafiknet 89 85
- Tranberg, Dorthea, g.m. Jacob Coning 91 32-33, 35
- 3. hovedbanegård 1864-1911, debatten om 89 136-169
- Treperiodesystemet 91 75
- Trinitatis kirkes Fattigskole 91 42-61
- Trykkefrihedsforordningen af 27/9-1799 89 108
- Tunnelen, restaurant i Dagmarkomplekset 88 58-60, 62-63, 66
- Typetrykteknikken 91 17, 19
- Tøjhus havnen 89 7-42
- »Udi Seigneur Taftebergs hus i Løgstør« 91 32-41
- Udklipsark fra Stenders Kunstforlag 88 99-100
- Udsalgssteder, kommunale 88 103-129
- Udvalget for fæstningsterrænets realisation 89 91-105
- Uldall, Peter, generalfiskal 91 58

- Ulfeldt, Corfitz, rigshofmester *91* 26
 Ursin, G. F., matematiker, astronom *91*
 105
 Urup, Axel, officer, militæringenjører,
 rigsråd *91* 10, 13, 27-28
 Utterslev mølle *90* 59, (60), 72
- Valgbevægelsen i Kbh. 1834 *89* 108-
 135
 Valkemøller *90* 25-32
 Vallø højskole, feriekoloni ved *91* 128-
 130
 Walther, Jacob, snedker *91* 81
 Vandforsyning *89* 85
 Vandkunsten *90* 19
 Vandmøller *90* 18-19, 72
 Warming, Jens, statistiker *88* 149
 Vartegn, Københavns *89* 7-42
 Vaser fra Stenders Kunstforlag *88* 99
 Wedel, Lago Mathias, præst *90* 48
 Veje, anlæggelse af *89* 51-107
 Welling, kaptajn *89* 43, 45
 Wenck, Heinrich Theodor, officer, vej-
 og jernbaneingenjører *89* 139-140,
 143-144, 151, 166
 »Vendersgade« *91* 16
 Wessels kort (1766) *89* (55), 56, 62-64,
 66-67, 79
 Wesselsminde *91* 128-138
 Vester Boulevard *89* (98)
 Vesterbrogade *89* 95
 Vestermølle *90* 72
 Vestervold-kvarter *89* 85-107
 Westhausen, Britta, kunstner *88* 101
 Vestre oliemølle *90* 70
 Weyde, Johan, kirurg *89* 46-47
 Vibenshus Runddel *89* 63
Vibæk, Jens, direktør *89* 136-169
 Videnskabernes Selskabs kort *89* 52-
 81
 Wiinblad, Emil, redaktør *90* 107-108
 van Wijck, Johan Classzen, maleri af
 Kbh. (før 1611) *89* 7-9, 12, 26, 28,
 30-31
 »Vildtpretgade« *91* 18
 Villumsen, Morten, destillatør *91* 36
- Wilster, Peter, landmåler *89* 53, 77
 Vincent, Alex, kunstforlag *88* 94
 Winkel, Magdalene, skoleholder *91* 70
 Winkelhorn, Illa, kunstner *88* 101
 Winstrup, Ole Johansen, mekaniker
90 46, 52-53
 Wittendorff, Alex, lektor *89* 62
 Wodroff, Georg Julius regimentskvar-
 termester, grundspekulant, fabri-
 kant *90* 31-32
 Wodroffs vand/vindmølle *90* 31-32, 70
91 94, 96
 Vogelsang mølle *90* 72
 Vognmandsmarkens skoles arkiv *88*
 154
 Wohler, arkitekt *89* 90
 Wulf, Hans Pedersen, jordbruger *88* 32
 -, Peder, jordbruger *88* 32
 Wulff, Aage, tegner *90* 15
 Wulff-Hansen, Eva *88* 76-79
 Würger, Joachim, købmand *88* 23
 Værgemålsprotokoller 1818-57 *91*
 159-160
- Young, Lind og Co's dampmølle *90* 47-
 48, 72 *91* 93
- Zeiler, Martinus, forlægger *89* 26
 Zimmer, Niels, tømremester *89* 36-38
- Økonomidirektør, embedets oprettel-
 se *88* 129-145
 Øllgaard, C. K., havneingenjører, borg-
 mester *89* 97, 100-103, 150
 Ølund, Christian Johansen, brænde-
 vinsbrænder *90* 58-59 *91* 91
 -, Johannes, oldermand for møller-
 ne *91* 95
 Ølunds mølle *90* 58, (59), 72 *91* 91,
 (94), 98
 Ørholm krudtmølle *88* 11, 14, 16, 20, 23
 Ørstedsparken *88* (37)
 -, byggerierne omkring *88* 37-45
 Østermølle *90* (36), 72

